

**„Megsperkölttem és megékösítöttem
szent írásokkal
és egyéb szép bölcs mondásokkal.”**

Heltai Gáspár és a 16. századi Kolozsvár

Kiadói tanács:

Dr. Bányai Éva egyetemi tanár (Bukaresti Egyetem)

Dr. Benedek József egyetemi tanár, akadémikus (BBTE, Kolozsvár)

Dr. Gagy József egyetemi tanár (Sapientia EMTE, Marosvásárhely)

Dr. Gábor Csilla egyetemi tanár, akadémikus (BBTE, Kolozsvár)

Dr. G. Etényi Nóra egyetemi docens (ELTE, Budapest)

Dr. Nyíró Miklós egyetemi docens (Miskolci Egyetem)

EGYETEMI FÜZETEK

60.

**„Megsperköltem és megékösítöttem
szent írásokkal
és egyéb szép bölcs mondásokkal.”**

Heltai Gáspár és a 16. századi Kolozsvár

A kötetet szerkesztette:

Gábor Csilla

Kovács Sándor

KOLOZSVÁRI PROTESTÁNS TEOLÓGIAI INTÉZET

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ

Bolyai Társaság – Kolozsvár

2026

A kiadvány megjelentetését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

© Szerzők; Bolyai Társaság, Kolozsvári Protestáns teológiai Intézet, 2026

Lektorálta:

Farmati Anna egyetemi adjunktus (BBTE, Kolozsvár)

Szerkesztette: Gábor Csilla, Kovács Sándor

Olvasószerkesztő: Berki Tímea

Névmutató: Ősz Sándor Előd

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

Felelős kiadó: Rancz Mónika

Számítógépes tördelés: Metaforma Kft., Kolozsvár

Korrektúra: Szabó Beáta

Borítóterv: Makkai Bence

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Megsperköltem és megékösitöttem szent írásokkal és egyéb szép bölcs mondásokkal : Heltai Gáspár és a 16. századi Kolozsvár /

Gábor Csilla, Kovács Sándor (ed.). - Cluj-Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó : Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2026

Conține bibliografie

ISBN 978-630-6636-35-8

ISBN 978-630-6815-00-5

I. Gábor, Csilla (ed.)

II. Kovács, Sándor (ed.)

2

Egyetemi Műhely Kiadó

Bolyai Társaság – Kolozsvár

Igazgató: Veress Károly

Felelős kiadó: Rancz Mónika

400604 Cluj-Napoca

B-dul 21 Decembrie 1989 nr. 116

Tel.: 0264-591582

E-mail: egyetemimuhely@gmail.com

<https://www.bolyait.ro/egyetemi-muhely-kiado/>

Tartalomjegyzék

Praefatio. A szerkesztők minden jámbor olvasóknak kívánnak Istentől mind lelki s mind testi jókat.....	7
<i>Gálfi Emőke</i>	
„A kolozsvári szentegyháznak szegény szolgája”. Heltai Gáspár és a kolozsvári egyház	9
<i>Balázs Mihály</i>	
Prédikálás és szórakoztatás között. Reflexiók a Heltai-életmű prózatörténeti helyéről.....	23
<i>Gábor Csilla</i>	
Heltai életművének nemzetközi beágyazottságáról. Elvi megfontolások és egy esettanulmány	57
<i>Tóth Zsombor</i>	
A nehezebb olvasat: Heltai Gáspár <i>Háló</i> c. munkája a 16. századi vallási üldözés irodalmának kontextusában.....	67
<i>Keserű Gizella</i>	
Heltai <i>Háló</i> jának hátteréhez.....	87
<i>Ősz Sándor Előd</i>	
Heltai Gáspárral kapcsolatba hozható könyvek	105
<i>Kőrösi Ferenc</i>	
„Szokták mondani (...) hogy aminek ember jó, nemes és drága voltát nem tudja, azt, ha még annál drágábbat is volna is, nem kívánja.” Problémák az 1551–1565 között kiadott Heltai-féle bibliafordítások kapcsán.....	117
<i>Kató Szabolcs Ferencz</i>	
Hogyan született a „drágalátos könyv, és a Szent Léleknek gyönyörűséges patikája”? Adalékok Heltai zsoltárfordításához	137

<i>Lovas Borbála</i>	
Heltai Gáspár, a prédikátor	163
<i>Kovács Sándor</i>	
Heltai imádságoskönyvének unitárius utóélete.....	189
<i>Szigeti Molnár Dávid</i>	
A mundér becsülete. Félelempasztoráció a 99. fabulában	211
Névmutató.....	231
A szerzőkről	241

Praefatio

A szerkesztők minden jámbor olvasóknak kívánnak Istentől mind lelki s mind testi jókat

Éppen 460 esztendővel ezelőtt majdnem az iménti szavakkal köszöntötte Heltai Gáspár *Száz fabulája* első kiadásának előszava az olvasókat, kifejezve abbéli bizakodását, hogy akik a könyvet forgatják, *nem kevés hasznot* vehetnek belőle. Hasonló reménnyel bocsátjuk útjára jelen tanulmánykötetet is.

2024. december 4–5-én a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Irodalomtudományi Intézete, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, valamint a Kolozsvári Akadémiai Bizottság Irodalomtudományi Szakbizottsága közös rendezvényeként szerveztük meg Heltai Gáspár halálának 450 éves évfordulója alkalmából a prédikátor-író életművére új szempontok mentén rápillantó műhelykonferenciát, amely fiatal kutatók fórumával – a fabulagyűjteményt a reformációs-humanista fordításirodalom kontextusában szemrevételező kerekasztal-beszélgetéssel – indult (résztevői Farmati Anna moderálásával: Fodor Dorottya, Kányádi Kincső, Libik Krisztina, Nagy Emese Ingrid, Rapa Annamária), továbbá a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár állományában fellelhető, a Heltai-officína termékeit bemutató könyv- és dokumentumkiállítást is magában foglalta (kurátora: Luffy Katalin). Sajátos színfoltja volt a programnak a Szent Mihály-templomban tartott ökumenikus vespera: Heltai zsoltárfordításait korabeli dallamokkal megszólaltató, énekelt esti imádság.

Kötetünk a konferencián elhangzott előadások tanulmányra érlelt, szerkesztett változatát tartalmazza. Ennek megfelelően olvashatóak benne olyan írások, amelyek Heltai pályaképét tekintik át a kor kolozsvári (sőt európai) társadalmi, kulturális és egyházi viszonyait is tekintetbe véve (Gálfi Emőke, Ősz Sándor Előd, Lovas Borbála); vannak tanulmányok, amelyek a „szépiró” Heltait értékelik (Gábor Csilla, Balázs Mihály, Szigeti Molnár Dávid), olyanok, amelyek teológiai szemléletének alakulását vizsgálják (Tóth Zsombor, Keserű Gizella, Kovács Sándor), továbbá vannak olyan szövegek, amelyek mikrofiliológiai mélyfűrészek eredményeit tárják elő (Kőrösi Ferenc, Kató Szabolcs Ferencz). Valamennyi írás kérdésfelvetése, problémalátása kapcsolódik a kurrens nemzetközi kutatások módszertanához, tematikájához is, és reflektál azokra.

Kívánjuk, hogy a kerek évforduló által kínált közös számvetés további kutatások és szakmai párbeszéd ösztönzője legyen.

Kolozsvárt, 2026 júniusában

A szerkesztők

Gálfi Emőke

„A kolozsvári szentegyháznak szegény szolgálja”. Heltai Gáspár és a kolozsvári egyház*

Heltai Gáspárnak nem csupán irodalmi munkássága, hanem reformátori tevékenysége, vállalkozóként elért eredményei és nem utolsósorban polgári habitusa is már régóta a kutatás középpontjában áll.¹ A jókora könyvészet meglelte könnyűszerrel indíthatja el újabb, csupán ezen alapuló ismeretterjesztő munkák „kitermelését”, azonban főképp a tetemes szakirodalom meglelte sarkall arra, hogy időről időre visszatérjünk az elsődleges történeti forrásokhoz, és utóbbiak alapján próbáljuk árnyalni, nem csupán újra meg újra reprodukálni a már leírtakat.

Heltairól és tevékenységéről az összegző művek a legnagyobb elismerés hangján szólnak, amelyek közül helyszűke miatt csupán kettőt emelünk ki: „Heltai Gáspár szász származású erdélyi magyar, városi lakos, és pedig iparos-üzletember az ország egyik vezető városában, Kolozsvárt, mindezek fölött pedig protestáns prédikátor” – írja róla Kulcsár Péter,² s ugyanide kívánczik Bitskey István megállapítása: „Protestáns prédikátor, könyvkiadó, nyomdász, író és fordító: még a »vér és dal« századában, a reneszánsz kori erdélyi társadalom tarka szöttezésében is csak kevesen mondhatták el magukról, hogy e hivatások mindegyikét egyaránt sikerrel töltötték be.”³ Az idézett állítások valóságában nincs okunk kételkedni, mégis elfelejtődni

* A tanulmány az MTA HTMKNP Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez alprogram keretében az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézetében készült.

Külön köszönet illeti Pakó László kollégámat a Jakó Zsigmond Kutatóintézetből, aki önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta a kolozsvári tanácsülési, illetőleg törvénykezési jegyzőkönyvekről készült felvételeit, s amelyek nélkül e tanulmány nem valósulhatott volna meg.

¹ Az életére és munkásságára vonatkozó szakirodalom összefoglalását lásd KULCSÁR Péter: Heltai Gáspár. In: KÖSZEGHY Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon III.* Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 91–93; Borbála LOVAS: Heltai, Gáspár, Sr. In: Farkas Gábor KISS (ed.): *Companion to Central and Eastern European Humanism.* Vol. 1. Hungary. Megj. előtt. 650–663.

² HELTAI Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól.* (Bibliotheca Hungarica Antiqua VIII.). Kísérő tanulm. KULCSÁR Péter, a faksimile szöv. gond. VARJAS Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 20.

³ BITSKEY István utószava. In: HELTAI Gáspár: *Száz fabula.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987, 211.

látszik az, amit a „régiek” még világosan érzékeltek.⁴ Nevezetesen az, hogy Heltai Gáspár pályájában, egészen pontosan a tanulmány középpontjában álló *egyházi pályájában* – karrieréről ugyanis ebből az utóbbi szempontból a szó klasszikus értelmében semmiképpen sem beszélhetünk – többszörös törések mutathatók ki.

Manapság talán már nem érzékelhető nagy különbség a lelkipásztor, plébános, illetőleg prédikátor megnevezések között, holott mind Heltai kortársai, mind pedig a korszak későbbi ismerői világosan megkülönböztették ezeket: a plébános (*plebanus*) vagy lelkipásztor (*pastor*) az egyház vezetője, míg a prédikátor (*concionator*; *minister*) csupán másodpapja volt.⁵ Maga Heltai a következőképpen nyilatkozott a prédikátori tisztségről, láthatólag felsorolva a teljes korabeli protestáns egyházi hierarchiát: „Ennek az álnak Ördögnek gonosz tulajdonságai ellen (...) szörzött volna a bölcs Isten az ő gyűlekezetiben főképpen két tisztet. Először a szentegyházi szolgálatot az ő Igéjével, hogy a szentegyházi szolgák, a keresztyéni *Pispekek, Pásztorok, Prédikátorok, Ministerek, Oskolamesterek* etc az Istennek Igéjével vinának az ördögnek hazugsága, család tudománya és mindenféle veszedelmes szörzési ellen (...).”⁶ Hogy mennyire fontos volt különbséget tenni e tisztségek között, amelyekért különböző nagyságú fizetség járt a városi bevételekből, arra Heltai pályafutása is bizonyosságul szolgál.

Közismert tény, hogy Heltai Gáspár 1544-ben került Kolozsvárra,⁷ ezzel az időponttal szokás kezdeni egyházi pályájának leírását, minthogy ekkor foglalta el Kolozsvár invitálására a város egyházának plébánosi tisztségét, amely egyben azt is jelentette, hogy az itteni egyház élére került. Élete végén azonban már nem volt a kolozsvári eklézsia vezetője, sőt évekig kivonta magát egyházi feladatai teljesítése alól, mielőtt újból visszatért volna a másodpapi, azaz prédikátori tisztségre. Látható tehát, hogy az ígéretesen kezdődő egyházi pálya korántsem folytatódott felívelő módon.

⁴ JAKAB Elek: *Kolozsvár története II.* Szabad királyi Kolozsvár város közönsége, Budapest, 1888, 75–77; ERDŐ János: Heltai Gáspár. Az „igaz keresztyény vallás” prédikátora. *Keresztyény Magvető* 80., 4. sz. (1974), 204.

⁵ Vö. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Szerk. LADÁNYI Sándor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977, 479, 487.

⁶ HELTAI Gáspár: *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből.* Magvető, Budapest, 1979, 96; HELTAI Gáspár: *Háló.* Kiad. TRÓCSÁNYI Zoltán. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1915, 30.

⁷ JAKAB Elek (összegyűjt., szerk.): *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez II.* Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest, 1888, 6–7. (II. sz.).

Heltainak a származásáról, kolozsvári korszakát megelőző életéről keveset tudunk. Az egyetlen konkrétum e tekintetben wittenbergi peregrinációja (1543–1544),⁸ és elejtett információmorzsák. Ilyen apró töredék Heltainak a kijelentése önmagáról, miszerint 1552-ben ekképpen mentegetőzött Kendi Antal előtt: „Kerem ezokáért te kegyelmedet (...) ha szinte tiszta magyarsággal írua ninchen, te kegyelmet bochassa: Mert iol tudgya te Kegyelmet, hogy nyeluem szerént szász vagyoc es eszt a keveset *tizenhat esztendeig* tanultam.”⁹ Eszerint tehát 1536-tól kezdve tanult magyarul, s ha elfogadjuk Binder Pál megállapítását Heltai szebeni származásáról,¹⁰ akkor az sem kizárt, hogy Szeben ostromának 1536-ban történő feloldása után¹¹ kerülhetett magyar közegbe, s tanulta meg a nyelvet. Hogy Erdély mely pontján lehetett ez, nem ismeretes. Bár Johannes Honterus környezetében is megfordult,¹² úgy tűnik, a kolozsvári plébános, egyben dobokai főesperes-kanonok és püspöki vikárius Wolphard/Enyedi Adorján¹³ mellett is tevékenykedett, s talán az sem véletlen, hogy az 1538-as segesvári disputáról (melyen Wolphard döntőbíróként vett részt) csupán egyetlen híradásból tudunk, ez pedig nem más, mint Heltai *Hálója*.¹⁴ Jóllehet a szakirodalom az utolsó kolozsvári katolikus plébánosnak Wolphard Adorjánt tartja,¹⁵ Ősz Sándor Előd Heltai könyvtárára irányuló könyvtörténeti kutatásai arra mutatnak rá,¹⁶ hogy Heltai wittenbergi diákként könyveket küldött neki, és a könyvek karaktere

⁸ SZABÓ Miklós és TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1992, 61 (596. sz.).

⁹ Heltai levele Kendi Antalhoz. SEBESI Pál: A Heltai nemzetség. *Keresztény Magvető* 80., 1. sz. (1974), 28.

¹⁰ BINDER Pál: Heltai Gáspár születési helye és családja. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények* 19., 1. sz. (1975), 80–84; SEBESI: A Heltai nemzetség, 27–29.

¹¹ Ismeretes, hogy Szeben hét évig állta Szapolyai János ostromát (1529–1536), miután Erdély visszatért a Szapolyai-ház hűségére. DERZSI Júlia: Nagyszeben város háztartása a 16. század második felében. In: KÁDAS István, SKORKA Renáta, WEISZ Boglárka (szerk.): *Veretek, utak, katonák. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018, 413–414, 416; GÁLFY Emőke: Szapolyai János és az erdélyi városok. In: FODOR Pál, VARGA Szabolcs (szerk.): *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2020, 208.

¹² ERDŐ: Heltai Gáspár..., 203.

¹³ HEGYI Géza: Kolozsvári plébánosok a középkorban. *Református Szemle* 99., 6. sz. (2006), 760–761., 766.

¹⁴ HELTAI: *Háló...*, 55–59. (66–75.)

¹⁵ HEGYI: Kolozsvári plébánosok..., 760.

¹⁶ L. Ősz Sándor Előd tanulmányát jelen kötetben. Ezúton mondok köszönetet neki, hogy a Heltai-konferencián tartott előadásának vetített változatát rendelkezésemre bocsátotta.

nem hagy kétséget afelől, ami már a segesvári disputa leírásából sejthető volt, hogy Wolphard erősen szimpatizált a lutheri tanokkal.

Wolphard Adorján halála után, 1544-ben a kolozsváriak a megürült plébánosi hely betöltésére Heltai Gáspárt hívták meg,¹⁷ aki Wittenbergből hazatérve el is foglalta azt. Ez általunk is ismert egyházi pályájának a kezdete és egyben a csúcsa is volt, mint fent már kifejtettük. Szembeötlő ugyanakkor, hogy Heltai rögtön peregrinációja után egy olyan jelentős és gazdag eklézsia élére került, mint amilyen a korabeli kolozsvári volt. Aligha kell hangsúlyozni, hogy nem ez volt a szokványos a korszakban: ha összevetjük Dávid Ferenc egyetem utáni korszakával, látható, hogy Dávid Wittenbergből visszatérve előbb rektor volt Besztercén, majd plébános Péterfalván, később pedig rektor Kolozsváron, és csak ezután lelkipásztor ugyanott.¹⁸ Ez ugyancsak megerősíteni látszik azt a feltételezésünket, hogy Heltainak kapcsolatai voltak Kolozsvárral (és Wolpharddal) az egyetemjárását megelőző időszakban.

Heltai első kolozsvári korszaka kimutathatóan 1555-ig tartott, ebben az évben jelenik meg utoljára a város plébánosaként: mint eklézsiajának feje könyveket vásárolt a plébániai könyvtárnak, mind a szász, mind a magyar gyülekezet részére.¹⁹ Az időpont helyességét megerősíteni látszik a Filstich Lőrinc krónikájában feljegyzett információ, melynek értelmében Dávid Ferencet 1555. október 6-án választották „pappá”, és október 9-én prédikált először Kolozsvár plébánosaként.²⁰ Bár Heltait 1557 júniusában és 1564 januárjában is plébánosként (*plebanus*), illetőleg lelkipásztorként (*pastor*) emlegetik a városi jegyzőkönyvek,²¹ akinek a bíró és a szenátus egy fürdőház és egy erődítmény (*propugnaculum*) megépítését engedélyezte, ennek ellentmond az, hogy Dávid Ferencet 1557 februárjában már kolozsvári lelkipásztornak (*pastor ecclesiae Clausenburgiensis*) nevezik a kassaiak.²² A jegyzőkönyvekben emlegetett titulus bizonyára arra utal, hogy Heltai az engedélyt még Kolozsvár plébánosaként kapta 1555-ben

¹⁷ *Oklevéltár Kolozsvár...*, 6–7. (II. sz.).

¹⁸ SZABÓ és TONK: *Erdélyiek egyetemjárása...* 52. (502. sz.).

¹⁹ Ösz Sándor Előd tanulmánya a jelen kötetben.

²⁰ A Filstich-krónika feljegyzései Dávid Ferencről és az 1550–1588-as évek nevezetesebb eseményeiről. *Keresztény Magvető* 78., 4. sz. (1972), 202.

²¹ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár (a továbbiakban KvNLT), Kolozsvár város levéltára (a továbbiakban KvLt), Tanácsülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban TanJkv) I/1. 5. r.; KvNLT, KvLt, Törvénykezési jegyzőkönyvek (a továbbiakban TvJkv) I. p. 55.

²² *Oklevéltár Kolozsvár...*, 27–29. (XVI.)

vagy kevéssel azelőtt. Ugyancsak a Filstich-krónika hívja fel a figyelmet arra a nem kevésbé fontos részletre, hogy a plébánosi tisztségről nem Heltai mondott le, ahogyan ezt Jakab Elek is feltételezte,²³ hanem a város polgárai választották meg helyébe Dávid Ferencet, s szorult vissza ily módon a prédikátori állásra. A lépés szokatlan voltát jelzi, hogy 1557-ben a kolozsvári zsinat aláírói között megjelenő Heltai önmagát *senior ecclesiae Claudiopolitanae*-ként nevezi meg,²⁴ s minthogy hivatalos iratról van szó, hitelt kell adnunk neki. Bár a *senior* megnevezés a protestáns egyházban esperest jelöl,²⁵ Heltai esetében ilyenről nem beszélhetünk, valószínűbb, hogy ebben az esetben a kolozsvári egyház rangidős tagját takarja a megnevezés.

Heltai városi prédikátorként (*concionator*). azaz másodpapként, mai tudásunk szerint, elsőként 1561-ben jelenik meg,²⁶ ez egyben a város egyházában betöltött helyét fogja jelölni haláláig, ami azonban nem jelenti azt, hogy folyamatosan prédikátora volt a kolozsvári szász gyülekezetnek. Nem tisztünk eldönteni, hogy Heltai a lutheri tanokról mikor tért át a kálvini, majd az antitrinitárius hitelvek hirdetésére, minthogy ezt már az egyháztörténészek elvégezték. Csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a város hitéletében a rendszeres hitgyakorlást igencsak felforgatta, amikor 1559-ben Dávid Ferenc híveivel együtt áttért a kálvini hitre, és sokan a lutheri és a kálvini tanok között ingadozva, négy évig nem éltek az úrvacsorával.²⁷ Ugyancsak nem szolgálta a hívek lelki békéjét az, hogy 1566 és 1568 között a két gyülekezet prédikátorai egymás ellen szólaltak fel. Heltai csupán fél évig végezte prédikátori teendőit, s e feladatainak elvégzésére a város többszöri felszólítására sem volt hajlandó Dávid Ferenchez s az unitárius tanokhoz történő csatlakozásáig a mondott időszak végén.²⁸ Ehhez járult a magyar prédikátor, Egri Lukács betegsége, aki leromlott állapota miatt mintegy két évig (1562–1564) nem tudta ellátni a magyar

²³ JAKAB: *Kolozsvár története II...*, 75 – 77

²⁴ *Consensus doctrinae de sacramentis Christi, pastorum et ministrorum ecclesiarum in inferiori Pannonia et nationis utriusque in tota Transylvania*, 1557. Ugyanitt Dávid Ferenc mint „pastor ecclesiae Claudiopolitanae ac superintendens ecclesiarum Christi nationis Hungaricae in Transylvania” jelenik meg. 23–24.

²⁵ ZOVÁNYI: *Magyarországi protestáns*, 539, GÁLFI Emőke: A gyulafehérvári uradalom peregrinusai különös tekintettel Koppányi Orbán enyedi esperesre. In: BOGDÁNDI Zsolt és LUPESCU MAKÓ Mária (szerk.): *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2020, 163. (37. jegyz.).

²⁶ KvNLt, KvLt, TanJkv I/1. 91. v.

²⁷ JAKAB, *Kolozsvár története II...*, 113.

²⁸ KvNLt KvLt, TanJkv I/2. 1. v., 2. v., 5. r., 6. r., 15. r–v., 18. v.

gyülekezet feladatait, s a város különböző úton-módon próbálta megoldani helyettesítését.²⁹

A hosszas felekezeti viták a szász és magyar közösség között is viszályhoz vezettek, amely a kolozsvári központi plébániatemplom birtoklása miatt alakult ki. 1568-ban a protestáns tanok hatására a kolozsvári magyar közösség Szilágyi Mihály kormányzó 1458. január 31-i és I. Mátyás 1468. január 17-i privilégiumaira³⁰ hivatkozva beperelte a szász közösséget, amiért a város főterén álló régi és nagy plébániatemplomot a kezükön tartották, és a plébánost a szászok közül választották.³¹ A per kimenetele nem a szászoknak kedvezett. Az erről kiállított ítéletlevélben³² Csáky Mihály kancellár – arra hivatkozva, hogy a város plébániatemplomát Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás királyok költségén építették, és az utóbbi uralkodó egyenlő jogokat biztosított mind a szász, mind a magyar népességnek – egyebek mellett elrendelte, hogy attól kezdve a két közösség évente felváltva használja a templomot.³³ A per részét képezte a szászok érvelése, amelyet az *Erzählung* című vitairatban fogalmaztak meg, s amelyben felsorolták a plébániatemplom birtoklásának megalapozott voltára vonatkozó érveiket.³⁴ Bár felvetődött, hogy az *Erzählung* szerzője maga Heltai volt,³⁵ ez nem nyert bizonyítást, viszont az tény, hogy a vitairat *Heltai álláspontját is tükrözte, mind a város egyszerű polgáraként, mind a városi szász közösség képviselőjeként*, minthogy a per során utóbbi minőségében szerepelt. Mindkét tényező (a per elvesztése és a hitelvek közötti ingadozás és lelki küzdelem) hozzájárulhatott ahhoz, hogy Heltai önmagát a következőképpen írta le 1568-ban: „Caspar Heltus, quondam ecclesiae Claudiopolitanae

²⁹ KvNLT, KvLt, TanJkv I/1. 83. v., 86. r., 90. v., 92. v., 95. v., 102. v., 106. r., 109. r.

³⁰ A két privilégium nem szabályozta a templom használatának és a plébános választásának módját. Az oklevelek átírása az 1568-ban kelt ítéletlevélben. Joseph KEMÉNY (hrgs.): *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*. Klausenburg, 1839, 75–79.

³¹ Kiss András: Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. In: Kiss András: *Más források – más értelmezések*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003, 160–171.

³² Az ítéletlevél kiadása: *Deutsche Fundgruben*, 71–87.

³³ *Deutsche Fundgruben*, 80–81; Kiss: Kolozsvár város, 171.; Edit SZEGEDI: Sächsische Identität im Klausenburg des 16 und 17. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 22., 1. sz. (1999): 16.

³⁴ *Deutsche Fundgruben*, 88–149.

³⁵ BINDER Pál: *Heltai Gáspár és a kolozsvári szászok*. Binder Pál-hagyaték, Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára, Kolozsvár, IV. 2. 74.

pastor ac minster,³⁶ nunc vero eius urbis et ecclesiae Christi catholicae civis”.³⁷ Prédikátori tisztségére 1569-től kezdve tért vissza, s töltötte be azt haláláig.³⁸

Látható, hogy a kolozsvári egyház protestánssá válásának folyamata nem volt konfliktusoktól mentes, s e folyamatban Heltainak központi szerepe volt. Kérdésként merül fel, hogy hogyan is nézett ki a kolozsvári egyház szervezete Heltai korában, s hogy milyen bevételek illették az egyházi személyzetet. A kolozsvári egyház tagjainak összetételére csupán töredékes adataink vannak a protestáns időszak kezdetéről, azonban Kassa városának Dávid Ferenchez címzett levele 1557-ből rávilágít az ottani helyzetre, s a párhuzam Kolozsvárral evidens. Ebben előadják, hogy régtől fogva nagy volt a klérus tagjainak létszáma a városban, az idők változásával azonban néhány éve a lelkipásztornak két prédikátora és két segédje (*minister*) van. A prédikátorok közül az egyik szász, a másik magyar, ezenkívül a plébános (*parochus*) felügyeli az iskola rektorát és a kántort a segédjeivel, akik mindannyian tőle kapják mindennapi eledelüket, illetve fizetésüket részben pénzben, részben borban és bűzában róják le nekik. Hozzáteszik, hogy a fizetés nem megvetendő.³⁹

A kolozsvári egyház állapotára a városi jegyzőkönyvek világítanak rá, de a Csáky Mihály kancellár 1568-ban kelt ítéletlevele és az ehhez csatlakozó *Erzählung* is becses forrás ilyen szempontból. Az ítéletlevél, mint az közismert, kimondja, hogy a szász plébános (Dávid Ferenc) halála vagy visszalépése után a közösség magyar plébánost válasszon, és ugyanígy váltakozzanak az iskola élén a rektorok és az ispotály élén az ispotálymesterek, továbbá mindkét nemzet válasszon egy-egy egyházfit.⁴⁰ Az *Erzählung*ban pedig a szászok hangsúlyozták, hogy a szász plébánosnak az ítélet meghozatala előtt magyar prédikátora (is) volt, s a magyarok ugyanannyi káplánt tarthattak, mint a szászok.⁴¹ A város jegyzőkönyveiben szereplő adatok alapján elmondható, hogy korszakunkban a plébános alá tartozott egy szász és egy magyar prédikátor,⁴² amely kiegészült a város szélén álló és vele

³⁶ A *minister* és *concionator*, azaz egyházi szolga és prédikátor minden jel szerint egymás szinonimái. Vö. a tanulmány végén levő táblázat adatait.

³⁷ BORSÁ Gedeon et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 256. sz. [a továbbiakban RMNy 1.].

³⁸ L. a tanulmány végén levő táblázatot.

³⁹ *Oklevéltár Kolozsvár...*, 27–29. (XVI.).

⁴⁰ *Deutsche Fundgruben*, 81–84.

⁴¹ Uo., 113–114.

⁴² Mindkettő meglétéről számos forrás tanúskodik. KvNLt, KvLt, TanJkv I/1. 83. v., 86. r., 95. v., 97. v., 109. r.; TanJkv I/2. 2. v., 5. r., 6. r. stb.

összeolvadt szentpéteri egyház magyar prédikátorával.⁴³ A prédikátorok segédjeinek, azaz a káplánoknak a száma egyenként kettő-kettő volt, mind a prédikátorokat, mind a négy káplánt a Vár fertály (negyed) jövedelméből fizették 1564-ben.⁴⁴ A szentpéteri templom káplánjainak számát nem ismerjük. A városi iskola rektora a plébánostól kapta fizetését,⁴⁵ s a maga során a rektor fizette az iskola alkalmazottjait.⁴⁶ A plébánostól kapták fizetésüket a prédikátorok és vélhetőleg a káplánok is, kivéve Dávid Ferenc idején, amikor ő nem tartózkodott a városban, s előbbieket közvetlenül a város fizette.⁴⁷ Ebben a tekintetben tehát a kolozsvári és a kassai egyházi jövedelmeket hasonló módon kezelték.

A kassai lelkipásztor fizetése, amint azt a városvezetés hangsúlyozta, nem volt megvetendő, s ugyanez vonatkozik Kolozsvárra is. Az itteni plébánost a középkorban megillette a tized negyede és a stólapénz, továbbá tekintélyes volt az ingatlan vagyona és a város körül elterülő birtokokból és szőlőkből származó jövedelme is,⁴⁸ amely, mint látni fogjuk, a későbbiekben is jelentős maradt. Ez (is) volt a magyarázata annak, hogy Heltai nem fogadta el 1548-ban a beszerceiek meghívását az ottani plébánosi hely betöltésére,⁴⁹ és talán nem tévedünk, ha Dávid Ferenc kassaiakkal szembeni visszautasításának okát is ebben keressük, bár a fejedelemtől sikertelenül kért eltávozására vonatkozó engedély ugyanúgy sokat nyomhatott a latban.⁵⁰

A kolozsvári plébános legfőbb bevételét, a tized negyedét vagy quartát az egyházi javak világi kézbe adása (szekularizációja, 1556) után bérbe adták, és annak összege a plébánost illette, értéke 250 forint volt.⁵¹

⁴³ KvNLT, KvLt, TanJkv I/1. 120. r. Vö. JAKAB, *Kolozsvár története II...*, 172.; TanJkv I/3. 46. v.–47. r.

⁴⁴ Nem ismeretes, hogy csupán ebben az évben, vagy folyamatosan innen húzták a jövedelmüket. KvNLT, KvLt, TanJkv I/1. 104. v.

⁴⁵ *Oklevéltár Kolozsvár...*, 13. (VII. sz.).

⁴⁶ Egy 1566-ból származó bejegyzés szerint a százak tanácsának tudomására jutott, hogy a collaboratoroknak a fizetését a rektornak adandó 100 forinton felül a város pénzből fizetik. Elrendelték ezért, hogy ne fizessék őket a város pénzén, hanem a fizetésüket a rektor a saját saját 100 forintjából fizesse, ahogyan az addig szokásban volt. KvNLT, KvLt, TanJkv I/2. 8. v.

⁴⁷ KvNLT, KvLt, TanJkv I/1. 83. v., 86. r. Vö. JAKAB, *Kolozsvár története II...*, 171.

⁴⁸ HEGYI: *Kolozsvári plébánosok...*, 766–770.

⁴⁹ *Oklevéltár Kolozsvár...*, 11–13. (VI.)

⁵⁰ *Oklevéltár Kolozsvár...*, 30–31. (XVIII.)

⁵¹ KvNLT, KvLt, TanJkv I/3. 46. v.

Ezenfelül malmai és szőlői is voltak,⁵² borát pedig ötnaponta mérhette.⁵³ János Zsigmond halála után, 1571-ben Dávid Ferenc udvari prédikatori funkciója megszűnt, és lelkipáztorként tért vissza Kolozsvárra. Minden jel arra mutat, hogy mivel nem Kolozsváron tevékenykedett plébánosként, hanem Gyulafehérváron udvari papként, a város nem fizetett neki, hanem a bevételeket a prédikátorok (így a szászok prédikátora, Heltai Gáspár és a magyarok prédikátorai, többnyire Egri Lukács és a szentpéteri prédikátor) és azok segédjei között osztották el. A prédikátorok juttatásának összege a rektor fizetésével volt egyenlő, azaz 100 forintot tett ki, továbbá bizonyos mennyiségű bort és búzát jelentett.⁵⁴ A korszakban ez tekintélyes összeg volt, csupán összehasonlításként: a gyulafehérvári és kolozsmonostori hitelshelyi levélkeresők évi fizetsége 50 forint volt, 20 köből búza, két hordó bor, két vágódiszónó és egy dézsmakerület jövedelme,⁵⁵ utóbbit azonban háborús időkben nehéz volt beszedni.

Dávid Ferenc visszatértekor a megváltozott helyzetben a város több változatot is felajánlott a fizetése tekintetében. Egyik változat szerint ígértek neki 200 forintot, négy hordó bort és 32 köből búzát, a malmok és szőlők jövedelmét pedig a város a prédikátorok fizetésére szándékozott fordítani. Másik szerint felajánlottak 200 forintot, négy hordó bort és egy malom jövedelmét, úgy, hogy abból a szentpéteri prédikátort is fizesse.⁵⁶ Dávid a második változatot választotta, de azt kívánta, hogy a szentpéteri prédikátor borát és pénzét is a város fizesse. Végül az egyezség szerint a város magára vállalta a bor megadását, a másodpap fizetését és a búzáját azonban Dávidnak kellett állnia.⁵⁷

A kolozsvári protestáns egyház tagjai, és főként Heltai anyagi helyzetének leírása során le kell szögeznünk, hogy a pénzügyi megfontolások nem csupán manapság, hanem a tárgyalt korszakban is igen-igen sokat nyomtak a latban. Heltai Gáspárról pedig közismert, hogy a protestáns tanok terjesztése érdekében sokrétű tevékenységet folytatott, széles látókörű és

⁵² KvNLt, KvLt, TanJkv I/3. 73. v., 80. r.

⁵³ KvNLt, KvLt, TanJkv I/1. 4. r.

⁵⁴ KvNLt, KvLt, TanJkv I/1. 58. v., 83. v., 86. r.; TanJkv I/3. 80. r. Vö. JAKAB, *Kolozsvár története II...*, 171.

⁵⁵ BOGDÁNDI Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 274.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2012, 54–60. GÁLFI Emőke: *A gyulafehérvári hitelshely levélkeresői (1556–1690)*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 283.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015, 25–27.

⁵⁶ KvNLt, KvLt, TanJkv I/3. 46. v.–47. r.

⁵⁷ KvNLt, KvLt, TanJkv I/3. 47. v.

igen jelentős vállalkozó, s mint ilyen városának tekintélyes polgára volt. 1548-ban az akkor már mintegy négy éve kolozsvári plébánosként tevékenykedő Heltait Beszterce városa hívta meg lelkipásztornak, aki azonban a meghívást elutasította.⁵⁸ Úgy tűnik, hogy – Szabó T. Attila szavaival – „Heltai Kolozsvárt maradása nem pusztán a kolozsváriak iránti érdekeken felül álló vonzalom, hanem Heltainak egyik anyagi természetű kívánsága teljesítésének következménye is volt”.⁵⁹ A majdani tipográfus ugyanis egyrészt maradásáért cserébe egy halastavat kért a várostól, amelyet meg is kapott, másrészt – és ebben egyet kell értenünk Szabó T. Attilával – a meghívás előtt főként azért térhetett ki, mert abban az időpontban már folyamatban volt a kolozsvári nyomda alapítása, amire Georg Hoffgreffet⁶⁰ és a mellé betársult Heltait elsősorban pénzügyi megfontolások ösztönözték,⁶¹ s ezek mindvégig szerepet játszhattak a nyomda működtetésében.⁶² Hangsúlyoznunk kell ugyanis, hogy a magyar nyelvű művek kiadása felé fordulva Heltai nem pusztán a magyar könyvek iránti megnövekedett érdeklődést és keresletet,⁶³ vagy saját irodalmi ambícióit elégítette ki, illetve vallásos meggyőződésének adott hangot, hanem komoly anyagi haszonra számított és tett is szert.

Felmerülhet a kérdés, hogy 1555-től kezdve, amikor már nem volt többé városának plébánosa, hanem csupán prédikátora, mi tarthatta Heltait továbbra is Kolozsváron, miért nem keresett magának busásabb megélhetési lehetőséget, ekkor ugyanis éppen nem állt a nyomda élén, amelyet 1550–1554 között működtetett eGorg Hoffgreffel,⁶⁴ s úgy tűnik, 1557-ben Brassó hívta meg elsőpapjának (plébánosának).⁶⁵ Az egyik lehetséges magyarázat, bár a kérdés bizonyára ennél jóval összetettebb, az anyagi megfontolásokban keresendő, és a rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy Heltai

⁵⁸ *Oklevéltár Kolozsvár...*, 11–13. (VI.)

⁵⁹ SZABÓ T. Attila: Hogyan lett Heltai Gáspár kolozsvári halastó-tulajdonos? In: *Uő: A szó és az ember*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971, 502.

⁶⁰ JAKÓ Zsigmond: Újabb adatok a Kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez. *Magyar Könyvszemle* 77., 1. sz. (1961), 63–65.

⁶¹ SZABÓ T.: Hogyan lett..., 503.

⁶² VARJAS Béla: Heltai Gáspár, a könyvkiadó. *Magyar Könyvszemle* 89., 1. sz. (1973), 297, 302–304.

⁶³ A százsz kiadványokra vonatkozó igényt a külföldről behozott könyvek mellett többek között Honterus 1539 óta működő nyomdája elégítette ki. Heltai Gáspár: *Krónika az magyaroknak dolgairól*. S. a. r. KULCSÁR Margit, bev. tanulm. KULCSÁR Péter. [Budapest], 1981. 8; SZEGEDI: *Sächsische Identität...*, 18.

⁶⁴ Jakó: Újabb adatok..., 63–64.

⁶⁵ JAKAB: *Kolozsvár története II...*, 76.

meglehetősen gazdag ember volt, akinek igen jó kapcsolatai voltak a központi hatalommal, csakúgy, mint városa kormányzatával. Ismeretes, hogy nyomdát működtetett előbb, mint láttuk, Georg Hoffgreffel, majd 1559-től egymagában.⁶⁶ A központi hatalomhoz (Csáky Mihály kancellár, később János Zsigmond fejedelem) fűződő jó kapcsolatának köszönhető, hogy egyik első munkáját, a Mózes öt könyvéből készült bibliafordítást Csáky Mihály költségén adta ki 1551 első felében, amelyre Izabella királynétól megkapta a fordítás terjesztésének kizárólagos jogát is, vélhetőleg ugyancsak Csáky Mihály közbejárására.⁶⁷ A kancellárral a jó viszony fennállt 1565-ben is, amikor Heltai először adta ki Bonfini munkájának Mátyás király uralkodására vonatkozó részeit, és amelynek bevezetőjében Szikszai Fabricius Balázs hangsúlyozta, hogy a negyedik dekád első hat kötetének kéziratát Csáky Mihály adta át Heltainak nyomtatás céljából.⁶⁸ A plébániatemplom elvesztése után, úgy tűnik, ez a jó viszony kettejük között megromlott, Heltai utolsó művében, a *Krónika az magyaroknak dolgairól* címűben Csáky Mihály alakja már egyértelműen negatív.⁶⁹ Igaz, ekkor Csáky már halott volt, így Heltai már akadálytalanul megírhatta róla leújtó véleményét.

Nem csupán a kancellárral, hanem a fejedelemmel is szoros és közvetlen kapcsolata volt. Nyomdája fejedelmi megrendelésre is dolgozott, János Zsigmond kifejezett kívánságára fordította le a *Hálót*, s azt ugyancsak a fejedelem költségén jelentette meg.⁷⁰ Hasonlóképpen fejedelmi támogatással állította fel papírmalmát, erre az engedélyt 1560-ban kapta meg az uralkodótól.⁷¹ Egy papírmalom építésének költségei igen tetemesek voltak, s csupán egy nagyon jó anyagi helyzetben levő polgár gondolhatott erre. Ékesszóló példa erre nézve Brassó és Szeben példája: előbbi 1163 forintot követelt az építési költségek megtérítéséért, amikor papírmalmát bérbe adta 1561-ben, Szeben pedig talmácsi papírmalmának felépítésére 1233 forint

⁶⁶ Jakó: Újabb adatok..., 64–65.

⁶⁷ RMNy 1., 90. sz.

⁶⁸ RMNy 1., 209. sz.

⁶⁹ „De evvel akarta [ti. a kiváltságokkal] a felséges Mátyás király az ő hazáját felékesíteni, mert nem minden bokrban terem olyan felséges és híres neves fejedelem. De eszt a szabadságot megrontá amaz papozlár, a Csáky Mihály, ki az János király fiának fő cancelláriusa vala, az ő királyának nevével. De az soha nem műveli vala, hanem a Csáky ördegi nagy irigysége a jámbor polgárok ellen.” Heltai: *Krónika az magyaroknak...*, 203.

⁷⁰ HELTAI: *Háló...*, 29. (2.)

⁷¹ KvNLt, KvLt, TanJkv I/1. 53. v.; JAKÓ Zsigmond: Heltai Gáspár papírmalma. *Magyar Könyvszemle* 77, 3. sz. (1961), 291.

63 dénárt fordított 1573-ban. Jakó Zsigmond nyomán érdemes kiemelni,⁷² hogy míg e két nagy szász város saját erőforrásaiból állította fel a papírmalmokat, Heltai ezt egymaga hozta létre Kolozsváron, bár minden jel szerint ez övé amazoknál valamivel kisebb méretű lehetett. A malom 1564 elejétől működött, s az év végére már a fejedelmi kancellárián is az általa előállított papírt használták.⁷³

A központi hatalommal kialakított jó viszonyához társult a városvezetéssel szemben kiépített szoros kapcsolata. Kevésbé ismert, hogy mielőtt megvált plébánosi hivatalától, egy fürdő építésére vállalkozott a szegények számára, s ezenfelül egy erőd megépítésére.⁷⁴ Utóbbi két létesítmény ugyan nem jött létre, de bizonyosság sokoldalúságára és vállalkozói kedvére, s ugyancsak ezzel és jó anyagi körülményeivel magyarázható, hogy 1560-ban kész volt 800 forintot bocsátani a városi tanács rendelkezésére, hogy azon boltokat és más középületeket építsenek.⁷⁵

Tanulmányunkat Heltai életének egy olyan epizódjával zárjuk, amely nem csupán változatos elfoglaltságainak egyikét rögzíti, hanem Heltai helyét, megbecsültségét is jelzi a kolozsvári társadalomban. Élete végén még arra is jutott energiája és erőforrása, hogy sörfőzdét működtessen, s ebben a kontextusban maradt fent a városi jegyzőkönyvekben egy igen beszédes bejegyzés. Ebben az időpontban (1571) a városi hatóságok megtiltották a sör főzését kereskedelmi célokra, csupán házuk szükségletére engedélyezték a város polgárainak. Hangsúlyozták, hogy „eo kegelmek [ti. a százférfiak] byro uramat kéryk azon hogy aggya érteny Gáspár uramnak hogy tharca ahoz [ti. a tilalomhoz] magát mert eo kegelmét sem tarthatnák teob zabadságban mynt eomagokat”.⁷⁶

Összegzésént: a tanulmány levéltári források alapján kívánja újraértelmezni és árnyalni Heltai Gáspár egyházi pályáját. Ezzel párhuzamosan a kolozsvári protestáns egyház helyzetét is vázolja, kitérve annak szervezetére és jövedelmeire. Végezetül annak próbál utánajárni, hogy mi befolyásolta Heltai Kolozsváron maradását egyházi pályájának mélypontjai és törései ellenére.

Heltai Gáspár tisztségei a kolozsvári egyházban:

⁷² JAKÓ: Heltai Gáspár papírmalma, 292.

⁷³ Uo., 293.

⁷⁴ KvNLt, KvLt, TanJkv I/1. 5. r.; KvLt, TvJkv. I. p. 55.

⁷⁵ KvNLt, KvLt, TanJkv I/1. 46. r. Vö. JAKAB, *Kolozsvár története II...*, 182–183.; JAKÓ: Heltai Gáspár papírmalma, 292.

⁷⁶ KvNLt, KvLt, TanJkv I/3. 47. v.

Év	Tisztség	Könyvészeti, levéltári jelzet
1544	pastor ecclesiae Clausenburgensis	<i>Oklevéltár Kolozsvár...</i> 6–7. (II. sz.)
1548	Pastor der gemeynen Christi zu Clausenburg	<i>Oklevéltár Kolozsvár...</i> 11–12. (VI. sz.)
1550	Pastor ecclesiae Colosvariensis	RMNy 1., 84. sz.
1551	Pfarrern zu Klausenburg	RMNy 1., 93. sz.
1552	Colosuari plebanos	RMNy 1., 98. sz.
1553	Colosvari plebanos	RMNy 1., 100–102. sz.
1555	plébános	Ősz Előd tanulmánya a jelen kötetben
1557	senior ecclesiae Claudiopolitanae	<i>Consensus doctrinae...</i> , p. 23–24.
1557	plebanus ⁷⁷	KvNLt, KvLt, TanJkv I/1. 5. r.
1561	a kolozsvári szentegyháznak szolgálja	RMNY 1., 186. sz.
1561	concionator	KvNLt, KvLt, TanJkv I/1. 91. v.
1564	pastor ⁷⁸	KvNLt, KvLt, Tvjkv I. p. 55.
1565	a kolozsvári szentegyháznak szegény szolgálja	RMNY 1., 208. sz.
1565	Claudiopolitanae ecclesiae minister et typographus	RMNY 1., 209. sz.
1566	– (nem prédikál)	KvNLt, KvLt, I/2. 1.r-v., 5.r., 6. r.
1568	– (nem prédikál)	KvNLt, KvLt, I/2. 15. r-v., 18. v.; RMNy 1., 256. sz.
1569	Colosuari predicator	<i>A nagyváradi disputatio</i> , kiad. NAGY Lajos és SIMÉN Domokos, (Kolozsvár, 1870), 15.
1570	Ecclesiae Claudiopolitanae minister ac typographus	RMNY 1., 287. sz.

⁷⁷ A cím arra utal, hogy a város által adott megbízatás idején, 1555-ben vagy előtte plébános volt, az adott időpontban azonban már nem az.

⁷⁸ A város által rábízott feladat idején még plébános volt.

Balázs Mihály

Prédikálás és szórakoztatás között. Reflexiók a Heltai-életmű prózatörténeti helyéről

Tudománytörténeti bevezetés

Az alábbiakban azzal a szándékkal igyekszem áttekinteni és mérlegelni a nagy kolozsvári író életművével foglalkozó szakirodalmat, hogy nem a teológiai álláspontjában bekövetkezett változásokra koncentrálok. Természetesen ezek érintése nem kerülhető el, sőt az írás egyik célja a mindenkori teológiai nézetek és az irodalmi program összefüggésének újabb megerősítése, ám most helyesebbnek látszik az előbbiről elmondottakat tudottnak tekinteni és az „íróművészet” (Waldapfel József szava) kérdéseire koncentrálni. Ez azt is jelenti, hogy az áttekintésben nagy súllyal azok a művek szerepelnek, amelyeket az 1964-es kézikönyvben Varjas Béla szépprózai jellegűnek minősített, vagyis a *Fabuláskönyv* és a *Ponciánus*, illetőleg az általa határhelyzetben lévőnek tekintett, időben legkorábbi *Dialogus*.

Ezeket a műveket a magyar irodalomtörténet-írás kezdeteitől már a szintézisek szerzői is rendre méltatták. Beszédesnek tarthatjuk, hogy már Toldy Ferenc is felfigyel a fabulákat kísérő apológoknak nevezett értelmek kivételes fontosságára, amelyeket szerinte a közmondások használata valóságos népmesékké tett,¹ Beöthy Zsolt az erőteljes hangon megszólaló erkölcsbíróként a régi magyar irodalom egyik legérdekesebb jelenségének tartotta,² Horvát Cyrill szerint pedig Heltai meséi valóságos novellákká bővülnek, és jóízűen osztják a szót a népies zamatú szólamok.³ Borbély István örvendezve idézi is ezeket monográfiájában, s a reá jellemző szerénységgel azzal zárja a szemlét, hogy „ily beható kritika után az életírónak nem lehet szava”.⁴ Tőle eltérően persze sokaknak volt szava a későbbiekben is, s találunk közöttük olyanokat is, akik egy-egy forrás kezelésére vagy szóhasználatára vonatkozó megállapításai fontos újdonságot jelentettek.

¹ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1851, 1.

² BEÖTHY Zsolt: *A széppróza elbeszélés a régi magyar irodalomban*. 1. kötet. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1886, 141–144.

³ HORVÁTH Cyrill: *A magyar irodalom története I. A régi magyar irodalom története*. Budapest, 1899, 249.

⁴ BORBÉLY István: *Heltai Gáspár*. Budapest, 1907, 55.

Egy-egy résztéma kapcsán majd fel is idézünk néhányat ezekből, ám fontos leszögeznünk, hogy a szorosabban vett irodalomtörténeti vizsgálatok tekintetében új korszakot két jelentékeny tudós, Kerecsényi Dezső (1895–1945) és Waldapfel József (1904–1968) megnyilatkozásai jelentettek. Időrendi sorrendben haladva a sorstól rövidebb életutat kapott Kerecsényit kell megemlítenünk, aki Horváth János tanítványaként az evangélikusok híres fasori gimnáziumának tudós tanáráként előbb a mai napig is töprengésre késztető megfontolásokat tett közzé a régi magyar irodalom egészéről,⁵ majd több más színvonalas fontos írás után megjelentette a két 16. századi Ezópus-magyarítást összehasonlító tanulmányát.⁶ Ez a dolgozat fogalmazta meg először, hogy hatalmas különbség van a két szerző között. Kifejtette, hogy Pesti Gábor jó humanistaként a magyarság gyakorlatibb igényű tagjai számára szépirodalmi hangsúllyal bíró antik szöveget akart elérhetővé tenni. A *respublica litteraria* tudós tagjaként fel akarta kelteni olvasóiban a kimondhatatlan gyönyörűségnek (*incredibilis voluptas*) azt az érzetet, amelyet a művészi forma és előadásmód előkelőségének, választékosságának és ugyanakkor nemes egyszerűségének a felismerése képes felkelteni, s éppen ennek a formatiszteletnek az okán nem lépi át az eredeti latin szöveg kereteit. Ezzel szemben Heltai középkori veretű, ösztönös népiségű s a protestantizmust új lelkeket teremteni akaró küzdelmében kiszolgálni és segíteni képes szövegeket hozott létre. Nem a mese művészi alkatának megőrzése volt a cél, hanem olyan szövegegyeségek megteremtése, amelyekben a szöveg értelme úgy tárul fel, mint a bibliai textusé a prédikációban. Annyi különbséggel, hogy szinte látni lehet, mondja Kerecsényi, mint teszi el maga elől Heltai az alapul vett meseszöveget, hogy teljes erejével belevesse magát az értelem megszerkesztésébe. A másik oldalról az is világos ugyanakkor, mondja, hogy amennyit veszít a fabula a formaművészetben, annyit nyer életszerűségben. Ennek jelenlétét az biztosítja, hogy Heltai a jelenvaló ember számára igyekszik örök útmutatásokat kicsiholni, emberi cselekvéseket akar befolyásolni. Kerecsényi gondolatmenetének összegzését talán célszerű szó szerint is idézni: „Pesti ezeket mondja: Erasmus, Szókratész, Horatius, Európa, előkelőség, forma,

⁵ KERECSENYI Dezső: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. *Minerva*, 1 (1923), 162–107. Új kiadása: *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*. Szerk. PÁLMAI Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 11–42.

⁶ KERECSENYI Dezső: Aesopus magyar nyelven. *Protestáns Szemle* (1929), 472–475 és *Kerecsényi Dezső válogatott írásai*. Szerk. Pálmai Kálmán. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 161–164.

műveltség. Heltai jelszavai ezek: isteni felség, evangélium, magyar élet, jó erkölcs, belső lényeg, lelki haszon, üdvösség.”⁷

Más módon vált megkerülhetetlenné az 1930-as években a rabbiképzőben oktató, a sorstól hosszabb életet kapó, s összességében ma már a magyar irodalomtörténet-írás egyik klasszikusának számító Waldapfel József (1904–1968), aki akkor már komoly filológiai teljesítménnyel a háta mögött ilyen típusú vizsgálat tárgyává tette Heltai életművét is. Előbb 1933-ban, majd 1938-ban közzétett tanulmányaiban egyrészt javaslatot tett arra, hogy az akkor elfogadottnál jóval korábbra, az 1490-es évekre tegye az író születési dátumát. Már ezt a javaslatot is összefüggésbe hozta a németországi szellemi orientációjára vonatkozó elképzelések módosításával, s éppen ennek alapos tanulmányozása során jutott el a dolgozatunk tárgyát érintő művek forrásainak azonosításáig. A nyomtatványok megjelenésének sorrendjében haladva az 1552-ben született *A részségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról* szóló dialógusról az addigi legalaposabb méltató, Czóbel Ernő⁸ eredményeit konkretizálva megállapította, hogy Heltai műve Sebastian Franck *Von dem gewlichen laster der druckenheit* c., először 1528-ban megjelent értekezésének dialógusformába való átültetése, amelyben az eredeti egyes fejezetei bizonyos módosításokkal megfelelnek a főszereplők között a hét egy-egy napján lezajlott épületes párbeszédeknek.⁹ Hasonlóan látványos eredmény volt, hogy ezúttal Imre Lajos¹⁰ megfontolásait továbbfejlesztve meg tudta állapítani, hogy a fabuláskönyv forrása az *Esopus leben und Fabeln: mit sampt den fabeln Aniani, Adelfonsi, und etlichen himppffreden Poggii. Darzu auszüge schöner fabeln u nd exemplen Doctorn Seabastian Brand alles klärlich mit scönen figuren* c., először 1531-ben megjelent, de később változatlanul többször napvilágot látott kiadvány volt.¹¹ Waldapfel tanulmánya körvonalazta azt is, hogy a kolozsvári író, részben Luther, részben Melanchthon szellemében, milyen változtatásokat hajtott végre a szövegen, erre azonban később, az 1566-os erdélyi kiadvány értelmezései áttekintése során térünk ki. Már most megemlítjük viszont Waldapfel még invenciózusabb filológia találatát: a *Ponciánus császár*

⁷ KERECSENYI: *Aesopus* magyar nyelven, 164.

⁸ CZÓBEL Ernő: *Heltai Gáspár dialógusa a részeségről és tobzódásról (1552)*. Budapest, 1911 és *Czóbel Ernő válogatott írásai*. Budapest, 1963, 301–366.

⁹ WALDAPFEL József: *Heltai Gáspár forrásai* (Első Közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények* 44., 3. szám (1934), 234–250.

¹⁰ IMRE Lajos: *Heltai Gáspár meséinek eredete és nyelve*. Kolozsvár, 1885.

¹¹ WALDAPFEL József: *Heltai Gáspár forrásai* (Második Közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények* 44., 4. szám (1934), 356–365.

históriája 17. századi lőcsei kiadásainak nyelvi sajátosságaiból valószínűsíteni tudta, hogy ezek az 1573-as bécsi kiadás (*Ponciánus históriája*) szövegétől eltérő nyelvi megoldások nagy valószínűséggel Heltaihoz köthetők, vagyis egy elveszett kolozsvári kiadásból eredeztethetők.¹² (Amikor ezt megfogalmazta, a kolozsvári kiadásból még egyetlenegy példány sem volt a kezében, de később egy ilyen nyomtatott töredék előkerülése igazolta hipotézisét.)¹³

A számba vett két szerző munkakapcsolatáról nem tudunk. Egyetlen dokumentumként azt említhetjük, hogy Kerecsényi tömör, de elismerő ismertetést írt Waldapfel első 1934-ben publikált írásai megjelenése után.¹⁴ Erősebb visszhangot vitathatatlanul Waldapfel írásai keltettek. Az a kiegyensúlyozottságra törekvő fejezet, amely a magyar irodalomtörténet-írás klaszszikusa, Horváth János nagy összefoglalásában¹⁵ olvasható, nagymértékben támaszkodik rá. Nem csupán az életútra és a forrásokra vonatkozó megállapításait veszi át, hanem az írásművészetének legfontosabb jellemzőit is hasonlóképpen látja. Mondanom sem kell, hogy ez kivételszámba ment az 1950-es években, amikor hosszú időre az ismert ideológiai sémák szerinti értelmezés vált uralkodóvá. Ez nem csupán a dicséretes népszerűsítő szándékkal készült szövegválogatásokra és kísérő szövegeire¹⁶ igaz, hanem azokra a feldolgozásokra is, amelyek a szélesebb közönséghez szólást az új tudományos megállapítások kinyilvánításának öntudatos törekvésével társították. A legmarkánsabban ez Nemeskürty István publikációiban és az ezeket összegző nagy példányszámban megjelent, s később is többször újra kiadott monográfiájában ragadható meg.¹⁷ Itt már szóba sem kerülnek a forrásszöveg kutatásában és értelmezésében megfogalmazott külhoni eredmények, ezeket

¹² WALDAPFEL József: Heltai Gáspár és a magyar Ponciánus (Első Közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények* 48., 1. szám (1938), 31–44. és (Második közlemény) 48., 2. szám (1938), 119–129. (A felsoroltak mindegyike megtalálható későbbi tanulmánykötetében: WALDAPFEL József: *Irodalmi tanulmányok. Válogatott cikkek, tanulmányok, glosszák*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1968, 43–92.

¹³ HOLL Béla: Ponciánus históriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékről. *Magyar Könyvszemle* (1966), 255–259.

¹⁴ KERECSENYI Dezső: Századok, 1957, 334.

¹⁵ HORVÁTH János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953, 367–391.

¹⁶ Ezekről lásd: BALÁZS Mihály: Spiritualizmus és felekezetiesség a késői Heltai műveiben. In: BALÁZS Mihály: *Felekezetiesség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok 8. Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 76.

¹⁷ NEMESKÜRTY István: *A magyar széppróza születése. Tanulmány*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1963, 131.

eszméletörténeti vonatkozásban az antifeudális megnyilatkozások görcsös kimutatása helyettesíti, s ez különösen Sebastian Franck esetében vezetett megdöbbenő és lehangoló anakronizmusokhoz. Szorosabban vett irodalomtörténeti szempontból pedig annak a teleológus folyamatnak a folytonos hangoztatása jelentette a főszólamot, amelynek során a forrásművek egyre szabadabb feldolgozásán keresztül végül eljutunk az idegen mintáktól megszabaduló önálló, autonóm irodalmi művek megjelenéséig. Ez szerint a leglátványosabban Heltai fabuláskönyvében jelenik meg, ahol a 99. fabula esetében már az *Értelme* egység is fölöslegessé válik, s az ábrázolás olyan műgonddal és alkotói öntudattal történik meg, ami a Boccaccio–Poggio-féle reneszánsz novellára jellemző. Más helyütt¹⁸ nem is habozik novellának nevezni a 99. mesét, jóllehet napnál világosabb, hogy magánál Heltainál hiába keresnénk az új minőség diadalmas bejelentését. A megjátszott visszavonás retorikai fogásával élő kolozsvári szerző ugyanis a 99. végén sem hagyja el az *Értelme* szövegegységét. Több modern kiadás talán kimondatlanul is e téves koncepció hatása alatt úgy idézi ennek első mondatát, mintha az egyedi voltot demonstráló *Ennek a fabulának semmi szükség hosszú értelmet megjegyeznünk* mondatlal kezdődne. Ám az eredetiben az áll, hogy *Ennek a fabulának sem szükség hosszú értelmet megjegyeznünk*. Nem *semmi*, hanem *sem* olvasható tehát az 1566-ban megjelent kiadványban, amely nem egydiségével tüntet, hanem ellenkezőleg, a hasonló formulával élő előzményekre, egészen konkrétan a 62., 73. és 96. fabulára utal vissza. Ezekből a csüsztatásokból táplálkozik tehát az a modernizáló koncepció, amelyben Kolozsvár a világi szemléletű reneszánsz novella megszületésének színhelyévé válik, ahol az olvasás gyönyöréhez szoktatott polgárok elvárják, „hogy jámbor keresztény lelküket szórakoztató olvasmányok nemesítsék”.¹⁹

Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy a népszerű olvasmányok korpuszának és elérhetőségének határaitól még hosszú ideig a szakemberek szűkebb közegében sem folytak le tárgyyszerű és az álláspontok erősségeit vagy gyengébb oldalait feltáró eszmecserék. Példaként hadd idézzem fel Péter Katalint, aki a 16. század utolsó harmadáról a következőket írja roppant izgalmas és széles körben olvasott könyvében: „A szépirodalom az összes megjelent nyomtatvány 44,4%-át tette ki, a nem holt nyelvi művekből 50%-os volt a részesedése, és a népszerű formában kiadott nyomtatványok 63,6%-a tartalmazott szépirodalmat. Az utóbbiak mind magyarul

¹⁸ NEMESKÜRTY: *A magyar széppróza*, 122.

¹⁹ HELTAI Gáspár: *Száz fabula, Krónika és egyéb írások*. Szerk. és kísérő tanulmány MOLNÁR Szabolcs. (Magyar Klasszikusok.) Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980, 578.

jelentek meg.”²⁰ Péter Katalin tehát a magyarországi műveltség aranykoráról beszél, majd a kötet záró bekezdésében az ekkor kibontakozó anyanyelvű szépirodalmat tekinti a reformáció legnagyobb vívmányának. A község tehát szerint az anyanyelvű szépirodalmat kapta a reformációtól, amely „akár ponyván árulták, akár vaskos könyvekben, felekezetielfogulatlan témaválasztással dolgozott”.²¹ A jeles történész a tízkötetes Magyarország-történetében részletesebben kifejtetteket összegezte így ebben a könyvében, s a terjedelmesebb korábbiából kiderül, hogy az általa használt *szépirodalom* fogalom pontos meghatározását ugyan ott sem adja, de szépirodalomnak tekint minden olyan szöveget, amely nem valamely tudományos kérdéskörrel foglalkozik, s nem is hitvallás, vagy szorosabban vett bibliafordítás, tehát a bibliai históriákat például magában foglalja.

A népszerűsítő könyvecske recenzióiban ez a kérdés nem került elő, a tízkötetesben olvasható változat viszont igen, először oly módon, hogy az ilyen megállapítások a történész akadémiái doktori értekezésébe is beke-rültek, s ezeket Pirnát Antal a bizottság tagjaként erős bírálatban részesítette. E hozzászólás írásos változata nem maradt ránk, előkerült viszont a hagyatékából egy másik megnyilatkozása. Ez a tízkötetes több helyének bírálatát azzal összegzi, hogy Péter Katalin téved, amikor az olvasás széles körben kiterjedt voltáról beszél, szerint Fügedi Eriknek van igaza, aki szerint a szóbeliség meghatározó középkori gyakorlata folytatódott a 16. században is, s újdonságot csak a nemzeti nyelv használata jelentett. Így tehát elhibázott arról beszélni, hogy az olvasás kiterjedt volta következtében „a reneszánsz periódusát a különböző társadalmi rétegek gondolkodás- és életmódbeli közeledése jellemzi. A kontinensen éppen a most kiélesedő különbségek ellenére is mindenütt hasonló irányban ható kulturális változások határozzák meg ezt a korszakot.”²² Pirnát szerint éppen az ellenkezője történt, az egyes kultúrákon belül is növekedett a különbség az egyes társadalmi osztályok és művelődési rétegek kultúrája között.²³ Ugyanitt előbb Makkai László nyomán idézi Esterházy Miklós 1631-ből való udvari rendtartását, majd bírálatban részesíti a történész hozzáfűzött magyarázatát, aki szerint a nádor

²⁰ Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004, 121.

²¹ Uo., 125.

²² Péter Katalin: *Magyarország története tíz kötetben III/1*. Főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 477.

²³ PIRNÁT Antal: „Lehet, hogy minden másképp volt? Hozzászólás a Magyarország története III. kötetéhez”. In: *Uő: Kiadatlan tanulmányok*. Szerk. Ács Pál, előszó BALÁZS Mihály. Reciti Kiadó, Budapest, 2018, 209.

elvárta familiárisaitól, hogy naponta két-három órát individuális olvasással töltsenek, s részben könyvtárát is ezzel a céllal hozta létre. Pirnát előbb leszögezi, hogy bizonyosan nem individuális olvasásról, hanem felolvasásról van szó, majd Bornemisza Péternek az ördögi kísértetekről írott művéből az *álnokul költött fabulákra* vonatkozó közismert helyet idézve analógiák felsorolásával valószínűsíti ezek tartalmát is. Szerinte arról lehet szó, hogy „a szokásos világi – s a közfelfogás szerint erkölestelen – kollektív szórákosági formák helyett az udvarnép az általa kiválasztott komoly históriák felolvasását hallgassa azokban az órákban, amelyeket az uraság asztalánál étkező familiárisok együtt szoktak eltölteni”.²⁴

A fentiekben kirajzolódó álláspontok szembesítését persze e nagy személyiségek utódainak is érdemes lenne folytatni, de abban bizonyos vagyok, hogy a kiterjedt olvasóközönséget vizionálókat bizony megállásra készíthetjük az elmondottak, s hogy ezek fényében nem magányos olvasókra gondol Heltai sem, amikor a jámbor olvasóit, illetőleg szerető urait és atyjait megszólítja. A megszólítás is Heltaitól nem meglepően kizárólag a férfiakhoz szól, s joggal gondolhatunk arra, hogy az ismert módon Luther által kezdeményezett s a 16. század derekán a Haustafel-irodalom előírásainak megfelelően elsősorban a családfőkre gondolt, akiknek feladata lett az arról való gondoskodást is, hogy a családi közösségben épületes szövegek felolvasásával ösztönözzön a kegyesség gyakorlására.

A Dialógus újabb megközelítéseiről

Pirnát megállapításaiból is kivehető, hogy az 1970-es évek második felével kezdődően az irodalomtörténészek körében egyre markánsabban jelentkezett a nemzetközi összefüggésekre figyelni tudó összehasonlító szemlélet. Ezt a magyarországi intézmények szinte mindegyikében kimutatható törekvést a radikális reformáció kutatói között felerősítette a nemzetközi fórumok által felkínált lehetőség az ilyen sorozatokban (*Bibliotheca Unitariorum*, *Bibliotheca Dissidentium*) való részvételre, s ez hasznosult a Heltai-életmű dolgozatunkban tárgyalt művei értelmezésében is. A tudománytörténeti reflexiókra is vállalkozó Utasi Csilla²⁵ is úgy látja, hogy a

²⁴ Uo., 201.

²⁵ UTASI Csilla: „Nincs jobb, hogy az ember az ő hivatalja szerint vigyázzon és dolgozzon”. Heltai Gáspár A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógusa. *Irodalomtörténet Közlemények*, 111. 3. szám (2007), 19–57. Megjelent még a mű újabb fakszimile kiadásának kísérő tanulmányaként. Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár és a Corvina Alapítvány, Budapest, 2008.

Dialógus esetében termékenynek bizonyult a németországi mintára megjelenő *reformációs dialógus* műfajának vizsgálata és annak kimutatása, hogy Heltai nem a reformáció első éveiben kialakult rövid terjedelmű, a régi és az új hit képviselői közötti konfliktusokat szellemesen megjelenítő tömör és mozgékony változatához nyúlt, hanem a későbbi terjedelmesebb és nehezekebb, a korabeli prédikációs irodalomból merítőhöz, ám a fikciós keret egyéni kimunkálása és helyenként invenciózus alkalmazása mégis figyelemre méltónak bizonyult.²⁶ Utasi terjedelmes tanulmánya ugyanakkor a korábbi megközelítéseket szuverén módon gazdagító, a makacsul továbbélő tévedéseket helyreigazító megkerülhetetlen kis monográfiának tekinthető. Ismerteti Sebastian Franck életútját, feltárja egyéni vonásokkal színesített spiritualizmusát,²⁷ amelyben a *sola Scriptura* elvét az emberi szívben ható belső szó nyelvilleg erős megjelenítése váltja fel, kimutatja, hogy az útkeresés miképpen válik nála az intézményektől, így minden egyháztól független törekvéssé, s ezt a függetlenséget folyamatosan ki is nyilvánító egyéni vállalássá. Megállapítja, hogy Franck német nyelvű korai szövege későbbi műveitől eltérően az írott kinyilatkoztatást ugyan még nem utasítja el, ám az emberi szívben élő Krisztus jelenlétének folyamatos hangsúlyozása már itt is megjelenik, Heltai átszerkesztő és több helyet átalakító eljárása pedig éppen ezt az újdonságot igyekszik felszámolni. Utasi tanulmánya a német és a magyar szöveg folyamatos szembesítésével igazolja állításait, s a legfontosabb különbséget abban látja, hogy Sebastian Francknál az egyén üdvözülése még lezáratlan, a folytonos keresés folyamatként jelenik meg, míg Heltainál ez hamar lezárul, hiszen a megtérítendő Demeter valójában már az első találkozás után belátja tévedését. Másfelől míg Francknál intézményeken kívüli egyéni küzdelemről beszélhetünk, Heltainál a részegességből és tobzódásból való kigyógyulásban nagy szerepe van az egyházban elhangzott prédikációnak is, hiszen Antal többször kinyilvánítja, hogy csak azt adja tovább, amit a prédikátor elmondott a gyülekezetben. Utasi tudatosan nem sorakoztatja fel újra azokat részleteket, amelyeket 16. századi erdélyi aktualitások gyanánt a korábbi méltatók, köztük Waldapfel, már kiemeltek és értelmeztek. Kivételt csak azokkal tesz, amelyekből következtetni lehet arra, hogy miképpen terjedtek el Erdélyben a reformáció eszméi. Roppant figyelemre méltó megfigyelése, hogy a mű világában kizárólag szóbeli

²⁶ BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest, 1998, 173–174. Humanizmus és reformáció 25.

²⁷ Az erős egyéniségeket felsorakoztató csoportosulásról magyar nyelven hozzáférhető: ANDRÉ SÉGUENNY: *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*. Szerk. BALÁZS Mihály és KESERŰ Gizella, ford. BALÁZS Péter, KESERŰ Gizella, SCHAFFER Andrea. Szeged, 2008.

terjesztésről van szó. Elmaradnak az eredetinek az olvasásra biztató intelmei is, helyettük mindig a prédikáció hallgatása szerepel.

Teljesen újak viszont az eredeti mű kiadástörténetére vonatkozó és nagyon meggondolkodtató információi. A német szakirodalom alapján elmondja, hogy a 16. század derekáig 18 kiadásban megjelent művet a szerző világi embernek, Colmburg város bírójának, Wolf von Hessbergnek ajánlotta, de van egyetlen olyan kiadás is (1542-ben jelent meg Rostockban), amely nem tartalmaz ajánlást. Mivel maguk a szövegek lényegesen nem különböznek egymástól, sajnos nem lehet megállapítani, hogy Heltai előszóval ellátottat, vagy esetleg anélkülit használt, mint ahogy arról sincs információnk, hogy olvasott-e mást is Francktól, s tudott-e arról, hogy a vezető protestáns teológusok többsége elítélte és eretneknek minősítette tanait. Annyi bizonyos, hogy a később kiteljesedett spiritualizmus megvillan már az ajánlásban is, hiszen az Utasi Csilla által kiemelt mondatai szerint Franck dicséri a címzettnek az Isten ígéje iránt mutatott buzgóságát, majd két alkalommal az ilyen eretnekgyanús közösségekben megszokott szóhasználatból előbb arról a reménységről szól, hogy a címzettben „az isteni szeretet szikrácskája egyszer föllobban és tűzzé válik”, majd az építkezés világából kölcsönözve annak a reményének ad hangot, hogy az Isten igazsága, „mely az első követ Tekegyelmedben igazul lerakta, (...) nem hagyja abba az építést, míg a kő Isten szentséges templomává nem növekszik”.²⁸

Az eddig elmondottak után nem meglepő, hogy Heltai ugyan nem hagyta ajánlás nélkül kiadványát, de nem vállalkozott az eredeti áthangolására sem, hanem egy harmadik megoldást választott: a Kendi Antalhoz intézett saját megfogalmazású ajánlása a forrásokhoz való viszonyáról és a további műhelyproblémákról egy szót sem ejtve a régi jámbor prédikátoroknak az egyházi év rendjét követő egyszerű prédikációs gyakorlatát dicsőíti, hogy aztán ezek nyomdokain járva az ördög által készített kápolna, azaz a kocsmakemény elmarasztalása következzen, amelyben a történetek rászoktatták az embereket a részegeskedésre és tobzódásra.

A Száz fabula mérlegelése

Míg a *Dialógus* újabb értelmezői a 1930-es években megszólaló két jelentős tudósnak csak az egyikéhez fordulhattak, a fabuláskönyv esetében a Waldapfeléi mellett már Kerecsényi megfontolásai is megtermékenyítőeknek bizonyultak. Sőt azt kell megállapítanunk, hogy a Nemeskürty koncepcióját

²⁸ UTASI: „Nincs jobb, hogy az ember...”, 30–31.

mindenfajta tekintélytisztelést nélkülöző első erős szavú bírálatban, Szigeti Csaba szemináriumi referátumból kinőtt tudományos diákköri dolgozatában Kerecsényi tanulmánya volt a kiindulópont, s csak kiegészítésként szerepelt Waldapfel írása. Szigeti ebben érzékeltette, hogy a humanista kompozíciós gyakorlat mellőzése, a szerző életrajzának elhagyása, valamint a tanítói szándék eluralkodása milyen esztétikai következményekkel jár, s mindezt a dolgozat címében is a lutheri mozdulatok átvételére vezette vissza, és tarthatatlannak nevezte a reneszánsz novella világiasság szemléletével való rokonítást.²⁹ Megtörtént aztán a reformációs és az Érasmust követő feldolgozások szélesebb kitekintésű szembesítése is, de részletezés helyett itt talán elegendő utalnunk a szakirodalomra.³⁰

Az alapvető filológiai munkákat persze a fabuláskönyv estében is Waldapfel József végezte el, de méltó követőre talált Utasi Csilla³¹ személyében, s így bár nem konzultálhattak egymással, kettejük munkálkodása eredményeképpen körületekintően adatolt, s ugyanakkor nagyon sok szempontot figyelembe vevő kép alakult ki az életmű erről a darabjáról. Az alábbiakban úgy vázolom fel ezt a képet, hogy érzékeltetni igyekszem kialakulásának legfontosabb mozzanatait. Waldapfel ismerte fel, hogy Heltai forrása az először 1531-ben a breisgaui Freiburgban megjelent, de később aztán még többször napvilágot *Esopus Leben und Fabeln, mit sampt den fabeln Aniani, Adelfonsi und etlichen Schimpffreden Pogii. Darzu Ausszüge schönen Fabeln und exempeln Doctor Sebastian Brand alles klärlich mit schönen figuren* című kiadvány volt, vagyis az, amelyet Luther is használt. Azt viszont Utasi írta le részletesen, hogy a freiburgi kiadó *Vorred* címen a kiadvány élére helyezte Heinrich Steinhöwel hajdani szövegét, amelynek első része egyfelől megjelöli forrásait, másfelől bírálatban részesíti a verses fordításokat, amelyek a rímelés következtében arra kényszerülnek, hogy bizonyos részeket hozzátegyenek a szöveghez. Azt is kifejti, hogy a fabulák azok számára tudnak hasznosak lenni, akik értelemmel közelítenek

²⁹ SZIGETI Csaba: A lutheri mozdulat és műfaji következményei Heltai Gáspár Száz fabulájában. In: Hargittay Emil (szerk.): *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*. ELTE, Budapest, 1977, 29–41.

³⁰ A legjelentősebb két tanulmányt tudománytörténeti áttekintés (*Függetlenségigény és példázatosság a magyarul író erasmisták munkásságában*) vezeti be a SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY által szerkesztett irodalomtörténet online változatában: Ács Pál: *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő* és HORVÁTH Iván: *A magyar vers a reneszánsz korában: 1536 Megjelenik két verses kötet*. <https://gepeskonyv.org/mi>

³¹ UTASI Csilla: *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben*. Filozovszki Fakultet Univerziteta u Novum Sadu – Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 2013.

hozzájuk. Nagy Szent Bazileosz egyházatyának a *De legendis poetis* c. híres szövegéből a méhhasonlatot hosszan idézve fejti ki, hogy nem a külsőre, a virágok színére kell figyelni, hanem a méz édességét és az építkezéshez szükséges viaszt kell kinyerni belőlük.³² Az előszó második része (*Was ein fabel gennant sey*) előbb leszögezi, hogy a megnevezés a *fando* (*beszél-ni*) szóból származik, de nem megtörtént dolog, hanem kitalált, amit az is bizonyít, hogy a fabulákban értelem nélküli állatok beszélnek. Megnevezi kitalálóit, Püthagorasz tanítványát: Krotóni Alkmeónt és Ezópust, majd kifejti, hogy az embereket jobbító szándékkal később a poéták is költöttek ilyeneket, idesorolja Plautus és Terentius komédiáit is, s roppant érdekes módon Horatius, Démoszthenész mellett a Bírák könyvét is alkalmazójának tekinti, majd az *Ad Herennium* definícióját közli a historiáról (megtörtént igaz dolog), az *argumentum*ról (nem történt meg, de megtörténhet) és a *fabuláról* (nem történt meg, s nem is történhet meg). Ezt követően egy listát adja azoknak az erényeknek, amelyekre a könyv megtanít bennünket (*Ein register der schonen leren so auss disen fabeln genommen werden, nach ordnung des alphabetts zusammengesetzt*), majd olyan könyvenként tagolt mutatók következnek, amelyek azt tüntetik fel, hogy hol találhatók meg az egyes fabulák (*Ein anderer Register: anzeigend an welchen Blad man yede fabel finde*). Ezután olvasható Ezópus életrajza (*Das Leben Esopi*), majd *Die Vorrede Romuli Philosophi* címmel egy rövid feljegyzés arról, hogy a beszélő állatok felvonultatása is az emberi magatartásformák megjelenítését szolgálta. Heltai kiadványában mindebből egy, a fabulákat felsoroló lista (*Regestrum*) marad.

Utasi természetesen támaszkodik Waldapfel pontos leírásaira arról, hogy miképpen szerkeszti át és vonja össze Heltai az eredeti fabuláit, s hogy milyen források jöhetnek szóba annak a háromnak (66., 72., 99.) az esetében, amelyek nem szerepelnek a freiburgi nyomtatványban, s további kiegészítéseket is tesz. Míg Waldapfel az előszóban szereplő történetet (a szegény emberről, a fiáról és a szamaráról) egy iskoladrámából származtatja, Utasi újabb példákat hoz közkeletűségére, dokumentálja, hogy milyen sokan alkalmazták az írói tevékenység változékony megítélésére. Míg a nemeseknek a 99. fabulában olvasható önleplező nyilatkozatait Waldapfel a Lázár-drámákból eredeztette, szerinte szóba jöhetnek a reformációs dialógusok is.

³² A mű magyar fordítása Hess András latin kiadásának kíséretében: *Basilius Magnus, Hasonmás kiadás Ritoók Zsigmond fordításával és Soltész Zoltánné tanulmányával*. Magyar Helikon, Budapest, 1978, 47–75.

Az ilyen típusú észrevételeket azonban már csak azért sem sorjázom, hogy ne fedjék el a felfogásának legfontosabb koncepcionális újdonságát. Drasztikusan ugyan nem nyilvánítja ki, de megfontolásai alapján végleg el kell felejtetni azt az elképzelést, hogy „az Erdélyben ekkortájt fellángolt református–antitrinitárius hitviták feszültségétől is menekülni kívánt, amikor az egész protestantizmus által elfogadható erkölcsstanító mesekönyvet kívánt adni a minden bizonnyal szépen szaporodó olvasóközönség kezébe”.³³ Utasi az 1566–68-ban történtek részletes dokumentálásával bizonyítja, hogy szó sincs menekülésről, hanem egy olyan élet- és világszemlélet kinyilvánításáról beszélhetünk, amelytől idegen volt az antitrinitarizmus meghonosítására és elterjesztésére összpontosító gyulafehérvári és kolozsvári vezérkar elhivatott aktivitása. Nem egyszerűen dogmatikai ellentét miatt hagyott fel Heltai a szentháromság-tagadás kolozsvári terjedésének első időszakában a prédikatori teendők ellátásával. Utasi szerint mélyebb okok munkáltak itt, gyökeresen eltérő életelvek vezérelték Dávid Ferenc és Heltai életét. Az előbbi egy makulátlannak gondolt biblikus istenismeret egyetemes szószólójának tartotta magát, Heltai pedig azt vélte fontosnak, hogy városa mint üdvközség betölthesse szoterológiai küldetését. Ezzel magyarázható, hogy csak akkor csatlakozott az unitáriusokhoz, amikor már szinte a város egésze erre a hitre tért, tehát a városi öntudat és a dogmatikai álláspont összhangja biztosított lett.³⁴ A város mint üdv történeti színhely tehát alapvető fontosságú volt számára, s ez teszi érthetővé, hogy az Isten által kirendelt helyen, kinek-kinek a hivatalában való helytállása az értelmezések központi gondolata s ennek póré, lecsupaszított, szinte kikerülhetetlen, indoklást nem igénylő evidenciaként való súlykolására vezethető vissza a látványos egyszerűsítés, a tudóskodásokkal megcsináltságukra emlékeztető paratextusok megfontolt mellőzése. Félrevezetően modernizál tehát Nemeskürty, aki szerint az, hogy az előszóban szinte csak egy történet indokolja a vállalkozást, az adomázó Mikszáthot idézi, s az állítja, hogy a szövegben „a finom irónia és az ostoba ellenfeleket célba vevő és eltaláló gúny higgadt írófegyelemmel párosul”.³⁵ Nem finom irónia van itt, hanem látványos visszafogottság, amelyben a történeten kívül csak az a protészans közhely hangzik el, hogy a fabulák annak ellenére „velejesek”, szép és hasznos tanulságot tartalmazóak, hogy emberi találmányok.

³³ BITSKEY István: Heltai Gáspár, a fabuláíró. In: HELTAI Gáspár: *Száz fabula*. Európa Kiadó, Budapest, 1987, 222.

³⁴ UTASI: *Argumentum, fabula*, 154–162. Tömör összegzése: UTASI Csilla: A polgári mentalitás védelme. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (XXX 2011), 470–476.

³⁵ NEMESKÜRTY: *A magyar széppróza*, 86.

Utasi Csilla felfigyelt arra, hogy amikor a fabuláskönyv megjelenése előtt egy esztendővel Heltai kiadta az az Ótestamentum históriás könyveit, a Bírák könyvét is tartalmazó kötet előszavában³⁶ „nem ragadja meg a fabula igazolására kínálkozó alkalmat”.³⁷ Talán nem fölösleges emlékeztetni: a Bírák könyvében (7–20) egy, a vérfürdőt rendezett Abiméleket elmarasztaló fabula olvasható, amelyet Gedeon szerencsésen megmenekülő fia mond el Sikem polgársága előtt, és azokról a fákról szól, akik a hitvány galagonyát választották meg királyuknak. Heltai nem figyelmetlenségből, vagy az alkalom egyszerű elmulasztása következtében nem beszél erről, hanem az ok a fordítási program megfontolt leegyszerűsítése. Az említett előszóban ugyanis Heltai úgy beszél a bibliai könyvekről, hogy azok csak históriákat, jeles mondásokat, példákat és fenyegetéseket tartalmaznak, amelyeket az Istennek szent emberei a Szentlélek által indítatván adnak elő, s a felsoroltak mindegyike szembe van állítva a „heába való fabulákkal”, amelyek „hítségos csácsogás”-nak is minősülnek. Ehhez képest a fabuláskönyvben engedmény lesz annak elfogadása, hogy „noha embertől talált és meggondolt dolgok, de azért ugyan velejesek”, de odáig nem jutunk el, hogy a profán és szent szöveg megformálásának és funkciójának párhuzamos voltáról beszélhessünk. Nagyon fontos látnunk, hogy ehhez a 16. század közepén Németországban már nem kellett föltétlenül Erasmus követőjének lenni. A legjobb példa erre talán a Luther és Melanchthon környezetében tevékenykedő Erasmus Alber (1500 k. – 1553), aki először 1534-ben kiadott, majd folyamatos bővítések után 1550-ben véglegesített verses fabulakiadását olyan előszóval látta el, amely több megfontolását attól a Martinus Dorpiustól vette át, aki Pesti Gábornak is fő forrása volt. A képes beszéd és a hasonlatok (parabolák) fontosságáról szólva hozza elő a Bírák könyve említett fejezetét, majd azzal folytatja, hogy az ilyen fabulák nagyon elterjedtek voltak a kereszténység korai időszakában, s csak később települtek rá ezekre azok a hazugságokkal teli legendák, amelyek a pápaság, Mohamed és a Talmud hívei között aztán eluralkodtak.³⁸

A hasznos fabula ilyen elméleti és történeti magyarázatának mellőzése figyelmessé tehet bennünket arra, hogy Heltai forrásainak szövegszervezői

³⁶ Modern kiadása: „*A kereszttyén olvasóknak*”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. Kiad. ZVÁRA Edina. (Régi Magyar Könyvtár Források 14.) Balassi Kiadó, Budapest, 129–135.

³⁷ UTASI: *Argumentum, fabula*, 136.

³⁸ ERASMUS ALBERUS: Die Fabeln. Die erweiterte Ausgabe von 1550 mit Kommentar sowie die Erstfassung von 1534. Ed. Ludger LIEB. (Frühe Neuzeit 33.) Max Niemayer Verlag, Tübingen, 1997, 29–31.

eljárásait eredeti módon alakítja át. A fabulák „velejes” voltát igazoló történet ilyen célú hasznosítása ugyanis önálló lelemény, korábbi példáiról nem tudunk. A sok változatban fennmaradt, keleti eredetűnek tartott történetnek az egyik legszínesebbje olvasható egyébként Kirchhofnál. Itt a szép felvezetésből megtudjuk, hogy a világtól távol szép összhangban élt egy szorgosan munkálkodó házaspár és egyetlen gyermekük. Ez megmaradt a feleség halála után is, ám a fiúban igény támadt a világ megismerésére. Így indultak el a szamarukkal és élték meg a különböző tanácsokat adó embercsoportokkal való találkozást. A befejezés szerint aztán a fű javaslatára meg is szakítják útjukat, s visszatérnek oda, ahonnan elindultak, hiszen most már ő is belátja, igaza volt az apjának mindabban, amit a világban uralkodó állapotokról elmondott neki. Nagyon érdekes az is, hogy a végén megszólal az addig rejtve maradó elbeszélő is, aki elmondja, hogy azóta egyiküket sem látta.

Szakít a hagyománnyal Heltai akkor is, amikor eltünteteti könyvéből az előszó és az első fabula megkomponált összekapcsolását is. Amikor forrásában az első fabula értelmezése gyanánt azt olvassuk, hogy „Dise fabel saget Esopus denen die in lesent und nit erkennen die kraft des edlen perlins und das honich aus den blumen nit saugen könnent dann denselben ist er nit nützlich zelesen” (Ebben a fabulában Ezópus közli azokkal, akik nem ismerik fel a drágakő értékét, és nem képesek arra, hogy a virágokból kiszívják a mézet, hogy ők nem tudják haszonnal olvasni), akkor a szöveg megismétli a Steinhöwel előszavában már olvasott megállapítást, ám Heltainál mindkettő elmarad. Bizonyosan van méltatnivaló tehát Heltai eljárásában, amikor a goromba népek egyetemes tanulatlanságának ostromozásával váltja fel az eredetit, s valóban nagyon szellemesen idézi fel csattanóként a szebeni szűcs mondását (ő a szép török lovat dicsérőknek következőt válaszolja: „Bizony szép és kellemes marha volna, ha ködment tudna csinálni, De nem tud: Mire való ez okáért?”), ám másfelől a német előszavának elhagyásával együtt ez a könyv egészére vonatkozó reflexió kiiktatását is jelenti. Ez a hagyományból való kilépés is lesz, hiszen a szakirodalom szerint ezt a mesét rendre az önreflexív szerepben használták Heltai kortársai, s így tett Luther is, aki szerint a fabula arra tanít, hogy ez a könyvecske (vagyis a könyv egésze) semmit sem ér a parasztos és tanulatlan emberek szemében. Nem kizárt, hogy itt az olvasói bizonytalankodás kiiktatására való törekvés markáns jelenlétére merünk következtetni. Itt talán érdemes megjegyezni, hogy bár az emberi találmányok leminősítésében Heltai természetesen a Luther által kijelölt úton halad, nem mindenben követi mechanikusan. Aligha független ugyan a nagy reformátortól, hogy nem veszi át freiburgi

kiadványból Ezópus életrajzát (fabulái kiadásnak előszavában³⁹ ő ugyanis kétségbe vonta történeti létét), ám Utasi Csillát követve nem tekinthetjük bizonyosnak, hogy ezt Heltai is megtette. Az első három fabula végén, az általános emberi vétkek elmarasztaló taglalása során néven is nevezve hivatkozik rá, néhány további alkalommal pedig a kétségtelenül több jelentést is elbíró, de az előzménynek alapján mégiscsak elsősorban rá vonatkoztatható *bölcs* megjelölést használja.

A Waldapfel nyomdokain haladók egyetértenek abban, hogy Heltai kiadványában az értelmek kerülnek hangsúlyos pozícióba. Utasi Csilla fontos megfigyelése ezzel kapcsolatban, hogy Heltai következetesen nem fordította a németben a fabulák alapszövegeit bevezető, a tanulságot sokszor általánosító igénnyel előrebecsítő epimüthionokat, amelyek gyakran nem különülnek el a történetektől. Heltainál nincsenek ilyenek, s ez erősebben láthatóvá teszi a történet és az értelmezés szövegszervezési technikái közötti különbséget: az aktualizált kortárs erdélyi események, a Szentírás helyei, a közmondások kizárólag az *Értelmek* számára vannak fenntartva, s Waldapfel ki is mondta, hogy ily módon a magyarázatok esetenként valóságos postillák gyanánt viselkednek. Utasi szerint az is kitapintható, hogy az azonos irányba mutató vagy azonos témát kifejtő értelmezések egymásmellettsége lesz a kompozíciót meghatározó elv, s így azt lehet mondani, hogy Heltai kiadványában az eredeti sorrendjét az összetartozó értelmek csomósodása rendezi át. Ezek mentén jutunk el a fabuláskönyv befejezéséhez. Mint fentebb már kifejtettük, a 99.-et nem tekinthetjük egy műfaji fejlődés beteljesedésének. Termékenynek látszik viszont az az elképzelés, amely kettős lezáráról beszél, úgy véli, hogy a rossz és a jó a mű egészében megfigyelhető küzdelme itt jut el a végkifejlethez. A 99. mutatja meg a rossz felülkerekedésének apokaliptikus következményeit, míg *A pacsirtáról és a fiáról* szóló fabula a helyes választást példázza. Bár a párhuzamosságra felfigyelő Utasi Csilla szerint csökkenti a szembeállítás intenzitását, hogy míg a 99. esetében nagyon egyértelműen kimutathatók az eszkatalogikus mozzanatok, hiszen világos, hogy Jézus Krisztus viszszerterte és a végítélet előtti végnapokban járunk, a 100.-dikban ez elmarad. Úgy vélem azonban, hogy teljességgel mégsem hiányzik, hiszen az aratás mozzanata (hadd emlékeztessenek csupán a búzáról és a konkolýról szóló

³⁹ Ez magyar nyelven is olvasható: VAKARCS Szilárd: Martin Luther és az aiszópuszi fabulák. In: Dr. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd (szerk.): *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002, 467–483.

példázatra, Máté 13,25–30) a további részletezés nélkül is képes felidézni ezt a gondolatkört.

Intenzívebbnek látnánk persze ennek jelenlétét, ha a könyv egészében kimutatható lenne a készítés az allegorikus értelmezésre, ez azonban nincs így. Az viszont kétségtelen, hogy Heltai németországi tanulmányai során találkozhatott a fabulairóadalomnak ezzel a típusával is, s ennek egy megfelelő példáját idézem fel.

Kiindulópont gyanánt pótoljuk a kutatás egy hiányosságát.⁴⁰ A Heltai kezében járt kötet azonosítása óta tudott, hogy a kolozsvári író teljesen mellőzte a benne olvasható Poggio Bracciolini-facétiákat, ezek azonosítása azonban nem történt meg. Megállapítottuk, hogy nyolc ilyen szöveg van, öt részletre bontva, mert a negyedikben össze van szerkesztve három olyan is, amelyek a különböző torzszülöttek világra jöttét és sorsát beszélik el, tehát inkább történeti feljegyzéseknek minősülnek. Valójában tehát három pajzán és egy papokat kigúnyoló történetről van szó. Az első (Poggiónál a VI.)⁴¹ arról a boldog Paolóról szól, aki olyan közösülés résztvevője lett, amelynek során az asszony minden tekintetben maga szolgálta ki magát, s ily módon Paolo nyugodtan állíthatta magáról, hogy egyáltalán nem vétkezett. A második (Poggiónál a XLIII.) egy firenzei fiatalasszonyról szól, aki férje igencsak természetes szerszámát is kicsinynek találta, mivel azt gondolta, hogy az emberek e tekintetben is különbek az állatoknál, például a szamárnál, amelynek az adott testrészét már látta. A harmadik (Poggiónál a X.) egy ravasz asszonyról szól, aki férjét cselesen egy galambdúcba zárta, hogy szeretőjével eltöltsön egy éjszakát. A negyedikben (Poggiónál a II.) egy elmeháborodott szavaival minősül a vadászszenvedély a legnagyobb örűltségnek. Az ötödikben (Poggiónál a XXVI.) egy pap nagy pénzen váltja meg püspökénél a büntetést azért, mert egy kutyát emberi módra temetett el.

A minta közvetlen forrása a freiburgi kiadásban Steinhöwel, aki nem mechanikusan fordított, hanem a párbeszédet lerövidítette, s alkalmazta ítéletet is mondott az eseményekről. Ezek többnyire elítélőek, így az elsőben és a harmadikban erősebb az elítélő bevezetés, a negyedik végén egy hosszabb nyilatkozat olvasható arról, hogy a szabadidő eltöltésében a legnagyobb ostobaságot azok követik el, akik vadásznak. Ezt a gazdagok

⁴⁰ Erről részletesebben: BALÁZS Mihály: Janus Pannonius–Leonhard Stöckel–Letenyei János. Az apophthegma műfaj a kora újkori Magyarországon. In: BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, MOLNÁR Dávid (szerk.): *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében.* (Convivia Neolatina Hungariae 5.) Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2023, 161–184.

⁴¹ A szövegek magyar fordítása: POGGIO BRACCIOLINI: *Elméncségek – Reneszánsz egypercesek.* Ford., utószó CSEHY Zoltán. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009.

gyakran büszkeségből gyakorolják, de fellelhető másoknál is. Ezért mondja a Szentírás Ézsauról, hogy bűnös, hiszen ő vadászember volt, s ha meggondoljuk, az sem véletlen, hogy a szentek között nem voltak vadászok. Az ötödik végére egy német közmondást helyezett a pénz mindent hajazó hatalmáról.

Egy részletes, mondatról mondatra haladó összevetés igazolhatná, hogy az átdolgozás során sok minden elveszett a jókedvű kacagásnak abból a hangneméből, amely a pápai titkárok titkos zugában, a Bugialéban meghonosodott. Külön is említést érdemel, hogy a Poggiótól átvett második történet (XLIH.) után a kötet szerkesztője hosszú bocsánatkérést is megfogalmaz a léhának nevezett gúnyiratért (*leichtfertiger Schimpffred*). Ebben elmondja, hogy egyáltalán nem állt szándékában az asszonyok tisztességének meggyalázása. Ő Poggio írását követve csak a könnyelműekről szól, akik száma persze nem kicsiny. Elismeri persze, hogy az ilyen szövegek nem szolgálják az átlagember (*der gemeine Mann*) épülését, de ő a kötet előszavában is megmondta, hogy sokféle ember és erkölcs megjelenítésével igyekezett kedvet csinálni a könyv elolvasásához. Mint a Ponciánus végére helyezett közismert verszetből tudjuk, Heltainak egyetlen eset is elég volt ahhoz, hogy a „kevés jót” kivéve biblikus alapra helyezett szentenciát mondjon az asszonyi nem bűnös és veszedelmes voltáról. A freiburgi kiadványt használva azonban még az ízléséhez közel állóra hangolt szövegektől sem kapott kedvet a pajzán mozzanatok is tartalmazó rövid narratív formák átvételéhez.

Fontos különbség ez, hiszen az olasz reneszánsz irodalom németországi recepciójában nagy érdemeket szerzett Steinhöwel (Boccaccio híres Grizeldisz-novelláját is ő ültette át németre) első mintaadó lépései után folytatódott a pajzán vagy szabadosabb történetek átültetése, s ez nem rekedt meg a reformáció térhódítása után sem. Természetesen ez sem a doktorínákat kidolgozó teológusok műhelyeiben történt meg, hanem a városok adminisztrációjában dolgozó jegyzők, iskolamesterek, s persze könyvkiadók és nyomdászok, vagy az ő környezetükben élők közegében. Itt csak jelezhetjük ennek a folyamatnak a fontosságát, amely – hogy visszatérjünk a konkrétumhoz – Poggio Bracciolini esetében azt jelentette, hogy Heinrich Bebel a 16. század elején az olasztól átvett szövegeket a német földön születettekkel egészítette ki, majd az ő facétiagyűjteményét hasznosították még olyan protestáns környezetben napvilágot látó kiadványok is, amelyek a rövid próza különféle, a középkorból is örökölt változatait a reformáció megkövetelte szellemiségben dolgozták át. Ezek a korábbi szakirodalomban sokszor népkönyveknek nevezett kötetek természetesen

tarka képet mutatnak a tanítás és szórakoztatás arányai tekintetében, s ezeket a sokszor árnyalatnyi különbségeket is mérlegelte az utóbbi évek gazdag szakirodalma.⁴² Egyetlen példaként az egyik legeruditusabb szerző, Peter Strohschneider tanulmányát idézem fel.⁴³ Azért ezt, mert ez az írás egy mélyen elkötelezett protestáns szerző, Hans Wilhelm Kirchhof (1525–1605) *Wendunmuth* című könyvében⁴⁴ mutatja meg, hogy az átdolgozások még az ilyen nagyon harcias szerzőknél is új elemekkel tudták gazdagítani a felhasznált eredeti narratív szerkezetét. Az egyik esetben a kiindulópont Bracciolini CC. facétiája volt, amely azt mondja el, hogy egy prédikátor Szent Kristóf ünnepén elhangzott beszédében unalmassá váló gyakorlatiággal ismételte azt a szónoki kérdést, hogy megadatott-e a földön bárkinek is nagyobb kegy, mint hogy a Megváltót vihette a nyakában. Az ezt elunó elmés hívek egyikéből erre kiszakadt a válasz: a szárnak megadatott, mert ő a fiút és a Szent Születet is magával hordozta.

A német protestáns szerző változatában a Szent Kristófit magasztaló prédikátor kitért arra is, hogy nagy érdemeiről egy vers is keletkezett: „*O Christophore Sancte, virtutes sunt tibi tantae Qui te mane videt, nocturnio tempore ridet.*” (Ó szent Kristóf, a te erényeid oly nagyok, hogy aki reggel találkozik veled, még éjjel is mosolyra derül). Az ilyen babonáktól való megszabadulás előtt ugyanis úgy tartották, részletezi a protestáns szerző, hogy aki ránéz Szent Kristóf képére, azt azon a napon semmi baj nem érheti. Ezzel magyarázható, hogy több helyre is felfestették a képét. Ez késztette aztán a prédikáció egyik tanulatlan, de jó úton járó hallgatóját arra a válaszra, hogy a Szűzanya, mert ő a fiát sokkal hosszabb ideig hordozta, de még a számár is, aki a Szent Születet és a fiút is hátára vette. Ezt

⁴² Csak két jelentős kötetet és egy korszakmonográfiát idézünk: *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformation*. Hg. von Ludger Grenzmann und Karl Stackmann. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1984; *Erzählen und Episteme. Literatur im 16. Jahrhundert*. Hg. von Beate Kellner, Jan-Dirk Müller und Peter Strohschneider. De Gruyter, Berlin–New York, 2011; Achim Aurnhammer, Nicolas Detering: *Deutsche Literatur der frühen Neuzeit. Humanismus, Barock, Frühaufklärung*. Narr Francke Attempto Verlag, Tübingen, 2019, 115–121.

⁴³ Peter STROHSCHNEIDER: Heilswunder und fauler Zauber. Representationen religiöser Praxis in frühmodernen Schwankerzählungen. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*. Hg. von Karin Dornhauser und Jan-Dirk Müller. 129 (2007), 438–447.

⁴⁴ Hans Wilhelm KIRCHHOF: *Wendunmut. Darinnen fünff hundert und fünffzig höfflicher, züchtiger und lustiger Historien... gezogen aus alten un jetziger Scribenten. Item den Facetiis des berühmten und wohlgelehrter Henrici Bebelii*. Az 1565-ben Majna-Frankfurtban megjelent nyomtatvány modern kiadását használtam: *Wendunmut von Hans Wilhelm Kirchhof*. Ed Hermann Österley. Stuttgart, 1869.2. 99–100.

nem azért mondom, reflektálja a szerző, mert a Szűzanyát meggyalázni akarnám, akit rendkívüli módon tisztetek, hanem azt akartam megmutatni, hogy a prédikátorok által elmondott, oda nem illő szavak és kifejezések milyen méltatlan válaszokra készíthetők a hallgatóság tudatlan tagjait.

Itt azonban az elbeszélő nem áll meg, hanem *Seine allegoria* cím alatt megadja a helyes magyarázatot is. Ez nyilvánvalóan Luther prédikációira épít, aki az 1520-as évek végén három alkalommal is foglalkozott Kristóffal. Ő a szent kultuszát és képi ábrázolását elvető radikálisoktól (Zwingli, Karlstadt) eltérően a hagyomány ártértelemezését választotta. Kifejtette, hogy Kristóf valójában a keresztény ember allegóriája, írásos és képi ábrázolásai helyes értelmezése szerint lelki értelemben Kristófnak kell lennie annak, aki jó keresztény akar lenni. Az ezen az úton járó ember hite által lesz képes arra, hogy bűnei terhéért Krisztusra cserélje fel, s ez persze nem kis teher, de nagy segítséget is kap, hiszen az a vándorbot, amelyre Kristóf támaszkodott, nem más, mint Isten igéje, amellyel a kézben az elsüllyedést elkerülve át lehet kelni a kísértések és megpróbáltatások viharos tengerén.⁴⁵ Kirchhof ezt azzal egészíti ki, hogy Kristóf az igaz keresztény egyház allegóriája is, ami azt jelenti, hogy ennek a közösségnek a tagjai a megpróbáltatások és vesződségek hullámaival megküzdve a túlsó partra átkelve a keresztények igazi hazájába érkeznek meg. Így jutunk el – néhány részletet itt most már mellőzve – addig, hogy átveszi az utolsó két sor kivételével a zárásként aztán immár Krisztushoz intézett sorokat is. „*Herr Jesu Christ, ich bitte dir/Mit deinen gnaden komm zu mir/Wo du mich schwachen nicht selbst tregst/Wird ich fallen gar bald zu grund/ Nec Satanas caedat, nec mors subitanea laedat* (Uram Jézus Krisztus, arra kérlek, látogass meg engem, mert ha engem, a gyengét te nem hordozol, rögvest a szakadékba zuhanok, **hogy ne gyilkoljon le a Sátán, s ne érjen el a hirtelen halál**).

Heltai talán az előszóban már megfigyelt leegyszerűsítő és könnyen átláthatóvá tett szemlélet jegyében sem alkalmazott ilyen megoldásokat, Ezt egyfelől a forrásanyag kifakításának is tekinthetjük, ám ez nem föltétlenül csak veszteség. Mint a szakirodalomban többen hangsúlyozták, mivel a történetek tanulságának összegzését az értelmek számára tartotta fenn, a fabulák szereplői engednek a történetek logikájának, és kiegészítései is ilyen irányultságúak, gyakran a szereplők motivációját teszik markánsabbá az olvasó számára.

⁴⁵ Johann Anselm STEIGER: Christophorus-ein Ebenbild aller Christen. Ein biblisches Bild und dessen Relevanz für die Schrift-und Bildhermeneutik. In: *Hermeneutica sacra. Studium zur Auslegung der heiligen Schriftin 16. und 17. Jahrhundert*. De Gruyter, Berlin, 2010, 5–31.

A fabulák 16. századi feldolgozása során ez egyáltalán nem volt természetes. Most nem arra gondolok, hogy a fent említett Erasmus Alber németországi helyszíneken játszátja le az eseményeket, így a farkas és a bárány emlékezetes találkozájának Hessen lesz a színhelye, s elmondja, hogy Frankfurtól bal oldalra elindulva és egy hegyen átkelve érkezhetsz meg az olvasó a Rajna partján lejátszódó esemény színhelyére. Nem erről, hanem a történetekbe való durva belenyúlásról beszélek, amelyekben az aktualizáló szándék a művészi megformálást felkaroló anakronizmusokkal párosul. Illusztráció gyanánt az ebben élenjáró, a katolikusok elleni polémiában fáradságot nem ismerő Kirchhof egy másik fabuláját idézem, amelynek már a címe is sokat sejtető: *Ein Fuchs ist geistlich worden (Egy róka pappá lett)*. A történet szerint az egy helyen lakó nyúl és egy madár között támad vita arról, hogy kit illet meg az elsőség. A rókát kéri meg arra, hogy tegyen igazságot, aki a szomszéd cellában lakik, s aki remeteként szolgálja Istent, ami ruházatában, böjtöléseiben és éjjel-nappal gyakorolt folytonos imádkozásában öltött testet (legalábbis ezzel fényeskedett, és ezt terjesztette magáról), s aki senkinek sem árt (nem eszik sem kacsát, sem libát), egyetlen állatnak sem ontja véré, csak káposztát és vizet él. Amikor aztán ez a szent ember észleli a vitatkozó felek közeledését, a kápolnájába siet, ahol az égre meredő kezekkel és szemekkel bámul, majd térdre ereszkedve imádkozik. A történet azzal fejeződik be, hogy ő már öreg, se nem látó, se nem halló emberként nem tud igazságot tenni.⁴⁶ A verses tanulság aztán azt summázza, hogy sohasem szabad bízni a külsőségekben fényeskedőkben, mert szinte bizonyos, hogy gonosz praktikákkal élő csalók.

A Ponciánus újraolvasásának eredményei

Áttekintésünk harmadik darabjaként az 1574-ben megjelent *Ponciánus császár históriája* c. művel foglalkozunk. Tisztában vagyunk ugyan azzal, hogy a szakirodalom ezt többnyire együtt kezeli *A Salamon királynak az Dávid királlyal fiának Markalfal való párbeszédeknek könyvével*, ám az utóbbitól eltekintünk. Ennek részben terjedelmi okai vannak, de fontosabb,

⁴⁶ Hans Wilhelm KIRCHHOF: *Wendunmuth*. 7.34. A kulcsponti részt érdemesnek látszik németül is idézni: „Der fuchs wohnete in einer cellen allernechst dabey, diene te gott als ein eynsidler mit kleydung, fasten, und betten tag und nacht (wie er gleissnete und das geschrey von ihm ausging), war von allen üppigkeits dieser welt abgescheiden, unschädlich (ohne hünern und gensen) allen thieren, vergoss kein blut mehr, ass allein kräuter und tranck wasser. Wie nun der heilige mann diese streitige parteyen vermerckt zu kommen, eylet er in seine kapellen und oratorium lag mit erhebten augen und händen gen himel, bittend auf den knien.”

hogy bármennyire rokonítható is a két szöveg, az utóbbi 1577-ben, tehát jóval Heltai halála után jelent meg, s Czintos Emese tanulmánya mindenki számára világossá tette, hogy az özvegynek a férjétől sok tekintetben eltérő kiadáspolitikája megváltozott közegbe helyezte ezt a művet is.⁴⁷ Így ugyanakkor persze bizonyos értelemben magányossá is tesszük ezt a kiadványt, hiszen az alábbiakban majd remélhetőleg sikerül igazolnunk, hogy kiadója az „ez világi életre, igaz ítéletre és az erkölcsökre” való tanulságokat ugyan nem tagadja meg tőle, de ezek közel sem olyan kiterjedtek és kimunkáltak, mint a 16. századi erdélyi élet konkrétumokban gazdag teljességét felölelő *Dialogus* vagy a fabulák estében. Erre reflektál az előszó sokat idézett felütése is: „Bizony az, hogy egyéb dolgaink volnának, melyekben kellene foglalatosoknak lönnünk, melyekből nagyobb haszon is következne az emberi társaság között, kiváltképpen lelki dolgokban, hogy nem mint ez Poncius császár históriájából. De miért a hogy az jó Isten megengedte, hogy akadály essék az fő dolgokban előnkbe, nincs mit tönnünk, mert egyebe nem mondhatunk, hanem hogy az mi háladatlanságunkkal ugyan jól megérdemlettük.”⁴⁸ Ennek értelmezésekor azok a tudósok, akik a korlátozásra való hivatkozás szélesebb összefüggésben való vizsgálatát javasolják, arra következtetnek, hogy az 1570-es években kiforrálódott kiadási programokat nem lehet kizárólag az egyházi kiadványokat sújtó cenzúra rendeletekkel magyarázni. Egyetértés is van abban, hogy ez egészen bizonyosan kizárható János Zsigmond ún. cenzúra rendelete esetében, mert az erdélyi fejedelem nevében Melius Péterhez írott levélben Csáky Mihály kancellár csak a gyalázkodó iratok terjesztésétől való tartózkodásra szólította fel a címzettet.⁴⁹ Komlós tehát nem erre reagált kiadási programjával, amely már ettől függetlenül kibontakozóban volt.⁵⁰ Báthory István 1571 szeptemberében azonban már nem csupán gúnyiratokról, hanem veszedelmes tanokat terjesztő, a jámborságot (*pietas*) és a jó erkölcsöt (*honestes mores*) sértő művekről beszél, ezek kinyomtatását és terjesztését tiltja meg. Így az irodalomtörténészek zöme – Waldapfel József nyomán – úgy vélte, hogy életének utolsó éveiben Heltai azért fordult egészen a világi kiadványok felé, mert Báthory István teljesen megfékezte a vallási természetű unitárius munkák nyomtatását. Később

⁴⁷ CZINTOS Emese: *Példától az olvasmányig: A (szép)historia a 16. század magyar irodalmában.* (Irodalomtörténeti füzetek 179.) Reciti Kiadó, Budapest, 2017.

⁴⁸ NEMESKÜRTY István (szerk.): *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei.* (Magyar Remekírók.) Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1980, 272.

⁴⁹ BALÁZS: *Teológia és irodalom*, 23–33.

⁵⁰ VADAI István: Az eposztól a ponyváig: „Oly búval, bánattal az Aeneás király...”. *Irodalomtörténeti Közlemények* XCVI. 5–6. szám (1992), 676–684.

többen megkérdőjelezték ezt. Először és talán legerőteljesebben Kulcsár Péter, aki egyfelől Heltai szavainak topikus és a konkrétumokat nélkülöző jellegére hivatkozott, majd a *Dialógust*, a *Hálót* és a *Száz fabulát* is felölölő listáját adta az általa megjelentetett, Kulcsár Péter szerint világinak minősíthető könyveknek.⁵¹ A tanulmányunkban fentebb kifejtettek alapján ezzel a listával nehéz lenne egyetértünk, jóllehet az kétségtelen, hogy a szórakoztató olvasmányok kiadói gyakran élnek ezzel az érveléssel. Báthory István 1571. szeptember 17-én meghozott rendelete viszont valóban nem csupán a gúnyiratokról beszél, hanem arról is intézkedik, hogy a nyomdák ne jelentessenek meg veszedelmes tanokat hirdető, a jámborságot és a tiszta erkölcsöket sértő és az egész nemzetnek gyalázatot szerző kiadványokat, vagyis többről van szó, mint János Zsigmond esetében. Szigeti Molnár Dávid mégis hajlik Kulcsár véleményének elfogadására, mert szerinte „ha Heltai csakugyan a rendeletre célzott, és nem blöffölt, akkor abból annak kellene következnie, hogy 1574 előtt, sőt (a *Poncianus* ajánlása miatt) 1572 előtt kellene lennie egy olyan – a cenzúrának túl forró – unitárius ének-, vagy legalábbis zsoldárhagyománynak, amely már kivált a protestáns tradícióból”.⁵² Úgy gondolom, hogy ez utóbbi nem föltétlenül szükséges. Emlékeztetnék arra, hogy egy kortárs nyilatkozat szerint a reformátusok körében sokan úgy gondolták, hogy Báthory rendelete kifejezetten az unitáriusokat vette célba,⁵³ tehát nem volt életidegen, legfeljebb óvatosságot túlzásba vivő egy olyan reakció, hogy tartózkodjunk minden, a Szentháromság tagadását magába foglaló mű kiadásától. Ilyen típusú zsoldárparafrázisok meglétét viszont egyáltalán nem tartom elképzelhetetlennek.

Ami most már magát a *Ponciánust* illeti, itt is Waldapfel és Utasi szép együttműködésének lehetünk szemtanúi, de csatlakoztatjuk hozzájuk Gábor Csillát és egy fontos mozzanat erejéig Nemeskürty Istvánt és Zemplényi Ferencet is. Az utóbbiak polémiája módszertani szempontból is érdekes epizód, s ezért célszerű ezt a mű egészét érintő megállapítások előtt megemlítenünk. Kiindulópont itt Nemeskürtynek a magyar széppróza tárgyában közzétett publikációi közül időtállóan bizonyult dolgozata volt,⁵⁴ amely

⁵¹ KULCSÁR Péter: A történetíró Heltai. In: VARJAS Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. (Memoria saeculorum Hungariae 5.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 113–133.

⁵² SZIGETI MOLNÁR Dávid: Népkönyv és reformáció. *Irodalomtörténeti Közlemények* 124. 1. szám (2020), 25.

⁵³ BALÁZS: *Teológia és irodalom*, 33.

⁵⁴ NEMESKÜRTY István: Heltai Ponciánusa és a magyar reneszánsz szórakoztató próza. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76. 5–6. szám (1972), 555–579.

Waldapfel megállapításaira építve a forrásának tekinthető német szöveg és Heltai fordítása szoros olvasáson alapuló összevetésére vállalkozott. A vizsgálat az *Inclusa* példázat esetében bizonyult a legtermékenyebbnek, itt a párhuzamos szövegek közlések láthatóvá tették, hogy Heltai miképpen dolgozta át az 1565-ös frankfurti kiadás szövegét. A módosítások egész sorával vált igazolhatóvá, hogy a lovagvilág elemeit megőrző német változatot a kortárs városi világban megeső történeté alakítja át. A két modern értelmező között eltérés abban van, hogy míg Zemplényi⁵⁵ fájjalja a lovagi-udvari szerelem mozzanatainak kiiktatását, s ezt összefüggésbe hozza az ilyen hagyomány csaknem teljes hazai hiányával, addig Nemeskürty örövendezik azon, hogy a 16. századi kolozsvári író a történetet saját és fel-tételezett olvasói világához közelítette.

A több szempontú elemzésre vállalkozó jeles kutatónők ismertetik olvasóikkal a 8. században keletkezett latin alapszöveg, majd a jóval később készült vulgáris nyelvű fordítások európai jelenlétének különféle változatait, s azt a robbanást, amelyet ismertségében és elterjedtségében a könyvnyomtatás megjelenése jelentett.⁵⁶ Ha nem is azonos ütemben, de azért ezzel párhuzamba állíthatóan megváltozott a szöveg értelmezése is. Ha a Gábor Csilla nagy szakértelemmel fölvázolt tablójából a fő tendenciát akarjuk kiemelni, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a középkori s sokáig latin nyelvű másolatokban a kompozíció és a történetek allegorikus értelmezése dominált, ahol a császár bármely keresztény embert jelentette, a fia az ő lelke, az őt nevelő hét mester az irgalmasság hét cselekedete, s természetesen az elmesélt történetek is teológiai tanulságok gyanánt értelmezték, s ezeket a hozzájuk csatlakozott moralizációk hosszabban vagy rövidebben ki is fejtették. A könyvnyomtatás megjelenése után bekövetkező változásokat pedig a tanulmány egy német kutatóhoz csatlakozva úgy összegzi, hogy „a szórakoztató funkció megjelenése a nyomtatott variánsok, s ezzel együtt pedig a laikus körökben elterjedő, az épületes tanulságokra kevésbé

⁵⁵ ZEMPLÉNYI Ferenc: *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*. Universitas Kiadó, Budapest, 1998, 55–56.

⁵⁶ GÁBOR Csilla: A történet kerete, a keret története: változatok Ponciánusra. In: GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor (szerk.): *Erdély reneszánsza I. Az 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2009, 147–160 és GÁBOR Csilla: A hét bölcs mester mint épületes olvasmány. Ponciánus császár középkori történetei. In: Uő: *Laus et polémia. Magasztalás és vetekedés a kora újkori szövegtípusokban*. Egyetemi Kiadó–Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, Debrecen–Kolozsvár, 2015, 307–33; UTASI: *Argumentum, fabula, história*, 181–186.

fogékony befogadási szokások következménye”.⁵⁷ A didaktikus moralizáló függelék mellőzése ugyanakkor nem jelentette az épületes mondandó teljes mellőzését, jelenlétének sok változatát figyelhetjük meg a 16. században, s ebben a mezőnyben kell elhelyeznünk a magyar nyelvű Ponciánusokat is.

Amikor az alábbiakban ezeket a kísérleteket néhány értékelő megfontolásra is vállalkozva bemutatjuk, akkor először Blasius Eber 1573 januárjában Bécsben megjelent kiadásáról szólnunk. Ez látszik logikusnak, jóllehet valószínűleg igaza van Nemeskürty Istvánnak, amikor felveti azt a lehetőséget, hogy a Heltai-féle változat jelent meg korábban. Ez lehetséges ugyan, de lényegesebb, hogy az egymásra egyébként nem reflektáló feldolgozások közül a bécsi tekintethű a korábbi világ szülöttjének. Ez nem csupán abban ragadható meg, hogy Eber kiadványának forrása a latin mű 1512-es kiadásának 1526-os bécsi utánnyomása volt, hanem a feldolgozás egész szellemiségében is, s ezt az alábbiakban néhány eddig nem hangsúlyozott mozzanattal is igazolni próbáljuk.

Kezdjük talán a mű ajánlásával, amelyet Heinrich Gusztáv ugyan magyarrá fordított, de a modern kiadásokból érthetetlen módon rendre kihagytak, s amelynek néhány mozzanata a reformáció előtti világra emlékeztethet bennünket.⁵⁸ Pesti fabuláskönyvének eljárása ismétlődik meg akkor is, amikor a magyar nyelvű főszöveg élén latin nyelvű ajánlással találkozunk. Nem kevésbé fontos, hogy néhány történet kifejezetten törekszik a szereplők felekezeti hovatartozásának mellőzésére. Nemeskürty István Heinrich Gusztáv nyomán említést tett ezekről, mégis úgy vélte, hogy burkoltan protestáns szellemű átdolgozásról van szó.⁵⁹ Elképzelésével nehezen egyeztethető össze, hogy a nyolcadik novellában, vagyis a mesterek negyedik történetében a latin eredeti presbitere, azaz papja (Heltainál persze *nyakas piléses papja*) helyett egy tisztartó lesz a hűtlen asszony szeretője, s a történet protestáns környezetbe helyeződik ugyan, de a szerető világi emberré változásával lekopik a megoldás polemikus éle. A tizenegyedik novellában, vagyis a császárné hatodik történetében a Róma alá vonuló sereg vezére a latintól eltérően Szent Péter és Szent Pál teste helyett Cicero márványkőből faragott képét akarja megszerezni, s az így pogánnyá váló történetben a hadvezér az egyik mester által megrendezett csoda hatására a rómaiak pogány isteneitől tartva hagy fel a város ostromával. Itt talán elképzelhető

⁵⁷ GÁBOR: A történet kerete, 151.

⁵⁸ HEINRICH Gusztáv: *Poncianus históriája: Bécs 1573*. Franklin-Társulat, Budapest, 1898, 49–51.

⁵⁹ NEMESKÜRTY: A magyar széppróza, 33.

egy nagyon finom áthallás a kétféle – a katolicizmusban jelentkező és a Cicerót övező – babonás kultusz között, ám ez is a humanista kultúrában való jártasságra vall, hiszen ismeretes, milyen heves, sokakat, így magát Erasmust is megszólalásra késztető vita zajlott le a humanisták különböző csoportjai között Cicero imitációjáról a 16. század első évtizedeiben, s hogy ennek során az egyik tábor a szentekre emlékeztető kultuszt mutatott ki az antik szerző követőinél.⁶⁰

Mondanom sem kell, hogy az erre a vitára való rájátszás el is távolítja a kiadványt a népkönyv műfajától, amint így értékelhetjük azt a hű fordítás eszményét büszkén hirdető kiadói nyilatkozatot is, hogy pontosságra törekedvén egyetlen sort sem hagyott el az eredetiből. Nemeskürty István vitatja Heinrich Gusztávnak azt a megállapítását, hogy a szöveg kiadója Eckius Salm gróf személyes használatára szánta volna a művet, s az előszó egy mondatát továbbírva nagyon széles olvasóközönséget feltételez. Kiindulópontja az ajánlás egy mondata: „mivel a magyarok (...) olvasni óhajtják ez elbeszélést, (...) azt akartam, hogy e könyv kiadásának dicsősége és érdeme *hozzád legyen kötve*”. Az idézet utolsó három szavát az irodalomtörténész kurziválta, majd így modernizálta a szöveg üzenetét: „Vagyis: mindenképpen kiadtam volna ezt a könyvet, mert vásárolják, téged, mint rangos nevet kerestelek, és találtak meg hozzá, te menyegzőt ülő, tehát a nyomdásznak könnyen pénzt vető gazdag ember. Ez már nem az az eset, mint amikor a XV. században a könyv létrejött a főrangú patrónus közvetlen óhajától függött.”⁶¹ A Heinrich Gusztáv által magyarított szöveg idézése azonban nem pontos, ha a kihagyásokat visszapótoljuk, a következő szöveget kapjuk: „Mindazonáltal mivel a magyarok, kik téged kiválóképpen szeretnek és becsülnek, olvasni óhajtják ez elbeszélést, mely a történelmi igazságtól sincsen távol, azt akartam, hogy e könyv kiadásának dicsősége és érdeme *hozzád legyen kötve*, és bármi csekély, de közhírű emlékezete nevedhez fűződjék.”⁶² Salm szerepe tehát semmiképpen sem alárendelt az érvelésben, de az értelmezést nemcsak ez vitte el az esszéíró fantáziáját megmozgató irányba, hanem az is, hogy már Heinrich sem helyesen fordított. A latin eredetiben ugyanis előbb azt olvassuk, hogy Eck származása és nagy szolgálatai alapján többet érdemelne, mint aminek elbeszélését ezek a történetek tartalmazzák, majd így folytatódik: „Mindazonáltal azt akartam,

⁶⁰ TÉGLÁSY Imre: A latin purizmus, keresztény vagy pogány humanizmus? *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 18(1981), 23–35.

⁶¹ NEMESKÜRTY: *A magyar széppróza*, 35.

⁶² HEINRICH: *Poncianus históriája*, 50.

hogy amikor a pannonok, akik téged kiváltképpen szeretnek és becsülnek, s akik egyáltalán nem idegenkednek a történetíróktól, majd olvassák, akkor legyenek tisztában azzal, hogy e könyv kiadásának dicsősége és érdeme téged illet, és bármily csekély, de közérdekű emlékezete hozzád kötődik.”⁶³

Ez összhangba hozható Gábor Csillának azzal a megfigyelésével, hogy az ajánlás egy további helye a történeti művekhez nagyon közel állónak tekintette a könyvet, hiszen nem haszontalan dolognak, hanem félig mesét, félig igaz történetet tartalmazó tanításnak nevezi (*inter fabulosa et historica interiecta disciplina*).⁶⁴ A filozófusok tekintélyére hivatkozó Eber aztán azt is szükségesnek tartotta elmondani, hogy „a szokott tiszta, nem aljas és a szemérmetes füleket nem sértő szavakkal” (*verbis usitatis, ac puris, non sordidis, atque aures verecundas offendentibus*) fejt ki mondandóját. Az előszó szerzőjével észre kell tehát vennünk, mondja Gábor Csilla, hogy „a mű a didaktikus-moralizáló függelék nélkül is alkalmas arra, hogy spirituális-épületes, olykor akár filozofikus tartalmakat hordozzon”. Másfelől persze azt is érdemes számontartani, hogy ez a főúri alkalomhoz illeszkedő ajánlás bőbeszédű ugyan, ám a tanítói szándék jóval haloványabb annál, mint amit a kor protestáns prédikátorai meg szoktak követelni. Így aztán kétségbe kell vonnunk azt a Nemeskürty publikációiban egyre hangzatosabbá váló elképzelést is, hogy a könyvecske Bornemisza ösztönzésére, sőt irányítása alatt jelent volna meg.⁶⁵ Összegzésül azt mondhatjuk tehát, hogy a bécsi Ponciánus kiadója úgy kel egyik fontos, népszerű szövegünk védelmére, hogy valójában elemeli ebből Nemeskürty, és a tartományból és a korban magasabb szintűnek tartott történetmondó irodalom felé közelíti.

Jóval részletesebben foglalkozott a szakirodalom Heltai ismertebb *Ponciánus*ával. Mivel egy időben a népszerű kiadások sora is a gyönyörködtető szándék programos keresése irányába lökte a vizsgáldást, kifejezett nyereségként könyvelhetjük el, hogy Gábor Csilla és Utasi Csilla fentiekben már idézett tanulmányai már a történeti-poétikai szempontokat színvonalasan érvényesítve nyúltak a szöveghez. Kimutatták, mennyire megalapozatlan a történeteket reflexió és indoklás nélkül novellának tekintő modernizáló álláspont, amelyet Nemeskürty idézett tanulmányában előbb

⁶³ Itt célszerű idézni a latin szöveget is: „Verumtamen quando ista lecturi sint Pannoncs, qui te amant imprimis et colunt, neque ab historicis omnino sint aliena: volui huius libelli editi honorem et liberalitatem in vobis conspici, memoriamque licet exiguam, vulgatum tamen agnoscere.” HEINRICH: *Ponciánus*, 68.

⁶⁴ GÁBOR: *A történet kerete*, 153–154.

⁶⁵ NEMESKÜRTY István: *Bornemisza Péter kísértései*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1984, 139–140.

csak bevezetett, majd a szöveg kiadásában érvényesített is. Sok tekintetben Waldapfel József álláspontjához visszakanyarodva érveltek a prédikátoros didaktizmusnak Heltai egész életművére jellemző jelenléte mellett. A német forrás és a magyar átdolgozó szövegének újbóli aprólékos szembesítése azonban további feladat maradt, amelyhez nagyszerű kiindulópontot jelentenek észrevételeik.

Az eddigieket néhány saját megfontolással kiegészítve előbb arra emlékeztetünk, hogy már az olvasóhoz szóló, korábban idézett részletből is kiderül: történjék ez bár topikus érveléssel, de a „fő dolgoktól” jóval távolabbinak tartja a könyvet, mint a bécsi kiadás gondozója. A Luther Ezópuszkiadásában alkalmazott eljárással élve tesz különbséget a lelki és az „ez világi életre, igaz ítéletre és jeles erkölcesekre” való szféra között, s aztán a főszereplőket sorba véve mutatja ki, hogy ez utóbbi területen milyen követendő és elvetendő tanulságok vonhatók le a szereplők viselkedéséből. Az is kétségtelen, hogy nem is csupán Lutherhez köthető az itteni argumentáció, hanem középkori előzményei is vannak. A császár és fia viselkedésére vonatkozó hosszú fejtegetést nagyon meggyőzően állítja párhuzamba Gábor Csilla azzal, hogy a *Ponciánus* több középkori kódexben fejedelmi tükrök társaságában olvasható. Nyilvánvalóan ebből a világból öröklődött, hogy Heltai nem áll meg a kéjsóvár császárnő elmarasztalásánál, hanem a paratextust még egy, az asszonyokat elmarasztaló verssel is megtoldja. Érdekes és rejtélyes problémaként fogalmazódott meg, hogy a szereplőket sorra venni látszó előszó miért nem beszél a hét bölcsről, hiszen a latin, német címváltozatokban is szerepel a hét bölcs, s ott olvashatjuk ezt a magyarban (*Ponciánus császár históriája, miképpen az ő fiának, Diocleciánusnak hét bölcs és tudós mestereket fogada, kik azt tanyítanak az hét és nemes tudományokra*) is. Utasi Csilla a választ abban keresi, hogy Heltainak nem áll szándékában a narratív kerettörténet olyan átalakítása, amelyben a történeteknek Boccaccio *Dekameron*jában megfigyelhető közös értelmezésére kerülhetne sor, vagyis mindkét magyar fordítást a keleti elbeszélésfüzérek *nyak-keretnek* elnevezett megoldása jellemzi, azaz a történetmondás a haláltól menti meg a hőst. Gábor Csilla szerint a fő ok az lehet, hogy Heltai a Ponciánussal összefüggő értékekre kívánja a legnagyobb hangsúlyt fektetni, s ennek következtében minősül át a mű a szórakoztató olvasmány szerepén túl tanulságos és problémafelvető olvasmánnyá. Ezt talán úgy lehetne markánsabban megfogalmaznunk, hogy a bölcses nemes tudományának méltatására azért nincs szükség, mert üzenetük valójában ott van a kötetet magyarító könyvnyomtató előszavában, ő képes arra, hogy ezt a nemes tudományt a „mostani iffiak” és szüleik számára összefoglalja.

Bizonyos nemzetközi összefüggésekre ugyan már eddig is utaltunk, de befejezésül talán nem fölösleges megpróbálkoznunk azzal, hogy felvillantsunk valamit Heltai irodalmi programjának európai kontextusából. Ritoók Zsigmondné⁶⁶ nyomdokain járva célszerűnek látszik Ipolyi Arnold nagyon markáns véleményéből kiindulnunk: „Ha Heltai könyvnyomdászati tevékenységét, amennyire a tudásunkra lévőből ismeretes, tekintem, számos és dús egyveleges kiadásinál fogva gyanítom, hogy ő előtt is, mint a külföldi nyomdászok előtt, a nyomdászat első korában nagyobb kézirati codexi gyűjtemények állottak a múlt XIV–XV. századból, melyek tárgyainak lefordítva kiadása tevé munkálkodása nagy részét... melyek honi kézirati gyűjteményeinkben is összeírva, más történeti és egyveleges tartalom mellett fen voltak.”⁶⁷ Ipolyi ki is jelenti: nem hajlandó elhinni Heltainak, hogy bizonyos szövegekről csupán hallomásból szerzett tudomást. Ritoókné persze nem csupán erre a roppant optimista felfogásra hívta fel a figyelmet, hanem kimutatta, hogy késő középkori eleink szórakoztató olvasmányai között sok olyan van, amely a 19. század végéig ott tudott maradni a könyvespolcon. Beszédes példái között szerepel, hogy párhuzam mutatható ki a 15. századi Egervári-kódex és Haller János *Hármas históriája* között, s látványosan zárja értekezését Arany János szalontai olvasmányai régi tételeinek felsorolásával.

Kivételes fontosságú megállapítások ezek, ám szigorúan a 16. századi fejleményekre koncentrálva Ipolyi vélekedésével perelő megszakítotttságot tapasztalhatunk. Azt látjuk tehát, hogy az európai összehasonlításban különben is megkésett magyar nyelvű kiadványok a 16. század első felében a legkevésbé sem merítenek az 1460-as évekkel kezdődően a hazai gyűjteményekbe is bekerült „Sammelhandschriften”, vagyis a többnyire a komolyabb témákat tárgyaló kódexek üres lapjaira később bekerült egyes tartalmú és sokszor szórakoztató szövegeket, népszerűbb olvasmányokat tartalmazó egységek anyagából. Hosszú évtizedekig nem vált tehát folytathatóvá sem az itthoni, sem a külföldről származó középkori szöveganyag, s ebben kivételnek számítunk Európában.

Szerepet játszhatott ebben az ilyen kódexek csekélyebb száma és a hazai nyomdászat lassú és szakadozott kibontakozása, de mivel alapos

⁶⁶ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Eleink szórakoztató olvasmányairól. *Irodalomtörténeti Közlemények* 84, 5–6. sz. (1980), 650–655 és RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből.* (Humanizmus és Reformáció 33.) Balassi Kiadó, Budapest, 2012, 191–200.

⁶⁷ IPOLYI Arnold: Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. *Új Magyar Múzeum* 5, 1. sz. (1855), 261.

összehasonlító vizsgálatokra ezen a területen nem támaszkodhatunk, az utóbbi években kibontakozott kutatásokra hivatkozva csak annyit mondhatunk, hogy nálunk mintha kizárólagossá vált volna a reformátoroknak az ilyen szövegeket elítélő hangja. Természetesen némelyiküktől német földön is elhangzottak olyan nyilatkozatok, amilyeneket a Markolf „zsibságát” vagy Trágár Balázs történeteit a németországi Eulenspiegel és Orlando csúfságainak társaságában elítélő Bornemisza Péternél olvashatunk,⁶⁸ ám ez a hangnem a protestáns közegekben sem vált kizárólagossá. Így zömmel világi emberek szerkesztésében rendre meg is jelentek olyan rövid történeteket tartalmazó kötetek, amelyek a középkori szöveganyagból is merítve, azt újabakkal is kiegészítve közöltek széles közönséget megcélzó olvasnivalót. Már a ferences rendi Johannes Pauli 1522-ben közzétett *Schimpf und Ernst* című gyűjteménye sem csupán a középkori exemplumokból válogat, hanem a közel 700 történet között már találunk Boccaccio *Dekameron*jából származót is, s ugyanezt tapasztaljuk a folyamatosan frissített további, csak rövid címmel és azok dátumával jelzett kiadványokban is: *Schertz mit der Wahrheit* (1550), Jörg Wickram: *Rollwagenbüchlein* (1555), Jakob Frey: *Gartengesellschaft* (1556), Martin Montanus: *Wegkürztzer* (1557), Michael Lindener: *Rastbüchlein* (1558), Michael Lindener: *Katzipori* (1558), Hans Wilhelm Kirchhof: *Wendunmuth* (1563).⁶⁹ Az újabb poétikai vizsgálatok felszínre hozták ezeknek az összeállításoknak a poétikai sajátosságait. Kiderült, hogy bár az olykor a korai itáliai facetia-hagyományból (Poggio Bracciolini) és németországi alkalmazóiból (Heinrich Bebel) is merítő kötetek korántsem egységesek, közös vonásuk, hogy nincsenek a történetek végén elkülönülő, a tanulságokat didaktikusan összegző megjegyzések, egyetlen kivételt a felsorolás végén szereplő és protestáns voltát az előszóban is hangoztató Kirchhof jelent.⁷⁰ Föltétlenül említésre méltó, hogy a híres frankfurti kiadó és nyomdász, Sigmund Feyerabend 1583-ban azt is aktuálisnak tartotta, hogy egy folio-formátumú gyűjteményes

⁶⁸ Az alapvető tanulmány (KIRÁLY György: Két Boccaccio-novella irodalmunkban. In: Uő: *A filológus kalandozásai*. Kiad. KENYERES Ágnes. Budapest, 1980) utáni szakirodalmat új megfontolások kíséretében adja: Ács Pál: Trágár Balázs. In: BARTÓK István, CSÖRSZ Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX. Minden kor: ángyod térde – „Zsúpra aggnő”*. A főszerkesztő, Köszeghy Péter hatvanadik születésnapjára. Reciti Kiadó, Budapest, 2011, 267–270.

⁶⁹ Poétikai kérdéseket is érintő összefoglalás: Achim AURNHAMMER és Nicolas DETERING: *Deutsche Literatur der Frühen Neuzeit: Humanismus, Barock, Frühaufklärung*. Narr Francke Attempto Verlag, Tübingen, 2019, 98–102.

⁷⁰ A század egészét átfogó példákkal dolgozó elemzés: Peter STROHSCHNEIDER: Heilswunder und fauler Zauber: Repräsentationen religiöser Praxis in frühmodernen Schwänckerzählungen. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 129. 3.(2007), 438–468.

kötetben jelentesse meg a 16. századi Schwanck-termés legfontosabb vállalkozásait: *Kurtzweilige und Lächerliche Geschichte (...) Darinnen allerley Welthändel, warhafft Exempel, Gleichnussen, merckliche Historien (wie es gemeinlich in allen Landen pflegt zuzugehen) angezeigt (...) uber alle andere vorige Editiones gemehret und gebessert*. Mint a hosszú címből is kiolvasható, a kiadó itt nem riadt vissza bizonyos változtatásoktól, s így persze emelkedettebb dimenzióba helyezte a korábban megjelent kiadványokat, amihez az is hozzájárult, hogy a kötetbe beillesztette a korábban készült, helyenként megszelídített teljes Boccaccio-fordítást is.

Nem kevésbé fontos számunkra, hogy a mienkéhez hasonló hiátust akkor sem tapasztalunk, ha a kelet-közép-európai térség további irodalmaira vetünk egy pillantást. Nem regisztrálnak ilyet a cseh irodalomtörténészek sem, de valamivel részletesebben tudom ezt bemutatni a számomra könynyebben megközelíthető 16. századi lengyel irodalom esetében.⁷¹ Ott azt figyelhetjük meg, hogy a század elejétől hosszabb időre berendezkedő németországi nyomdászok szinte egymással versengve nyúltak hozzá a fentiekben körvonalazott középkori anyaghoz. Hieronim Wietor a magyar irodalomtörténetben is számon tartott nyomdájában 1521-ben jelentette meg a *Rozmowy które miał król Salomon mądry z Marcholtem* című művet, amelyből az 1560-as évekig még további öt kiadásról tud a szakirodalom. (Ezek többségéből csak töredékek maradtak fenn, vagy ma már csak 16. századi említésekből tudunk róluk, ami persze ismert módon elhasználódásukról tanúskodik.) Nincs meg az első kiadása az 1530-ban Florian Ungler nyomdájában megjelent *Poncyjan, który ma w sobie rozmaite powieści...* című műnek sem, viszont ránk maradt az 1540-es újabb edíció. 1566-ban aztán ugyanez a szöveg másutt, a Szarffenberg-nyomdában más cím alatt is megjelent (*Historyja piękna z przykłady nadobnymi o Poncjanie*). Ennél a nyomdász családnál nyomtattak egy 40 szövegrészletből álló válogatást a *Gesta Romanorumból* (*Historyje rozmaite z Rzymskich i z innych dziejów*, 1540). Az első, 1540-es kiadásból nem maradt ránk példány, csak említésekből tudnak létezéséről. Fennmaradtak viszont példányok az 1543-asból, illetőleg 1545-ből és 1566-ból ismételt edíciókat tartanak számon a bibliográfiai. Mivel a részletezés messzire vezetne, csak jelzem, hogy a kiadványok között jelen vannak a középkori hagyomány kegyesebb darabjai is, s ez a legkorábbi időszakban különösen Wietornál jelentkezik markánsan: ő adta ki 1513-ban az első nyomtatott lengyel imádsággyűjteményt (*Raj*

⁷¹ Jerzy ZIOMEK: *Renesans*. (Wielka Historia Literatury Polskiej 7.) Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1997, 147–173.

duszny), továbbá egy Szent Anna-legendát is. Mindezek összekapcsolódtak a humanizmus jegyében formálódó törekvések támogatásával is. E folyamat betetőzésének tekinthető az a kötet, amelynek csak későbbi, 1624-ben megjelent kiadásából rendelkezünk példánnyal, s amelyet azonban egyéb említések alapján megalapozottan datálnak a 16. század második felére, egyes kutatók az 1570-es évekre. A *Facecje polskie abo zartowne (...) powiesci* joggal hirdeti címében is, hogy lengyel facetiákat és tréfás történeteket tartalmaz, hiszen a nemzetközi szöveganyagot lengyel történeti művekből átvett epizódokkal, illetőleg lengyel földön szóban elhangzottakkal egészíti ki, ezt sokszor nyomatékosan hangsúlyozva. Ráadásul több tréfa kiagyalójaként Stańczyk, a lengyel királyok talán sohasem létezett, de a hagyományba szilárdan beépült udvari bolondja szerepel. A kötet egyébként hat nem teljesen egynemű szempont alapján elkülönített és traktátusnak elnevezett egységben közli az apoftegákat, tréfás, csodás, gúnyos vagy éppen a ravasz fehérnépekkel megesett történeteket. A ránk maradt 17. századi kiadásban csak erről a felosztásról olvasható egy tömör megjegyzés, valamint az, hogy minden történet végén egy szentencia is jelzi, hogy az elolvasottból tanulni is lehet.

Talán nem fölösleges itt külön is kitérni a Till Eulenspiegel-kutatás, illetőleg hatástörténet néhány mozzanatára. Bár az 1510-ben megjelent, de teljes terjedelemben csak az 1515-ös strasbourg kiadásban ránk maradt *Ein kurtzweilig lesen von Dyl Ulenespiegel* keletkezéséről, számba jöhető szerzőiről folyamatosan viták folynak a szakirodalomban, elfogadottnak tekinthető az a recepció útjai szempontjából sem mellékes elképzelés, hogy a megjelenés háttérében az egyik legjelentősebb strasbourg nyomdász, Johann Grüninger, valamint az általa foglalkoztatott felnémet humanisták állottak, akik jelentős szerepet játszottak kiadáspolitikája alakításában.⁷² Ez magyarázza, hogy a mű jelentékeny visszhangot váltott ki az erasmianus indíttatású humanisták között. Bár a szerénykedő formulákkal élő előszó beszélője csak német forrásokra hivatkozik, s azt állítja magáról, hogy járatlan a latinban, a szakemberek ezt egyre kevésbé tartják valószínűnek. A mindenkit célba vevő, intézményeken kívüli, anarchisztikus Eulenspiegelt természetesen nehéz volt kedvelniük az intézményesülésen munkálkodó protestáns teológusoknak, s Luthertől Melanchthonon át Bucerig bőségesen

⁷² Reinhard TENBERG: *Die deutsche Till Eulenspiegel-Rezeption bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Königshausen & Neumann, Würzburg, 1996; Jürgen SCHULZ-GROBERT: *Das Straßburger Eulenspiegelbuch: Studien zu entstehungsgeschichtlichen Voraussetzungen der ältesten Drucküberlieferung*. Niemeyer, Tübingen, 1999. Hermaea: Neue Folge 83.

lehetne idézni a közösséget veszélyeztető nevetséges bohóckodást és haszontalan fecsegést elítélő megnyilatkozásokat, bár természetesen örömmel olvasták a pápa és a katolikus papok tudatlanságát leleplező vagy az ereklék tisztelétén kárörvendve kacagó főhős történeteit. Sőt Luther egy helyütt még azt is elismerte, hogy Eulenspiegel és Markalf történetei a figyelem elterelésével alkalmasak lehetnek a szomorú kedély eloszlatására is. Bár az *Asztali beszélgetések*ben csak a Markalf meztelen seggére való utalásokkal találkozunk,⁷³ az elismerést megkönnyíthette, hogy az emberéletet valóságos árnyékszékként is emlegető nagy reformátor bizonyosan nem fogta be olyan könnyen az orrát a szkatologikus részletek olvasásakor, mint Melanchthon. Mindenesetre a reformáció ügyét nyilvánvalóan nem szolgáló részeket átíró vagy elhagyó és valamelyest szatgalanított változatok rendre megjelentek a 16. században.

Ebben a kontextusban kell tehát elhelyeznünk Bornemisza nyilatkozatát, s azt, hogy a 16–17. századból itthonról semmiféle igenlő vélekedést nem tudunk idézni.⁷⁴ E tekintetben is szegényebbek vagyunk, mint a csehek vagy a lengyelek. A cseh irodalomtörténészek már a 16. századból három fordítást is számontartanak, amelyek közül a kölni kiadásra támaszkodó első már 1550-ben megjelent, s újabb kettő követte a század második felében.⁷⁵ Elmélyült, sokszínű és az irodalmi kultúra egészére erősen ható meghonosodás zajlott Lengyelországban.⁷⁶ Az első, sajnos részleteiben nagyon kevésbé ismert mozzanat, hogy Wietor krakkói nyomdájában 1540 körül megjelent egy fordítás *Sowizrzal* vagy *Sownocyardlko* (*Bagolytűkör*) címen, amelyet egyes adatok szerint egy második kiadás is követett 1547 táján. Azért bizonytalan még a cím is, mert mindkettőből csupán néhány lapnyi töredék maradt ránk. Az azonban bizonyos, hogy bármely címváltozatot fogadjuk is el, a németországi nyomtatványok címének lengyelre ültetéséről beszélhetünk. (Ismeretes, hogy az Eulenspiegel íróhoz méltó magyarázatát a főhöst bagollyal és tűkörrel a kézben ábrázoló metszet tette széles körben

⁷³ Magyarul: *Luther válogatott művei 8. Asztali beszélgetések*. MÁRTON László új fordítása. Szerkesztés, vál. CSEPREGI Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2014, 567, 636. A jegyzetekből kiderül, hogy a kéziratban még Markalf, illetőleg hesseni Fülöp *segge* (*Arschloch*) szerepel, amit aztán a szöveg első kiadója, Johannes Aurifaber (Goldschmid) *hátsó részre* (*Hintern*) szelídített.

⁷⁴ GYÖRGY Lajos: *Eulenspiegel magyar nyomai*. (Erdélyi Tudományos Füzetek.) Minerva, Cluj-Kolozsvár, 1932.

⁷⁵ HANKÓ B. Ludmilla és HEÉ Veronika: *A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig*. Magyarországi Eszperantó Szövetség, Budapest, 2003, 216.

⁷⁶ Czesław HERNAS: *Barok. Historia literatury polskiej*. Red. Kazimierz WYKA. Warszawa, 1973, 106–121.

elfogadottá, hiszen az ezt megelőző etimológia szerint az *ulen* és a *spegel* szavak összetételéről és seggtörlésről volt szó). A mondott lengyel szó tehát valójában tükörfordítás, a bagoly jelentésű *sowa* és a régi lengyel 'tükör' jelentésű *zdziadło* összetételéből keletkezett. A terminus fogalomává válna akkor következett be, amikor egy Jan z Kijan álnevet használó és szinte teljes ismeretlenségét azóta is őrző szerző a század végén, valószínűleg 1596-ban megjelentette *Nowy Sowiżrzal* című kötetét, amelyben a verses forma mellett végig kitartó beszélő egyes szám első személyben mondja el életét, jóllehet vannak egyes szám harmadik személyben írott reflexiók is. A kötet élén szereplő *Na starego Sowiżrzal* című vers azt is világossá teszi, hogy a főhős lengyel viszonyokhoz illeszkedő meghonosítására vállalkozik. Kifejti ugyanis, hogy művében nem szerepelnek olyan durva, szkatologikus részletek, mint az eredetiben, mert ez Lengyelországban megengedhetetlen lenne, börtön, vesszőzés, akasztófa járna érte. Mivel a szerző életéről semmit sem lehet tudni, még csak valószínűsíteni sem tudta a szakirodalom, hogy mikor beszél megtörtént dolgokról és mikor fiktív eseményekről. Ez a kiadás megismétlődött 1614-ben, majd ugyanebben az évben megjelent a *Fraszki nowe Sowizrzalowe* című kiadvány, amelyben már egészen bizonyosan túlsúlyban vannak a fiktív elemek, hiszen ez, mint a címe is mutatja, zömmel tréfás, csattanós epigrammákat, anekdotákat és rövid történeteket tartalmaz.

Összefoglalás

A dolgozat abból indul ki, hogy összefüggés van Heltai teológia nézetei és irodalmi programjának alakulása között, ám még a szakszerűnek nevezhető eddigi irodalomtörténeti kutatások is inkább az előbbiekre koncentráltak. Így hosszú ideig a szövegek megformálásának korabeli retorikai-poétikai alapjait háttérbe szorító, felszínesen modernizáló esszéisztikus megközelítés dominált. A tudománytörténeti bevezetésnek tekinthető első fejezet nem csupán ennek árnyoldalait mutatja be, hanem javaslatot tesz a megbízható filológiai eredményeket elérő két tudós, Kerecsényi Dezső és Waldapfel József eredményeinek hasznosítására is. A *Dialógussal* foglalkozó fejezet színvonalas folytatójaként méltatja Utasi Csilla eredményeit. Bemutatja, hogy mennyire hasznos az említettek nemzetközi kontextus, s különösen a Sebastian Franck munkásságának kutatásában felszínre került megfontolások alapos ismerete. A *Száz fabulával* foglalkozó fejezet egyrészt hasonló kutatási beszámoló, másfelől viszont újszerűen tárja fel, hogy miképpen tér el a kolozsvári szerző a paratextusok használatának

európai mintáitól. Az író fő célja itt nyilvánvalóan az volt, hogy az irodalmi fogásokban kevésbé jártas olvasókhoz is eljuttassa művének fő üzenetét: Kolozsvár polgárait arra biztatja, hogy a hivatásukban való helytállással és kitartó munkával teremtsék meg üdvözülésük feltételeit. A *Ponciánus* értelmezését adó fejezet azoknak ad igazat, akik szerint Heltai úgy látta, hogy alkalmazkodnia kell az új fejedelem, Báthory István cenzúrarendeletével életbe lépett korlátozásokhoz. Irodalmi programjában tehát egyrészt kényszerűség volt ennek a széles körben elterjedt olvasmánynak a lefordítása, de teljesen itt sem adta fel tanítói törekvéseit. Így egy nyelvileg igényes, sok egyéni mozzanatot tartalmazó, az *utile* és a *dulce* követelményeit egyszerre kielégítő művet hozott létre.

Gábor Csilla

Heltai életművének nemzetközi beágyazottságáról. Elvi megfontolások és egy esettanulmány

Elöljáróban szubjektíven

Nem tekintem magam ízig-vérig Heltai-kutatónak; Heltai-kedvelőnek és -olvasónak azonban annál inkább. Oktatói minőségemben pedig évente foglalkozom, előadások és szemináriumok, olykor szakdolgozati témavezetések keretében, az életmű egyes aspektusaival. Továbbá voltak, vannak évfordulók, amelyek itt Kolozsváron köteleznek: ilyen volt az engem először komolyabban Heltai, közelebbről a *Ponciánus császár históriája* felé terelő reneszánsz éve 2008-ban,¹ és ilyen a kolozsvári író-plébános halálának 450. évére emlékező 2024-es esztendő.

Legkorábbi Ponciánus-kutatásom² az adott alkalmon túl is fogva tartott végül, és amikor felkérést és lehetőséget kaptam eredményeim angol nyelven való publikálására, két ízben is erre a témára esett a választásom. Ambivalens érzésekkel, és nem túl nagy várakozással láttam munkához: „ugyan kit érdekelhet a külföldeken a mi kis magyar Ponciánus-ügyünk hazai középkori kéziratostul,³ bécsi és kolozsvári edícióstul, kiadástörténetestül?”⁴ – versus – „mégiscsak fontos nemzetközi szinten is megmutatnunk a dolgainkat, s így megpróbálnunk legalább felrajzolni magunkat a kontinens kulturális térképére”.

¹ Az emlékév apropója Mátyás király trónra lépésének 550. évfordulója volt, 2008. október 8–11. között több intézmény összefogásával került megrendezésre Kolozsvárott az *Erdély reneszánsza* című konferencia, ennek kötete: GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor (szerk.): *Erdély reneszánsza I–II.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009.

² GÁBOR Csilla: A történet kerete, a keret története: Változatok Ponciánusra. In: GÁBOR, LUFFY, SIPOS (szerk.): *Erdély reneszánsza I–II.* 147–160.

³ Magyar nyelvterületen a szövegnek két középkori – latin nyelvű – kéziratosa van: egyiket a gyulafehérvári Batthyáneum, a másikat a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi.

⁴ A történetnek két 16. századi, szinte egykorú, ám egymástól függetlenül keletkezett magyar fordítása van: az egyiknek a szerzője német forrás alapján dolgozó Heltai Gáspár, a munka 1571–74 között megjelent első edíciója csak töredékesen maradt fenn, a teljes szöveget 17. századi kiadásokból ismerjük. A másik 1573-ban látott napvilágot Bécsben, egy latin forrást alapul vevő fordítója ismeretlen. (Leírásukat l. RMNy 314, RMNy 322.)

A tanulmányok megjelentek,⁵ évekig nem tudtam semmit a fogadtatásukról, mígnem 2022-ben érkezett egy e-mail Németországból: reflexió e tanulmányokra és egy kérdés, majd még egy a magyar nyelvű kiadásokkal kapcsolatban, egy szerkesztés alatt álló tanulmánykötet munkálatai közepe. Néhány levélváltást követően sor került több online találkozóra, 2023 januárjában pedig részt vehettem a berlini Freie Universitätén rendezett műhelybeszélgetésen a *Hidden Europe. Popular Narratives and the European Imagination, 1470–1800* (Rejtett Európa. Populáris elbeszélések és az európai képzelet, 1470–1800) című, akkor induló projekt külső kutatójaként, olyan kollégák körében, akik a történet német, francia, angol, holland, görög, perzsa, arab vonatkozásaiban mélyedtek el, az egyes nyelvi sajátosságokat kiegészítve történeti kontextusokkal, narratológiai, gender megközelítésű és szövegahagyományozódási kérdésfelvetésekkel, szembeötlően és vállaltan komparatív, ahogy ők szerették mondani: transznacionális szemlélettel. A program azóta havonta sorra kerülő online olvasóköriekkel folytatódik: hol egy betéttörténetet vagy annak valamely nyelven forgalmazott változatát, hol egyetlen motívumot beszélünk át – angol nyersfordítás segítségével –, hol egy újabb szakirodalmi tételt vitatunk meg.

Személyesen eleinte annak örültem leginkább, hogy a nyugat-európai kutatók végre a, mondjuk, felőlük nézve Lengyelország határain túli „egzotikus” kulturális jelenségekre is kíváncsiak. A projektnek azonban része egy olyan adatbázis építése is, amely a mű lehetőleg minden nyelven létező minden közép- és kora újkori kéziratos és nyomtatott kiadását tartalmazza és leírja – az én feladatom és vállalásom ebben a magyar vagy magyar vonatkozású, szép számú rekordok bevitele. Ez pedig új fénytörésben mutatja meg az interkulturális kapcsolatok, akár hálózatok jellegzetességeit.

***Kora újkori populáris próza transznacionális szemléletben:
az Ezópús és a Hét bölcs mester esete***

A németországi projekt egyik előzménye egy, a kora újkori Európában legnépszerűbbnek tartott tíz fiktív elbeszélést (vagy epikus gyűjteményt)

⁵ Csilla GÁBOR: *The Frame of the Story, the Story of the Frame: Hungarian Variants of The Seven Sages of Rome. Philobiblon* 15 (2010), 176–193; Csilla Gábor: *The Seven Sages as Reading for Edification. Medieval Narratives of The Seven Sages of Rome. Philobiblon* 21 (2016), 15–33.

vizsgáló tanulmánykötet,⁶ amely irodalom- és könyvtörténeti perspektívát alkalmaz, a szövegeknek a különféle nyelveken történő tér- és időbeli terjedésére figyel különösen, ám anélkül, hogy valamely nyelvet prioritizálná.⁷ Továbbá azt is rögzíti, ahogyan ezeket fordították, adaptálták, az olvasók értelmezését irányító paratextusokkal látták el, esetenként egyik műformából a másikba konvertálták. A szerkesztők választásának szempontjai között a népszerűség mellett az egyszerre szórakoztató és épületes jelleg emelkedik ki: nem csupán a mai, hanem a korabeli befogadó szempontjai szerint. A kötet bevezetőjének egy határozott mondata, hogy mivel e szövegek nem csupán egy-két nyelven terjedtek el, hanem évszázadokon át Európa-szerte forgalomban voltak, előmozdították egy kora újkori öszszeurópai irodalmi identitás kialakítását,⁸ többjüknek pedig már középkori kéziratos hagyományozódása is nyomon követhető. A tíz műből hatnak (Ezópus, Apollonius,⁹ Poncianus, Griseldis,¹⁰ Magellona,¹¹ Fortunatus¹²) ismerjük kora újkori magyar kiadását vagy kiadásait, olykor akár kétféle változatban is, mint amilyen az Ezópus-fabulák¹³ vagy a Ponciánus-történet. Utóbbi kettőn kívül a *Fortunatus* 1577–1583 közötti, a *Volter és Griseldis* második, 1580-as kiadása, valamint az *Apollonius* 1591-es edíciója köthető a Heltai-nyomdához: mindhárom az özvegy ténykedésének eredménye.

A *Top Ten Fictional Narratives* tanulmányai számolnak a soron levő művek magyar változataival,¹⁴ és kisebb kihagyásokat meg egy kedvesnek is mondható félreértést leszámítva¹⁵ korrekt bibliográfiai leírásokat adnak róluk, beleértve a címatatok angolra fordítását is. A szövegekhez nyilvánvalóan

⁶ Rita SCHLUSEMANN, Helwi BLOM, Anna Katharina RICHTER, Krystyna WIERZBICKA-TRWOGA (eds): *Top Ten Fictional Narratives in Early Modern Europe: Translation, Dissemination and Mediality*. De Gruyter, Berlin–Boston, 2023.

⁷ Uo., 2.

⁸ Uo.: "...our volume, which combines literary history and book history, also shows how these narratives helped to create a European literary identity in the early modern times."

⁹ RMNy 661 (Heltainé).

¹⁰ RMNy 462 (második kiadás, 1580).

¹¹ RMNy 4088 (Lőcse, 1676).

¹² RMNy 461 (Heltainé 1577–1583); 2375 (Lőcse, 1651).

¹³ A 16. században megjelent fordítások egyikét Pesti Gábor, a másikat pedig Heltai Gáspár készítette. (Leírásuk: RMNy 17, RMNy 219.)

¹⁴ Táblázatos összefoglalás a vizsgált művek nyelvi megoszlásáról: SCHLUSEMANN, BLOM, RICHTER, WIERZBICKA-TRWOGA: i. m., 7.

¹⁵ Az ún. bécsi Ponciánus címének fordításakor a *tizta [tiszt] Magyar nyelwere* kifejezést tiznek érti a fordító, s így tíz korabeli magyar kiadásról beszél: valószínűleg a gépi fordítás vezette félre (Rita SCHLUSEMANN: *The Dissemination and Multimodality of Historia septem sapientum Romae*. In: SCHLUSEMANN, BLOM, RICHTER, WIERZBICKA-TRWOGA: i. m., 101).

nem mennek közel – egyik nyelv esetében sem egyébként hiszen céljuk, hogy a terjedés több évszázados útvonalait, forgalmát lekövezzék. Ennek során olyan vizuális elemeket is szemügyre vesznek, mint a címlapok díszítése és elrendezése, a könyvekben esetlegesen található metszetek vagy a szövegek tagolása (ami a használatra, az olvasóktól elvárt értelmezés irányára vonatkozóan adhat eligazítást).

A korpusz áttekintése azután több szálon is összekapcsolja a különféle nyelveken elérhető anyagot: a magukat sokszor históriaként megnevező könyvek valamiképpen mind hozott anyagból dolgoznak, azaz fordítások. Hogy az adott mű egy másik nyelven már elérhető, tekintélyt biztosít az olvasnivalónak, ezt hangsúlyozza például az olvasókhoz intézett előszavak némelyike; ami pedig más nyelven keletkezett, az *régi* – ami ugyancsak értékgarancia; újdonságát ugyanakkor (aminek hangsúlyozása szintén fontos) a fordítottság, esetleg az újrafordítás bejelentése adja.¹⁶ Heltai olvasókhoz intézett ajánlása ennek egyfajta variációja: ő nem fordítást emleget, hanem *gyűjtötte és egybe szette, régieket és újakat*.¹⁷

Ha már itt tartunk, nem Heltai az egyetlen, aki – ezúttal is németből dolgozván – fordítást fordít tovább: van olyan 15. század végi cseh Ezópus-gyűjtemény, amelynek szintén Heinrich Steinhöwel német szövege a forrása; Steinhöwelt több német dialektusra is átdolgozzák, azután továbbiak készülnek angolra, hollandra, franciára, de német alapján készül az első kasztíliai verzió is, a holland pedig franciából. A fabulagyűjtemény végül a 16. századra a legtöbb népnyelvre lefordított könyvvé válik, amelyek a legváltozatosabb fordítási és kompilációs technikákkal készültek, forrás-használatuk pedig szinte követhetetlen.¹⁸ Arra is láthatók példák, hogy a rövidített formában elmondott fabulákat a forrásban találhatónál többszörösen hosszabb, akár politikai töltetű értelmezések követik.¹⁹ Egy szó mint száz: Heltai *Száz fabulája* végső soron hasonló (persze: *mutatis mutandis*) úton-módon jött létre, mint megannyi más népnyelvi áttünetése, és a magyar

¹⁶ SCHLUSEMANN, BLOM, RICHTER, WIERZBICKA-TRWOGA: i. m., 12.

¹⁷ „Szerető wraim, és szerelmes atyámfiáj, Im gyűjtöttem és egybe szettem száz fabulát. régieket és wyakat.” (HELTAI Gáspár: *Száz fabvla* (Kolouzsvár, 1566), 2r (az általam használt példány az MTA könyvtárának tulajdona, az ebben található utólagos ceruzás lapszámozást alkalmaztam).

¹⁸ Julia BOFFEY: The European Diffusion of Aesopus. In: SCHLUSEMANN, RICHTER, WIERZBICKA-TRWOGA: i. m., 26–28.

¹⁹ Ilyen például egy 1692-es angol verzió, l. BOFFEY: i. m., 39.

szakirodalom által árnyaltan bemutatott reformátori íz(lés)²⁰ más nyelvű társai esetében is feltárható.

Az Aesopus-félénél jóval újabb, mégis komplikáltabb a Ponciánus-narratíva nemzetközi szövegagyománya: ennek részletezésébe itt nem megyünk bele,²¹ csak annyit mondunk el, hogy az Európában latin nyelven leginkább elterjedt verzió, amelyből a népnyelvi fordítások is tovább ágaztak, a 14. század első feléből való.²² Nyomtatott népnyelvi változatai között az első német az 1470-es évekből van, amelyet aztán 1500-ig további tizenöt, 1600-ig harminc követett.²³ Gyors terjedés figyelhető meg a 15. század derekától kezdve a hollandoknál, lassúbb viszont az Ibériai-félszigeten és a Brit-szigeteken.²⁴ Közép- és Észak-Európában valamivel később kezdődik a népszerűsége: a magyar mellett a lengyel és cseh, valamint a dán és svéd fordításokra is csak a 16. században került sor.²⁵

Mielőtt továbbmennénk, idézzük fel röviden a mű cselekményét:

Ponciánus római császárnak igen szép felesége és az alattvalók által is kedvelt fia van, akinek neve Diocletianus. A császárné ifjan meghal, az özvegy császár újrَاهázasodik, fiát pedig *hét* bölcs mesterre bízta, akik távol a szülői háztól *hét* éven át tanítják őt a *hét* szabad mesterségre. A mostohaanya kérésének engedve a császár hazahívhatja a császárfiát, az ifjú azonban a csillagok járásából kifürkészi, hogy meg kell halnia, hacsak *hét* napon át meg nem tartóztatja magát a beszédétől.

Hazaérkezve tehát apja és az udvari nép legnagyobb elképedésére nem szólal meg. A császárné a hálószobájába viteti az ifjút, szerelmi együttlétre próbálja rábírtani, amikor pedig nem jár sikerrel, azzal vádolja be őt a császárnál, a fiatalember életét követelve, hogy az erőszakot akart volna elkövetni rajta. A császár sebtében ki is mondja a halálos ítéletet, ám miközben a vesztőhely felé haladnak, megérkezik az első mester, és elmond egy példázatos mesét a császár színe előtt, amivel egy napra sikerül

²⁰ Újabb erről: BALÁZS Mihály: Spiritualizmus és felekezetiesség a kései Heltai műveiben. In: Uő: *Felekezetiesség és fikció*. Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 80–82; UTASI Csilla: *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben*. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 2013, 65–162.

²¹ Összefoglalás erről további szakirodalommal: SCHLUSEMANN: i. m. In: SCHLUSEMANN, BLOM, RICHTER, WIERZBICKA-TRWOGA: i. m., 87–88.

²² Uo., 88.

²³ Ez a példány elveszett a második világháborúban (uo. 91–92).

²⁴ Uo., 92–93.

²⁵ Uo., 93–94.

megmentenie a császárfi életét: Ponciánus arra a napra felfüggeszti az ítélet végrehajtását.

A hírre a császárné egy újabb mesével válaszol, ennek eredménye az ítéletvégrehajtás újbóli elrendelése. Ezt a második mester közbenjárására és példázatának hatására ismét felfüggeszti a császár, majd a császárné következő meséje nyomán újra a vesztőhelyre küldi az ifjút. Az ítélet kimondása és felfüggesztése az iménti ritmus és rítus szerint hét napon át ismétlődik, vagyis egymást váltva hangzik el hét történet a császárné, hét a mesterek szájából.

A nyolcadik napon végre Diocletianus is megszólalhat, leleplezi a csalárd császárnét és női ruhába öltözött szeretőjét, majd elmondja a maga – a mű egészének szerkezetében tizenötödik –, ugyancsak példázatfunkciójú (és a saját sorsát fikcionalizáló) történetét. A végkifejlet derűlátó és egyértelmű: küzdelmek és veszélyek után kiderül az igazság, a jó elnyeri jutalmát, a gonoszt pedig példásan megbüntetik.

Keretes elbeszélésként – ahol ráadásul az élet megtartása vagy elvesztése a történetmondás tétje – ez a mű több mint pusztá novellagyűjtemény: bírósági tárgyalásra emlékeztető, rituális elemeket sem nélkülöző jól strukturált architektúrája révén értelmezések és hangsúlyok sokasága részére nyitja meg az utat. Amikor korábban foglalkoztam a kérdéssel, csak arra figyeltem fel futólag, hogy a szakirodalomban a *hét bölcs mester* címmel és annak változataival emlegetik a művet, és hogy a latin meg német edíciók maguk is ekként szerepelnek. Rita Schlusemann adatgyűjtéséből aztán megtudtam, hogy a két magyar és egy 1540-es lengyel, valamint egy 1591-es dán változaton kívül, amelyek a 7 + 1 napon át a meséket meghallgató császárt teszik meg központi figurává, minden más kiadás címe a mestereket helyezi előtérbe.²⁶ Az viszont minden nyelven közös, hogy historiáról (ritkábban krónikáról) beszélnek, ha műfaji (persze inkább a mai irodalmi tudatunk számára műfaji) besorolásra kerül a sor: a fikciós jelleget egyetlen terminussal némiképpen felfüggesztő gesztus a hitelesként való elfogadás felé igyekszik terelni a befogadó figyelmét.

Akárcsak a *szépség*: mindaz, ami olvasásra kommandálja magát, ilyenként teszi, nemcsak a magyar, hanem a német, lengyel vagy holland címlapokon is. Persze a szép a hasznossal kapcsolódik össze: a német a bölcses szép hasonlatairól („schöne Gleichnisse”) beszél, meg arról, hogy az olvasnivaló a hamisság hírnökei ellenében vicces/vidám is („sehr lustig und

²⁶ Uo., 99–102.

nützlich, wider der falschen Werber untreu zu lesen”),²⁷ és ugyanennek a kifejezésnek a mását találjuk a mi bécsi kiadásunk címlapján is: eszerint a hét bölcs mester „mondasit chiwda szep hasonlatossagoual foglaluan”²⁸ hozza előnkbe a történet.

Az esettanulmány vázlata: középpontban Heltai

Érdeemes még néhány gondolat erejéig visszatérni a címadás által generált hangsúlyokhoz: mindig az a központi szereplő, akit a cím azzá tesz; a címszereplő kapcsán pedig eltérő természetű problémák kerülnek előtérbe. Ha a bölcsök emelődnek ki, akkor az ő (és persze a császárné) történeteik és azok funkciója a fontosabb: a mesék mint szép hasonlatosságok exemplumfunkciójára, példajellegére kerül a nagyobb nyomatek, arra, ahogyan ezek az érvelés részévé válnak és alkalmazásra kerülnek: *Beispiel* a németben, *example* az angolban, *hasonlatosság* a mi bécsi edíciónkban, *péllda* a Heltai-féleiben – nála alkalmanként jelzőkkel ellátva (*álnakságos*, ha a császárné meséli, *példabeszéd*, ha valamelyik mester).²⁹ A szövegben vannak is a történetek értelmezésére és applikációjára vonatkozó utalások (a továbbiakban csak a Heltai-félét idézem): „Meg értötte-é felséged az én beszédemet? (...) Jól meg érttettem. (...) Es e példához képest, meg nem öletem az én fiamat ma.”³⁰ A mesterek meséi nem kerülnek részletes kifejtésre, elegendő a megértésről megbizonyosodni. A császárné történetei már hosszabb, mondhatni szájbarágósabb magyarázatot kapnak: „Felséges Uram, Eszedbe vettedé beszédemet, houa megyen? Felele az Csaszár: Jól vettem eszembe. Es monda a Csaszárné Igen félek, hogy felségednek szinte ugy lészen dolga, az te fiaddal, mint ennek ez nemes vitéznek löt az ő fiaval. Igen vagyon felséged érötte hogy meg óltalmazad fiadat szégyentöl, Szinte mint az nemes vitéz, ki inkább meg akara hálalni, hogy nem mint az fia szégyent vallana: De félek, hogy végre gonoszul füzet felségednek, szinte mint ez füzetet az ő attyának. Tanacsom ezokaért ez, Miért hogy felséged érti, hogy parázna az látor, és minden féle gonosságra kész, hogy felséged üdében meg ölesse, Es ekképpen eleit veheted az ő gonossaginak, hogy

²⁷ Mindkét idézet a következő kiadás címlapjáról: *Der nützliche Unterweisung der sieben weisen Meister*, [S.l.] 1680.

²⁸ *Poncianvs historiaia: az az Het Bölch Mestereknek, mondasit chiwda szep hasonlatossagoual foglaluan, mimodon, az Chazar Fiat Diocletianust hetzer halaltul meg mentettetet legien* (Bécs, 1573). (RMNy 322.)

²⁹ [HELTAI Gáspár]: *Poncianvs csaszar historiaia*. Lőcse, 1633, 9v, 11v. (RMNy 1571.)

³⁰ Uo., 16v.

boszszerűséget és szegényt nem tehet raytad.”³¹ Talán azt is mondhatjuk, itt az exemplum retorikai funkciója kap nyomatékot, egyúttal a betéttörténetek jelentősége, az olvasásmódot tekintve pedig a megszakított olvasásra és memorizálásra kínált lehetőség.

Másfelől, ha Ponciánus a címszereplő, az – amellet, hogy kiemeli a kerettörténet fontosságát – a császár személyének és szerepeinek (szerepkonfliktusainak?), a döntés lehetetlenségének és kényszerűségének dilemmáira világít rá. A császár reflektál is (válaszolva a császárné szemrehányásaira, amiért ismételen elhalasztja a császárfi kivégzését) a helyzetre, határozottságot mutat, és a törvényre hivatkozik: „nem-is akarnék törvéntelenül cselködni [sic!]. Tegnap hallottam egy példa beszédet, Es az miat hallasztottam el az törvényt.”³² Később kapitulálni látszik, maga is beismeri tehetetlenségét: „Bizony nem tudok mit művelni. Azon veszéddel minden nap velem, hogy fiamat meg ölessem: Az bölcs Mesterek pedig arra visznek tanácsokkal, hogy ne ölessem meg: Nem tudom, mit művellyek.”³³

*Az keyyes Olvassonak közzenetet (azaz köszöntést) mondó könyvnyomtató, vagyis a kiadói előszó tematizálja is (de nem problematizálja) a hét napon át tartó döntésképtelenséget, mégpedig negatív színben tüntetve fel azt. Érdemes ezt hosszabban idézni: „Hitván dolog pedig ez Poncianus Császárban, hogy olly igen álhatatlan, Es az ítéletben ollyan igen haylandozó, mint az tekenebeli víz. Mert előszer szereti és böcsüli az ő előbeli jambor feleségét, és annak testamentomát dicsiri, és enged annak: Hogy megh hall, igen bánkodik rayta, és erőssen gyaszollya azt. Mást vévén, mingyárt az elsőrl elfeleközik, és testamentomát hatra hadgya. Ugy kötelezi pedig magát az uy menyetskéhez, hogy az ugyan féket vet feiébe, és zabolát szajába, és ti tova haytogattya mint egy barmot, hitván hamis és éktelen dolgokra, Rut és szidalmas dolog ez egy ferfiunak, kiváltképpen fejedelemnek, ki aszszonyjállatnak avagy hizelkedő hamis tanácsinak ollyan képpen rabba adgya magát. Tekélletes és eszesnek kel az férfiunak, kiváltképpen az fejedelmeknek lönni etc.”*³⁴

Lehetséges, hogy a mai elemző műfaji tudatossága nem egyezik teljesen (vagy akár egyáltalán) a kora újkoriéval? Ezt legkönnyebben a szöveg tagolásán ellenőrizhetjük. Filológiai akribia nélkül: megnéztem egy-egy német, angol edíciót, valamint a magyar bécsi és a két Heltai-féle lőcsei

³¹ Uo., 18v.

³² Uo., 21v.

³³ Uo., 33v.

³⁴ Uo., 2v.

kiadást. Valamennyi kiadvány fejezetekre tagolja a kerettörténetet (ezzel kissé mintha el is homályosítaná a keretjellegét), olykor – mint például Heltai – meg is számozza és részeknek nevezi el annak egyes mozzanatait. Akkurátus, megszámozott alcímek vezetnek be a bölcsék és a császárné meséit a magyar bécsi, a német és az angol kötetben, ez utóbbiban még a császárné által előadott értelmezés is kap egy alcímet (*The Declaration of the Example*).³⁵ A Heltai-féle edíciókban a mesterek történetei jelennek meg alcímekkel, a császárné meséit a szövegbe illeszti. Persze ez lehet akár a 17. századi nyomtató választása: a kolozsvári töredékből annyi látható, hogy az is részekre tagolja a narratívumot, de hogy azon belül kiemeli-e vagy sem az egyes szereplők meséit, nem derül ki.

Konklúzióként

Nem mondunk semmi újat azzal, ha azt állítjuk, hogy a 16–17. század magyar nyelvű irodalmának tetemes része fordítás – persze a szónak a lehető legtágabb jelentésében: magyarázat, adaptáció, átdolgozás stb. A hazai irodalomtörténet-írás sokáig szinte védekező álláspontra helyezkedett a jelenséggel kapcsolatban, vagy a kultúránk elmaradottságának tudta be azt. Rövid tanulmányomban kissé eltérő irányból közelítettem a kérdéshez, és így talán láthatóvá vált, hogy a fordítás (akár össze-vissza fordítás) nem pusztán hazai sajátosság, és nem csupán Heltai Gáspár gyakorlata: egész Európában hasonlóképpen jártak el a korban, az életmű e tekintetben tehát nemzetközileg beágyazott, szervesen illeszkedik a nemzetközi folyamatokba, és részét képezi a kontinens kulturális és irodalmi hálózatának.

³⁵ *The History of the Seven Wise Masters of Rome*. Glasgow, 1713, 11.

Tóth Zsombor

A nehezebb olvasat: Heltai Gáspár *Háló* c. munkája a 16. századi vallási üldözés irodalmának kontextusában¹

Bevezető

Heltai Gáspár 1570-es fordítását, a *Hálót* az ún. *hosszú reformáció* (1500–1800) korszakalakzatának kontextusában szándékozom értelmezni. A gyászévtized által megosztott háromszáz év értelmezésem szerint két korszakra tagolódik, amely alapvetően három alappillérre, azaz három olyan szövegre és ezek recepciójára alapul, amelyek koherenciát biztosítanak ennek a korszakalakzatnak. Következésképp az 1500 és 1671 közötti periódusban, amelyet a *vallási perzekúcióról való tudás korszakának* tekintek, az inkvizíció borzalmairól leíró 1570-es Heltai Gáspár-fordítást, azaz a *Hálót* tekintem meghatározó jelentőségűnek. A gyászévtized (1671–1681) centrális szövege nyilván Szőnyi Nagy István 1675-ös mártírológiája.² Az 1681 és 1800 közötti korszakból pedig Szikszai György 1789-es *Mártírok oszlopa* című munkája.³ Az 1570, 1675 és végül 1789 köré szervezhető korszakot valójában a fenti három szöveghez kapcsolódó, ezek tematikus fókuszait visszaadó vagy azt továbbármaló kéziratok anyag is kiegészíti, amelyek a vallási üldözés és tanúságtétel tematikus dominanciáját szemléltetik. Ebben a sajátos irodalom- és egyháztörténeti konstellációban, a vallási üldözés európai hagyományában vélem beazonosítani azt az új értelmezési kontextust, amely Heltai fordításának az eddigi szakirodalom által nem érzékelt referenciáit és jelentéseit exponálja.

¹ Ez a szöveg másodközlés, ennek egy kevés eltérést mutató, korábbi változatát a hosszú reformációról írt monográfiámban tettem közzé: Tóth Zsombor: *A hosszú reformáció jegyében. Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2023, 164–180. Itt mondok köszönetet a szerkesztőknek, hogy lehetővé tették e szöveg önálló tanulmányként való megjelentetését ebben a Heltai Gáspár életművére reflektáló kötetben.

² SZŐNYI NAGY István: *Mártírok Coronája* [...]. [s. n.], Kolozsvár, 1675.

³ SZIKSZAI György: *Mártírok oszlopa*. Agape, [Szödliget], [1994].

A Háló...

A számos kiadást megért⁴ és napjainkra elsősorban könyvritkaságnak számító Heltai-fordítás, a *Háló* (1570) a szakirodalom álláspontja szerint, Horváth Jánossal⁵ kezdődően a legutóbbi értelmezőig, sokak által olvasott és keresett szöveg volt 16. századi megjelenésétől fogva egészen a 19. századig.⁶ Heltai életének és életművének a kései korszakában keletkezett ez a mű, amelyet a kutatás nem kevészer Heltai utolsó konverziójának és felekezetváltásának élettörténeti mikrokontextusában értékelt. Így tett Kőszeghy Péter is, aki a *Hálót* Heltainak az antitrinitárius felekezetbe való „belépőjegyének” tekintette, amelynek az az öröndetes hatása is megvolt, hogy a fejedelmi hatalom és szimpátia biztonságát magáénak tudva, sikeresen folytathatta könyvkiadói és nyomdász vállalkozását.⁷ Szem előtt tartva ezt a felismerést, Balázs Mihály több publikációjában is reflektált Heltai *Hálójának* jelentőségére. Részint megerősítette, hogy ez a szöveg illeszkedik a János Zsigmondot dicsőítő, illetve „Erdély határain kívül népszerűsítő nyomtatványok sorába”,⁸ továbbá árnyalt megállapításokat tett a *Háló* eszmétörténeti beágyazottságát illetően. Az 1567-ben megjelent latin szöveg-
gel⁹ konfrontálva Heltai magyar verzióját Balázs Mihály arra a felismerésre

⁴ Legkorábbi kiadása: HELTAI Gáspár: *Háló*. Kiad. TRÓCSÁNYI Zoltán. (Régi magyar könyvtár 36.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1915. A Heltai szövegéből történő részletek idézésekor a Kőszeghy Péter és Tamás Szuszsanna által sajtó alá rendezett kiadást használom: HELTAI Gáspár: *Háló*. Kiad. TAMÁS Szuszsanna és KŐSZEGHY Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.

⁵ HORVÁTH JÁNOS: *A reformáció jegyében: A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1957, 376–378.

⁶ Trócsányi kiadásának előszavában arra emlékeztet, hogy Heltai könyve „Hispaniai Vadász-ság” címvariánssal is bírt, és voltak, akik ilyen címmel ismerték vagy idéztek belőle. Hogy ebből, Trócsányit követve, arra kell-e gondolnunk, hogy a ma ismert változat mellett egy az-óta is lappangó csonka példány, edíció létezett volna, eldöntetlen kérdés marad. TRÓCSÁNYI: Bevezetés. In: Uő: *Háló*, 5.

⁷ KŐSZEGHY Péter: Utószó. In: TAMÁS et al.: *Háló*, 170.

⁸ BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest, 1998, 21.

⁹ Az editio princeps: *Sanctae Inquisitionis Hispanicae Artes* Reginaldo Gonsalvio Montano autore. Michael Schirat, Heidelbergae, 1567. A szövegnek elkészült az angol fordítással egybekapcsolt kritikai kiadása is: *Inquisitionis Hispanicae Artes: The Arts of the Spanish Inquisition*: Reginaldus Gonsalvius MONTANUS: *A critical edition of the Sanctae Inquisitionis Hispanicae Artes aliquot (1567) with a Modern English Translation*. Eds Marcos J. HERRÁIZ PAREJA, Ignacio J. GARCIA PINILLA and Jonathan L. NELSON. (Heterodoxica Iberica 2.) Brill, Leiden–Boston, 2018. Követve a kritikai eljárás megoldását, az elkövetkezendőkben a főszövegben magam is *Artes*ként utalok erre a latin nyelvű első kiadásra.

jutott, hogy az elhagyott szövegrészek nemcsak poétikai megfontolás következményei voltak, hanem egy olyan sajátos teológiai álláspontra utaltak, amely a latin szövegben érvényre jutó 16. századi spiritualizmus gyengítését tudatosan célozta meg a fordítás során. Következésképp, Heltai mentális világának alakulásában a felekezetváltás és a teológiai preferenciák változása egy olyan mozgást képeznek le, amelyből felismerhető egy határozott eltávolodás a spiritualizmustól, és bár ennek bizonyos elemei a korai Heltai-szövegekben visszakereshetők, fontos felismerni, hogy kivétel nélkül átértelmezett, megszelídített formát öltenek a kolozsvári prédikátor diskurzusában.¹⁰ A latin eredeti és Heltai magyarításának komparációját végezte el Szörényi László is, aki részint a latin szöveg inkvizíciótörténeti kontextusait tárta fel, részint pedig a latin és a magyar átdolgozás/fordítás különbségeit értelmezte.¹¹ Fontos megállapítása Szörényi László értelmezésének, hogy Heltai a latin eredeti témáját a „lutheri ördögkoncepció jegyében fogta fel”, ezáltal pedig a magyar szöveg valójában az ördögirodalom lutheránus műfaját gazdagította újabb textussal.¹²

Az Artes...

Kérdésselvetésünk szempontjából Heltai latin forrása, az *Artes* is figyelmet érdemel. Az 1567-es *editio princeps* kettős beágyazottságot mutat a korszak történeti valóságába, különösen a vallási perzekúcióhoz köthető események szövetébe. Szörényi helytálló felismerése szerint az *Artes* történeti forrásként valóban egyik legelső leleplezője az inkvizíció spanyolországi borzalmakkal teli tevékenységének.¹³ Ezáltal jól illeszkedik a vallási perzekúciót elbeszélő kanonizált műfajok (mártírológiák, biográfiák, levelek stb.) csoportjába, és azt a 16. századi protestáns történetteológiát szolgálja ki, amely az igaz és hamis egyház összecsapásának apokaliptikusra

¹⁰ BALÁZS Mihály: Spiritualizmus és felekezetiség a kései Heltai műveiben. In: BALÁZS Mihály: *Felekezetiség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 79–80. Korábbi, a *Háló* forrásáról és esztétörténeti háttéréről érkező tanulmányában már kimondta, hogy a „fordítás elvégzésével Heltai nemcsak a fejedelmi megbízást teljesítette, hanem határozottan nemet mondott a kolozsvári kollégium falai között is otthonra lelt spiritualizmusnak”. BALÁZS Mihály: Heltai Hálójának forrásáról és esztétörténeti háttéréről. *Irodalomtörténeti Közlemények* 97., 2. sz. (1993), 167–197, 187.

¹¹ SZÖRÉNYI László: Heltai Gáspár és az inkvizíció: Forrástanulmány a *Hálóról*. In: SZÖRÉNYI László: *Memoria Hungarorum: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Balassi Kiadó, Budapest, 1996, 18–26.

¹² Uo., 23.

¹³ Uo., 22.

dimenzionált látványával magyarázta meg a reformáció jelentőségét az egyének és közösségek szintjén egyaránt. Az *Artes* e tekintetben a kora újkori perzekúciótörténet befolyásos textusa, amelyet a kortársak több nyelvre lefordítottak, és számos kiadást is megért. Vitathatatlanul nagy szerepe volt az ún. „fekete legenda” (*Black legend*) jelenség kialakításában és népszerűsítésében, amely szívósan fennmaradt, és a kora újkor lezárulta után is életben tartotta azokat az előítéleteket, amelyek nagyon is egyoldalú módon, kizárólag az erőszakos borzalmakra kihegyezve jelenítették meg nemcsak az inkvizíciót, hanem az egész spanyol katolicizmust, sőt magát a spanyol birodalmat is.¹⁴

Az *Artes* továbbá a spanyolországi ún. „illegális protestantizmus” (*underground Protestantism*)¹⁵ történetére is fontos rálátást enged, a 16. századi reformációtörténetnek egy kevésbé ismert fejezetéhez ad értékes adalékot. A borzalmak leírását nem nélkülöző szöveg lehetővé teszi, hogy egy 16. századi protestáns vallási kisebbség és az 1478-ban alapított Spanyol Inkvizíció összeütközését reformációtörténeti kontextusban is értelmezhessek az 1550-es évek eseményeinek felelevenítése által. Ezáltal az *Artes* a spanyolországi reformáció történetének egyik forrásává vált, noha érdembeli vizsgálata és ilyen megfontolású kritikai elemzése csak a 19. században kezdődött el.¹⁶ Nem kevésbé izgalmas az *Artes* szerzőjének, illetve szerzőinek az azonosítása sem, hiszen a szöveg szerzősége több mint száz éve vitatott. Ennek tárgyalását, auctoritásánál fogva, ideiglenes(?) nyugvóponttra csak a 2018-as

¹⁴ Az inkvizíciókutatásban (*inquisitorial studies*) az angolszász tudományosság jóvoltából az 1970-es és 1980-as évekkel kezdődően végbement paradigmaváltásról lásd Kimberly Lynn HOSSAIN: *Unraveling the Spanish Inquisition: Inquisitorial Studies in the Twenty First Century*. *History Compass* 5., no. 4 (2007), 1280–1293. Az inkvizíciókutatás spanyol és európai történetéhez még lásd Clive GRIFFIN: *Journeyman-Printers, Heresy, and the Inquisition in Sixteenth-Century Spain*. Oxford University Press, Oxford, 2005; Helen RAWLINGS: *The Spanish Inquisition*. Blackwell, Malden MA, 2006; Henry KAMEN: *The Spanish Inquisition: A Historical Revision*. Yale University Press, New Haven, 2014.

¹⁵ Frances Luttikhuisen kutatásaira és legutóbbi könyvére utalok, amely érdemben tárta fel az erasmista hatások és az ún. „Alumbrados-Deixados evangélikus és megújodási titkos mozgalmak” összefonódását Valladolidban, Sevilleben, Guadalajarában. Luttikhuisen könyvében külön figyelmet szentel a női diskurzus jelenlétének, így érthetően kirajzolódik az a mikrotársadalom, amely a mozgalmat anyagilag és lelkileg is támogatta, sőt lehetővé tette. Vö. Frances LUTTIKHUIZEN: *Underground Protestantism in Sixteenth Century Spain: A Much Ignored Side of Spanish History*. (Refo500 Academic Studies 30.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2017.

¹⁶ Marcos J. HERRÁIZ PAREJA, Ignacio J. GARCIA PINILLA and Jonathan L. NELSON. Introduction. In: HERRÁIZ PAREJA et al. (eds): *Inquisitionis Hispanicae Artes...*, 1–47, 2.

kritikai kiadás helyezte. Ezt nyilván a magyar szakirodalom nem érzékelhette; Balázs Mihály 1993-as tanulmánya az 1980-as évek nemzetközi eredményeiről tudósítva, ezek megállapításait összegezve beszélt a Reginaldus Gonsalvius Montanus álnév mögött rejtőzködő szerzőpárosról, Antonio del Corróról és Casiodoro de Reináról.¹⁷ Noha az eltelt 17 év alatt az *Artes* szerzőségét tárgyaló szakirodalmi tételek száma csak nőtt, vele együtt pedig a potenciális szerzőjelöltek is,¹⁸ a kritikai kiadás háromtagú szerzői gárdát feltételez.¹⁹ A kritikai kiadás munkatársai külső és belső bizonyítékok alapján, tehát az egyéni stílusjegyek szövegszinten történő visszakeresése és a releváns történeti kontextusok feltárása után jutottak arra a felismerésre, hogy az *Artes* kézírata 1564 és 1566 között készült, és három ember közös erőfeszítése. A már említett Antonio del Corro és Casiodoro de Reina mellett az inkvizíció alapos ismerője és tudós kutatója, Juan Pérez de Pineda hozzájárulásával készült el.²⁰

A fiktív Reginaldus Gonsalvius Montanus szerzősége alatt terjedő szöveg népszerűségét a kora újkori látványos recepció tényei mutatják. Az 1567-es edíciót követően 1603-ban, 1611-ben, 1755-ben, 1857-ben, végül 1991-ben jelentek meg újabb latin nyelvű kiadások.²¹ Ezt az impozáns sort pedig a 2018-as kritikai kiadás zárja le. Az *editio princeps* megjelenését követően egy újabb, sajnos soha el nem készült kiadást is terveztek, amelyet Johannes Oporinus, a híres bázeli nyomdász adott volna ki, I. Erzsébet angol királynőnek ajánlva. A könyv iránti igényt szemlélteti az angol, francia, flamand, német, spanyol, és Heltainak köszönhetően a magyar fordítások megjelenése is. A spanyolt leszámítva az összes többi fordítás már

¹⁷ BALÁZS: Heltai..., 167., illetve 169.

¹⁸ Luttikhuisen már hivatkozott monográfiájában tárgyalja az *Artes* szerzőségét is, három eltérő jelöltet javasol, ugyanis megközelítésének fő kritériumai között az szerepelt, hogy olyan potenciális szerzőkben kell gondolkodni, akik még az 1562-es és 1563-as ún. „autodafé” után is Spanyolországban maradtak. Továbbá olyan személyekben gondolkodott, akik felsőfokon iskolázottak voltak, így aztán a következő három férfit jelölte meg: Domingo de Guzmán, Fray Domingo de Baltanás és Domingo de Azpeitia. Vö. LUTTIKHUIZEN: *Underground...*, 166–179. A kritikai kiadás ezt a javaslatot elutasítja kronológiai megfontolásokból, hiszen a kézirat elkészültének idejére, azaz 1564–1566-ra Baltanás és Azpeitia már elhunytak, Guzmán pedig börtönben, erős felügyelet alatt volt. HERRÁIZ PAREJA et al.: Introduction, 19.

¹⁹ Uo., 20–21.

²⁰ A kritikai kiadáshoz írt bevezető tanulmányban olvashatjuk: “...it is possible to conclude that the *Artes* is a complex work, produced by Casiodoro de Reina and Antonio del Corro with the help of Juan Pérez de Pineda.” HERRÁIZ PAREJA et al.: Introduction, 39.

²¹ Uo., 35.

az 1560-as évek végén vagy az 1570-es években készült el, és további kiadásokat ért meg a 16–17. század során.²² Az el nem készült Oporinus-féle kiadás, illetve a fordítások, különösen az angol verzió, lehetővé teszi, hogy az *Artes* befogadásának egy olyan markáns horizontját különítsük el, amely arra enged rálátást, hogy *miként* is olvasták e szöveget, illetve túl a hozzávetőleges műfaji jegyeken, *mire* használták ezt a szöveget. Ez annál is inkább indokolt, mivel a magyar szakirodalom csak részlegesen vagy egyáltalán nem érintette ezt a kérdést.

Az *Artes* mondanivalója révén egy olyan történetteológiai álláspontot illusztrál, amely a vallási perzekúció történetét és az erre adott válaszreakciót, a mártírológiai diskurzust egy közös *katolikusellenes és protestáns* programként jeleníti meg. Krisztus igaz egyházának üldözését az evangéliumot megismert hívei elviselik, de a tanúságtétel vagy a mártírium vállalása mellett rá kell mutatni és le kell leplezni az üldöző Antikrisztust, arcot kell adni neki, meg kell teremteni a *pápista ellenséget*.²³ Ebben az összefüggésben kerültek szembe a hitért tanúságot tévő ártatlan és hősie mártírok és a pápa személyében testet öltő Antikrisztus. Az *Artes* beszámoló az inkvizíció borzalmairól szükségszerűen ezt a koncepciót követik és alkalmazzák a spanyolországi eseményekre, melyek fókusza Sevilla városa az 1550-es években. Ily módon az *Artes* hármas szerkezeti tagolásának (*Artes–Exempla–Elogia*) két utóbbi eleme a kora újkori mártírtörténetek műfaji mintáihoz esik a legközelebb, ezek egyértelmű és tudatos imitálását mutatja. Meglátásom szerint ezek valószínűsíthető irodalmi mintái lehetnek az *Artes*nek. A műfaji hasonlóságot konkrét tartalmi átfedések is igazolják, hiszen az angol és francia fordításokban olvashatóvá vált *Artes*ből a mártírológia újabb edíciói már konkrét történeti és tényanyagot is átvesznek, egész történeteket hagyományoznak tovább.²⁴ Nem véletlen, hogy az 1550-es és 1560-as évek protestáns mártírológia irodalmát teológiai, üzleti és politikai megfontolásokból „üzemeltető” legbefolyásosabb szereplők, teológusoktól nyomdászokig, mind felbukkannak az *Artes* és titokzatos szerzőinek

²² A kiadások és fordítások részletes és megbízható áttekintését könyvzeti adalékokkal a kritikai kiadás adja: Uo., 35–39. A magyar szakirodalomban Balázs Mihály utal a kora újkori angol, flamand, francia fordítások jelentőségére. Vö. BALÁZS: Heltai..., 191–192.

²³ A 16. századi mártírológusok közül John Foxe erőteljesen ebbe az irányba munkálkodott. A kérdés érdemi tárgyalásához lásd Isabelle FERNANDES: The Deformed Imp of the Devil: John Foxe and the Protestant Fashioning of the Catholic Enemy. *Angles* [Online] 10 (2020). Hozzáférés: 2023. 01. 09. <http://journals.openedition.org/angles/299>; DOI: <https://doi.org/10.4000/angles.299>.

²⁴ PAREJA et al.: Introduction, 43.

holdudvarában. Az *Artes* már említett, elmaradt latin edícióját az a könyvkiadó-író-nyomdász Johannes Oporinus szerette volna kiadni, akinek bázeli műhelyében és vállalkozásában John Foxe latin nyelvű mártirológiája is elkészült. Foxe mártirológiájának angol kiadásait nemcsak nyomtatta, hanem kiadta, szerkesztette és konkrétan ki is egészítette az a John Day, aki kora egyik legfontosabb angol nyomdásza, könyvkiadója és a mártirológiai irodalom művelője, illetve terjesztője. Az *Artes* Vincent Skinner által készített 1568-as angol fordítását Day adta ki, akárcsak az 1569-es Londonban megjelent flamand fordítást is. A francia hugenotta mártirológia legfontosabb képviselője, Jean Crespin pedig az *Artes*nek az 1568-as, Genfben megjelent francia fordítását készítette el. Ezek fényében tehát a kora újkori protestáns mártirológiai irodalom szerzőinek, menedzselőinek és üzemeltetőinek az érdeklődése azt teszi egyértelművé, hogy az *Artes* kora újkori befogadásának van egy olyan partikuláris horizontja, amely mögött olyan szöveghasználók állnak, akik az *Artest* a 16. századi protestáns mártirológiai irodalom termékének és szerves részének tekintették műfaji, teológiai és reformációtörténeti szempontból is. Ez a kijelentés még akkor is tartható, ha ez utóbbi kritérium, azaz egy *partikuláris 16. századi reformációtörténeti szempont* elsősorban az *igaz egyház üldözésének nagyvelbeszélését* jelentette elsősorban. Az *Artes* ilyen szempontú olvasását és használatát igazolja az is, hogy néha a kibővített és újabb kiadásra előkészített mártirológiai munkákat is reklámozták az *Artes* segítségével, hiszen ugyanazt az olvasói és vásárlói réteget célozták meg ezekkel a szövegekkel. Az *Artest* tehát a kora újkori protestáns mártirológia változatos műfaji variációkat megengedő irodalmi korpuszában egyik, a tényanyagában hallatlan újdonságokat megmutató szövegeként olvasták, amelynek legszűkebb irodalmi és teológiai kontextusát a már említett, 1550-es és 1560-as évek mártirológiai irodalmának befolyásos textusai képezték. Ezt a magyar szakirodalom nem érzékelte és nem is tudatosította mostanáig.

Mindez viszont újszerű módon repozicionálja Heltai *Hálóját* a 16. századi *Artes*-fordítások és átdolgozások kánonjában és korpuszában, miközben felveti a számunkra legizgalmasabb kérdést is: érzékelte-e Heltai az *Artes* sajátosan kora újkori mártirológiai kontextusait, illetve az ebből a hagyományból, különösen az európai mártirológiai irodalom korpuszából érkező teológiai és történetteológiai befolyások szövegszervező jelentőségét? Arra is rá kell kérdeznünk, hogy jól jár-e el a magyar irodalomtörténet, ha Heltai átdolgozását mezoszinten csupán a 16. század magyar vonatkozású történeti és politikai valóságának néha kizárólagos kontextusában, továbbá mikroszinten csak az unitárius hit felvételének részeként

értelmezi és tárgyalja, anélkül, hogy a 16. századi kortárs európai mártírológiai hagyomány legalább inspiráló jelenlétével mint potenciális lehetőséggel számolna. Kérdésfelvetésem tehát annak vizsgálatára irányul, hogy Heltai diskurzusában tetten érhető-e a kora újkori mártírológiai irodalom korpuszának inspiráló hatása, esetleg némely konkrét mű ismerete, továbbá kimutatható-e fordításában a kora újkori protestáns mártírológia teológiájának terminológiai és fogalmi jelenléte. A továbbiakban tehát egy olyan szoros olvasást kísérek meg, amelynek során Heltai magyar szövegét, ahol lehetséges, a latin verzióval egybevetem, és a fenti szempontok alapján keresek választ arra, hogy a perzekúció megjelenítése milyen mértékben implikálja a 16. századi protestáns mártírológia diskurzusának befolyását vagy ismeretét, netán tudatos használatát a *Hálóban*.

A Háló és az Artes

Heltai életművének szövegei kevés fogódzót adnak a tekintetben, hogy Heltai érzékelt-e azt a sajátos rész–egész relációt, amely a sevillai eseményeket további korabeli kontinentális érvényű történesekbe és folyamatokba tagozta be. Az sem egyértelmű, hogy Heltai tisztában volt-e az *Artes* lapjain megelevenedő perzekúciós borzalmaknak a kortárs európai vallási perzekúció eseményeibe való történeti és irodalmi beágyazottságával. További kérdés, hogy a kolozsvári prédikátor mit ismert, asszimilált, esetleg használt rendszeresen abból az orális és írásos elbeszélői hagyományból és írott/nyomtatott korpuszból, amely az inkvizíciót és implicit módon a vallási perzekúciót megörökítette és a közösségi emlékezet részévé tette. Hiszen nincs arra vonatkozó megbízható tudásunk, hogy Heltai az 1550-es évek mártírológiai irodalmának olvasója, netán beavatott ismerője lett volna. Mindazáltal Heltai tájékozottságát a korabeli könyvpiacokon, a kiadásra érdemes műfajok, illetve kiadványtípusok felkutatásában nem szabad lebecsülnünk. A nagyon is kelendő mártírtörténetek, a követésre méltó tanúságtévő hősiességet vagy a kivégzéseket naturalisztikusan ábrázoló kiadványok terjesztésében, esetleg produkciójában rejlő üzleti lehetőség bizonyára nem hagyta hidegen. Ráadásul vállalkozói szellemiségén túlmenően, nyelvi adottságai révén is, Heltai különösen alkalmas volt például a latin és német nyelvű mártírológiai tárgyú kiadványok akár kéziratban terjedő szövegeinek olvasására vagy legalábbis megismerésére. Afelől sem lehet kétségünk, hogy ha esetleg az 1559-es, Valladolidban végbement *autodafé* pontos történéseit nem is ismerte részleteiben, azért volt egy általános képe az Európában dúló vallási perzekúcióról. Heltai korában Erdély

– köztudottan – nem kevés, a vallási perzekúció elől menekülő személyt fogadott be. Heltai ezirányú tájékozottságát igazolják azok a *Háló*ban tett kijelentései, amelyek az elbeszélt spanyolországi történesek mellett további európai helyszíneket neveznek meg, ahol a perzekúció áldozatokat követelt. E tekintetben a *Háló* azon passzusai érdemelnek elsősorban kitüntetett figyelmet, amelyek nem az *Artes*ből származnak, hanem egyértelműen Heltai kiegészítései, mint a például a *Végező Beszéd*, ahol ezt olvashatjuk: „Ím atyámfiai, keresztyének, ez könyvből meglátjátok, münémü hatalmat vött a Pápa az ő piléses darabantival az Istennek Gyülekezetin Hispániában és Olaszországban. És szinte olyan kegyetlenképpen cselekedett ezelőtt való esztendőkbén Angliában, midőn Filep Király házasságra vötte vala az királyi nemből való nagy üdeű apácát feleségül magának. Sok esztendőől fogván úgy cselekösznek Flandriában, Burgundiában és az egész Alsó-Németországban. Sok ezer Mártíromot öltek meg ott negyven esztendőől fogva, és számlálhatatlan kécset gyűjtötenek ott, melyet elfondorlottak az Piléses latrok a sok jámbortól, és a Kobzóba ragadták.”²⁵

Heltai fenti kijelentéseiben, bár lehetne azt mondanı, hogy csupán az *Artes* példaanyagát visszhangozzák, mégis elgondolkodtató elsősorban az olasz és angol viszonyokra való utalás. Már Szörényi László is felfigyel arra, hogy bár az *Artes* nem szól az itáliai inkvizícióról,²⁶ Heltai valóban nem mulasztja el több alkalommal a spanyollal együtt emlegetni.²⁷ Szörényi Heltainak ezt a sajátos szövegbővítését²⁸ János Zsigmond Rossi nevű ügynökének a nápolyi inkvizíció által történt elfogásával magyarázza. Úgy véli, hogy a *Háló* megjelenését pár évvel megelőző eseményre való visszautalás

²⁵ HELTAI: *Háló*, 148.

²⁶ SZÖRÉNYI: Heltai Gáspár..., 25.

²⁷ HELTAI: *Háló*, 39, 42, 49.

²⁸ Heltai elég szükségesül beszél az olaszországi inkvizíció tevékenységéről, kevés támpontot ad, és megmarad az általánosságok szintjén, ezáltal is nehezítve az általa használt lehetséges források beazonosítását: „Mert Olaszországban is szinte olyan Inkvizítorok és Vadászok vadtak, csakhogy hertelen[sic!] ördeg hordozza azokat. Mert valamely embert érzenek, hogy igaz keresztyén, és marhácskája vagon, azt hertelen megkapván, éjjel a város piacán felakasztják, és egy öreg betűs cédulát írnak az mellyére: Luteranus (!) erat. Ez az ő okadások. A bolondított Fejedelmek és Magisztrátusok mindennap szömekkel ezt látják, és egy szót sem szólnak érötte, hogy az Pápa darabanti, az piléses hóhérek olyanképpen vesztik a szegény ártatlanokat, az ő alattok valóit. Bezzeg nagy bolondság ez! A mostani Pápa is olyan Fővadász volt Olaszországban. Mostan is, mikoron az Vadászok nagy sok keresztyén foglyokat hoznak Rómába, ottan nagy tüzeket csináltak, és megszentenciázza őket. És úgy viteti annakutána őket a tüzekbe. És ott állván, szömével reá néz, mint égetik őket, és igen erősen sír. Mikoron mind megégeték szegényeket, mind férfiakat, leánzókat, asszonyállatokat, bemegyén annakutána szent Péterbe, és ott felöltézik Misemondó ruhákba (mert annakelőtte is eféle műves

az itáliai inkvizíció egyfajta leleplezése. Heltai fordításában a spanyolországi referenciáknak az Itáliára vonatkozó utalásokkal való egybekötése tehát politikai indokkal magyarázható. Ezt a magyarázatot nem áll szándékomban cáfolni, azonban úgy gondolom, hogy további feltevéseket is érdemes megtenni arra vonatkozólag, hogy Heltai itáliai vonatkozású, az ottani inkvizíció tevékenységét reflektáló tudásának mik lehettek a lehetséges forrásai.

A legkézenfekvőbb magyarázat nyilván az, hogy Heltai ismerte az 1550-es vagy az 1560-as évek első felében kiadott latin vagy német nyelvű mártírológiai munkák valamelyikét. Azt hiszem, hogy Heinrich Pantaleon 1563-ban kiadott latin nyelvű opusa²⁹ ideális jelölt erre. Nem irreleváns tény, hogy Pantaleon művei eljutottak Kolozsvárra, hiszen két további munkáját a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzik ma is.³⁰ Bod Péter 1766-os *Smirnai Szent Polykarpus*ában tekintélyként hivatkozta le Pantaleon 1563-as kiadású mártírológiáját, amikor 1543-ban a váradi püspök által megégettetett egyházfi esetét idézte fel.³¹

Fontos itt felidézni, hogy Pantaleon Foxe ugyancsak Bázelen kiadott 1559-es művét hozzácsatolta saját mártírológiájához, és együtt adta ki a két szöveget. Pantaleon tehát az ily módon összeszerkesztett kiadványban a Foxe által elbeszélte, Angliához kapcsolódó, a vallási perzekúciót és mártírjait bemutató első kötethez második kötet gyanánt illesztette hozzá saját munkáját, amely Németország, Franciaország és Itália mártírjainak viselt dolgaiat beszélte el Jan Hustól kezdődően a megírás jelenéig, vagyis 1563-ig.³² Amennyiben ez a Pantaleon-kiadvány, akárcsak a már említett

volt, Misemondó Domonkos Barát, ama fecskés féle), és azt mondja: – Rekviemes Misét kell szegényekért, kik megégtének, mondanom. Látod-é, mely igen kegyelmes a szentséges Római Pápa anyánk?” HELTAI: *Háló*, 109–110.

²⁹ Heinrich PANTALEON: *Martyrum Historia, Hoc Est Maximarum per Evropam Persecutionum ac Sanctorum Dei. Martyrum, caeterarum'que rerum insignium. In: Ecclesia Christi postremis & periculosis his temporibus gestarum, atque certo consilio per Regna & Nationes distributarum, Commentarij. Pars Secunda. Qvum autem in prima parte Martyres saltem Angliae & Scotiae, á D. Ioanne Foxo Anglo, superioribus annis sint annotatae, hac demum secunda nunc primum res memorabiles Martyrum per Germaniam, Galliam, et Italiam a Ioannis Hussi tempore ad praesentem 1563, annum gestae, copiosissime quam uspiam alibi continentur. [...]* Brylinger, Basileae, 1563.

³⁰ Heinrich PANTALEON: *Chronographia Ecclesiae Christi [...]*. Brylinger, Basileae, 1568; Heinrich PANTALEON, *Militaris ordinis Iohannitarum, Rhodiorum, aut Melitensium equitum, rerum memorabilium [...]*. [Thomas Guarin], Basileae, 1581.

³¹ BOD Péter: *Smirnai Szent Polikarpus, avagy Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok*. Kiss, Nagy-Enyed, 1766, 2v.

³² PANTALEON: *Martyrum Historia...*, IVr.

két másik szöveg, szintén eljutott Kolozsvárra, Heltai kijelentései a spanyolországi és olaszországi, illetve „Flandriában, Burgundiában és az egész Alsó-Németországban” történt borzalmakról alapvetően eltérő kontextualizációt követelnek, mint amit a magyar szakirodalom eddig megjelölt. Különös jelentőséggel bír az a tény, hogy a Heltai által felsorolt vallási perzekúcióhoz köthető helyszínek, ideértve Angliát és *Niderlandot* is, mind érdembeli tárgyalást kapnak a Foxe-művet is betagozó 1563-as Pantaleon-féle kiadványban.³³

Heltainak az olaszországi perzekúcióról való tájékozottságát nemcsak a Szörényi által javasolt Rossi ügynökkel hozhatjuk összefüggésbe, hanem egy másik illusztris, 16. századi olasz személyiség magyarországi és erdélyi ismeretének is bizonyára példaként történő emlegetésével. Francesco Spiera tragédiáját 1550-nel kezdődően olyan nyomtatványok adták hírül, amelyekben tekintélyes nevek az olasz Pietro Paolo Vergeriótól az erdélyi származású Gyalui Torda Zsigmondig, illetve két további szemtanúi beszámoló Matteo Gribaldi és Henry Scrimgeour tollából tették nyilvánossá e megrázó esetet. A történet, amelyet a reformáció propagandája természetesen maximálisan felhasznált, nemcsak az antinikodemita irodalomba tagozódott be, hanem a mártírológiai kultúra és a katolikus vallási perzekúció leleplezésének fontos forrása lett, amely elsősorban az inkvizíció olaszországi borzalmainak a feltárásához járult hozzá. A szakirodalom nem kevés szkepszissel kezeli a történetet, amelyben a történeti tényeket néha láthatóan felülírja az a katolikusellenes ideológia, amely a protestáns hívők, olvasók és könyvvásárlók igényeit szolgálta ki egyértelműen.

A szóbeli és írásbeli médiumok segítségével terjedő didaktikus és döbbenetes eset látványos európai recepciót tudhatott magáénak. Nemcsak a Spiera-esetet előadó latin és német kiadványok³⁴ jutottak el Magyarországra

³³ A Heltai által leföldött perzekúciós földrajz összes helyszíne visszakereshető Pantaleon kézikönyvjellegű impozáns munkájában. Az általa *Niderlandként* megjelölt holland területek a „Bellgarum horrenda persecutio” alatt kerülnek tárgyalásra, fókuszban az 1543-as és 1544-es történetekkel, míg a német, francia földön végbement kivégzések a „Gallica” és „Germanica persecutio” alatt kerülnek bemutatásra. Uo., 102–103, illetve 200, 340–358. A Heltai által említett *Burgundia* és *Flandria* az 1561-es és 1562-es franciaországi perzekúció fejezeteit képezik. Uo., 341.

³⁴ Wolfenbütteli kutatásom alkalmából a Spiera-ügy kontextusában több szöveget kézbe vettem, itt most csak azokra utalok, amelyeket Heltai is ismerhetett: Matthias FLACIUS ILLYRICUS: *Eine erschreckliche Historia von einem, den die feinde des Evangelij inn welsch Land gezwungen haben, den erkanten Christum zuvorleugnen [...]*. Michael Lotter, Magdeburg, 1549; Philipp MELANCHTHON: *Warhaftige Historia von einem Doctor in Italia, Franciscus Spera, welchen die feinde des heligen Evangelij gezwungen, die erkandte warheit zu verleugnen.*

és Erdélybe, hanem már az 1550-es évekkel kezdődően keletkeznek olyan magyar szövegek is, amelyek feldolgozzák vagy legalábbis reflektálják az eseményt. Ha az 1550-es, Kálvin előszavával jegyzett, Celio Secondo Curione által közzétett, a fent említett négy szemtanú beszámolóját tartalmazó kiadvány, illetve ezt fordításban közlő német publikációk el is kerülték Heltai figyelmét, még mindig ott volt Hahóti Tőke Ferenc verses históriája, amely akár műfajánál fogva is érdekelhette Heltait. A kéziratos és szóbeli források ismeretét képtelenség rekonstruálni, ám ha a teljes magyar recepciót sem érzékeli Heltai, még mindig értesülést szerezhetett a Spiera-afférról a fentiekben már említett Pantaleon-féle mártírológiában, amely érdemben tárgyalja az esetet a következő címmel: *Francisci Spierae horrenda historia qui ob cognitam ueritatem negatam a Deo martyrizatus est, Anno 1548.*³⁵ A Spiera halálát feldolgozó első kiadványok és a *Háló* 1570-es megjelenése között húsz esztendő telik el, melynek során nemcsak latin, hanem a Heltai számára hozzáférhető német kiadványok is népszerűsítették ezt a rendkívüli esetet,³⁶ amely az európai protestánsok ellen irányuló vallási perzekúció olaszországi fejezetét tárta fel. Szinte kizártnak vélem, hogy Heltai Gáspár ebből mit sem érzékelt volna, vagy hogy az ezzel kapcsolatos szövegekből semmit nem ismert.

Végül egy olyan lehetséges magyarázattal is kell számolnunk, amely nem külföldön megjelent latin vagy német nyelvű kiadványt jelöl meg Heltainak az olasz viszonyokra vonatkozó jólétesültsége forrásául, hanem egy kortárs magyar munkát. Érdemes felidézni, hogy Heltai a *Háló*ban a spanyol és olaszországi viszonyokat egy látszólag rögzült szerkezettel (*Hispániában és/avagy Olaszországban*) adja többnyire vissza, ennek sorrendje soha nem változik, még akkor sem, ha egy hosszabb, több országot előszámláló felsorolásban jelenik meg.³⁷ A „Hispania és Olaszország” ily

Joseph Klug, Wittebergae, 1549; Matthias FLACIUS ILLYRICUS: *Ein erschreckliche Historia, von Francisco Spira, wie er in grausame verzweiflung gefallen ist, nach dem er mündlich und schriftlich, die erkandte warheit des heiligen Evangelij, von wegen des zeitlichen, und aus forcht der Menschen, widerumb verleugnet hat.* Martin Feyerabend–Sigmund Hüter–Simon Lechler, Francfurt am Mayn, 1564.

³⁵ PANTALEON: *Martyrum Historia*..., 190–198.

³⁶ A Spiera-ügyről további szakirodalommal lásd TÓTH Zsombor: *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) íráshasználatában.* Reciti Kiadó, Budapest, 2017, 186–188; illetve TURI Tamás: Spira Ferenc históriájának magyar és erdélyi recepciójáról. *Keresztény Magvető* 120, 2. sz. (2014), 103–131.

³⁷ A *Végező beszéd*ben olvasható egy ilyen mondat: „Hogy az jó földön vadászhatnának, mint azelőtt *Hispániába, Olaszországban, Angliában és egész Niderlandban.*” HELTAI: *Háló*, 149. Kiemelés tőlem: T. Zs.

félreérthetetlen módon egybekapcsolt használata hasonló jelentésű és funkciójú szövegkörnyezetben, ékes 16. századi magyarsággal köszönt vissza Heltai egyik kortársánál, illetve felekezeti vagy akár politikai riválisánál, Melius Juhász Péternél. A „páristákat” és az antitrinitáriusokat vélhetően egyaránt eretnekeknek nyilvánító, hitvitázó, egyházépítő és prédikátor Melius Juhász 1568-as prédikációs kötetének summáját 10 pontban összegzi. A 8. pontban a *Háló* gondolatmenetét sok tekintetben megelőlegezve, a kétféle Antikrisztust írja le oly módon, ahogy azt majd Heltainál is olvashatjuk. Az inkvizícióra való utalása pedig félreérthetetlen: „8. Irya meg a’ feiedelmec, es orszagoc állapatyát es az Antichristus országát: Először ket Bestia neue ala ilya: Eggye Bestia a testi Antichristus hitetlen pogan feiedelem a Romai Regi czaszarsag: masic bestia a lelki Antichristus a Romai Papa cardinaloc, Eretnekec hiti, tudomanya, szerzese: A mely ket bestia magát imadtattya: Az az, erőuel, hayt vonson az ő hiti, tudománya ala, anac vételere, a Romai Papa hitire, Misere keszerit, ha valaki nem mieli, hát őli szörnyen, mint mast Papa *Philep királlyal es Ispanyolockal, es olaszockal* czeleködic, imadtattya magát, öleti, vagattya az kereszteyeneket.”³⁸

Semmi okunk megtagadni Melius Juhásztól az *Artes* ismeretét, hiszen a „Philep királyra” tett utalás, továbbá az „Ispanyolockal” és „olaszockal” szembeni atrocitások említése feltételezhetően az 1567-es heidelbergi *editio princeps* lehetséges olvasatával magyarázható. Viszont beszélhetünk-e valós Melius Juhász-hatásról Heltai esetében? Elegendő-e e ráhatás megállapításához a tény, hogy vélhetően mindketten olvasták az *Artest*, sőt mindketten azonos módon idézték fel az inkvizíciót, amelynek erőszakos tevékenységét a spanyol és az olasz területekhez és ezek lutheránus szimpátiát mutató lakosságához kötötték? Bár felekezetiellen ellenkező táborokat erősítettek irodalmi munkásságukkal és szolgálatukkal, meglepő módon vannak azonos elemek látszólag oly eltérő gondolkodásmódjukban. Heltai a *Hálóban* azt a politikai, teológiai problémát is érinti, amely a fejedelmi hatalom és az igaz hit, azaz ortodox tanítás védelmezésének összefüggésében az alattvalók részéről a lojalitást és engedelmességet, a fejedelem részéről pedig akár az erőszakot is implikáló határozott fellépést fogalmazza meg.³⁹

³⁸ MELIUS JUHÁSZ Péter: *Az Szent Ianosnac tött ielenesnec [...] magyazasa prédikatioc szerint.* [s. n.], Varad, 1568, 7v. Kiemelés tőlem: T. Zs.

³⁹ „A fejedelmek tisztí. Másszor évégre szörzötte a Fejedelemségnek tisztit is: hogy a keresztyéni Fejedelmek az ő tisztokban nagy szorgalmatossággal vigyáznának az ördegnek azon gonoszságos tulajdonsági ellen, mind az lelki s mind a testi gyolkosság ellen. Mert nemcsak az Fejedelmeknek tisztí, hogy aranyas bársonba felöltözvén, szép lovokra felüljenek és tétova moráljanak, avagy, hogy napestig kártyázzanak és versellyézenek etc., hanem hogy előszer

Heltai Meliust idéző álláspontjára már Balázs Mihály⁴⁰ is felfigyelt, különösen az eltérő felekezeti kontextusában elvárható, de elmaradó tolerancia kérdésében. Heltai elképzelése, miszerint az ortodox tanítás hirdetése és az igaz vallás gyakorlása érdekében a fejedelem fegyverrel is fel léphet, talán Melius Juhász hatására (is), egy olyan 17. századi kálvinista álláspontot előlegez meg, amelynek nagy erdélyi hagyománya lesz. Elég arra utalni itt, hogy a fejedelmi hatalmat gyakorló I. Apafi Mihály hasonló módon vázolja fejedelmi szerepkörét és értékeli mandátumát az 1674-ben megjelent Wendelin-fordítás előszavában.⁴¹ Heltai gondolatmenetének fontos előzményét Melius Juhász egy másik prédikációs kötete, az 1563-as posztilla-kötet adja, amelynek címe (*A fejedelemségekről*) a Szentírás tekintélyétől és ótestamentumi példáitól megtámogatva hirdeti a bálványozók eltávolítását, sőt megöletését.⁴² Melius Juhász, jellemző módon, nem hagy kétséget afelől, hogy a bálványozók elhallgattatását, sőt ezek megöletését a katolikusokra (is) érti.⁴³

nagy szorgalmatossággal az Istennek tisztességére gondot viseljenek, és arra vigyázzanak, hogy országokban az Istennek Igéje tisztán hirdetessék, hogy az ő alattok valók igazán megismerhessék az Istent, és tisztán megérthessék az ő szent akaratját és tiszta szüből engedhessenek annak és szolgálhassanak neki. Ha pedig az ördeg valahol, avagy hamis tudománt támaszt az Úristennek Igéje ellen, avagy az Religio dolgába valami zűrzavart indít Istennek káromlására avagy az ő tisztességének gyalázatára, akkoron a Fejedelmek tisztí ez, hogy az Isten igéjét elejkebe vevén és az ő akaratját megértvén, hatalmokkal az ördeg indulatjának és ügyeközetinek eleit vegyék, és a bálványozásokat megtiltsák, és ugyan kézzel nyúljanak a bálványokhoz és levonják és elrontsák. Az hamis tanítókat pedig megtiltsák és elkergössék, és az Isteni káromlókat, kik az Istennek Igéje ellen vétkeznek, megbüntössék.” HELTAI: *Háló*, 9.

⁴⁰ Balázs Mihály álláspontja szerint: „Heltai tehát nem egyszerűen elhagyja a toleranciára utaló gondolatmeneteket, hanem – s ez teszi a helyzetet paradoxsá – olyan érveléssel helyettesítette, amely az 1560-as évek második felének vitáiban rendre Melius és a reformátusok tollán fogalmazódott meg.” BALÁZS: Heltai..., 191.

⁴¹ APAFI Mihály: *Marcus Fridericus Wendelinusnak, a keresztyen isteni tudományról írott két könyvei* [...]. Veregy-házi Szentyel Mihály, Kolozsvár, 1674, ¶2r –¶¶3r.

⁴² „Arra rendelte Isten a fejedelmet, hogy ölje, büntesse a gonosztevőket, tolvajokat, lopókat, részegeseket, paráznákat, mindent az ő bűne szerint; a bikapénzzel, csak vesszőzéssel ne büntesse, hanem halállal, aki halált érdemel. Exod. 21.22; Levit. 18.19–20; Deut. 13.17–18. Ne szenvedd a gonosztevőt, hanem megöld a bálványozókat, ördögös éjjel járó bábákat, varázslókat. Mind a parázna férfiat és asszonyi állatot megöld. 1. Tim. 1: A hamisak ellen a törvény.” MELIUS JUHÁSZ Péter: *Magyar prédikációk, kit Postillának neveznek*... Török Mihály, Debrecen, 1563, Qqqijj.

⁴³ „Mert Isten szolgál. Ezért ne félj a fejedelemtől, mert mint a lelki fejedelmet, a Krisztust, a lelki szolgálatait javukra adja a hiveknek, így a testi fejedelmeket és szolgálatait is. Eisz to ágáthon, azaz haszonra, jóra és épületre adja a jóknak, akik Isten törvénye szerint élnek. Hát Istennek nem szolgál valaki, a községnek nem szolgál. Ha Isten fizet neked fejedelem, hát szolgálj

Összegezve a fenti gondolatmenetet, úgy gondolom, hogy nincs el-
lentmondás abban a feltételezésben, hogy a *Hálóban* a magyar (Melius
Juhász), illetve a latin, német források (Heinrich Pantaleon, Matthias Flacius
Illyricus vagy Ludwig Rabus) akár egyidejű és közös hatását lehet meglát-
nunk, nyitva hagyva annak lehetőséget, hogy további, e pillanatban ismer-
etlen írott vagy szóbeli források hatását is megengedjük. Az viszont már
ez alapján is körvonalazódni látszik (az *Artes* szűken felfogott recepció-
történetén túlmenően is), hogy Heltai protestáns kortársai írott és szóbeli
forrásokból egyaránt tájékozódtak a perzekúciót illetően, és ők maguk is
hagyatkoztak ezekre a médiumokra a protestánsok vallási üldözésének te-
matizálásakor.

Hasonlóképpen megérdemelnek egy rövid reflexiót a *Hálóban* előfordu-
ló, az angliai állapotokra és történeti kontextusokra vonatkozó szöveghelyek
is. Ezeket mint forrásokat alapvetően két részre oszthatjuk, az egyértel-
műen az *Artes* 1567-es kiadásából származó, tehát lefordított szövegeh-
helyekre, illetve Heltai *saját* megjegyzéseire, azaz az *Artes*hez csak indirekt
és feltételezett módon kapcsolódó szövegrészekre. Heltai Angliára és a
kortárs angliai állapotokra vonatkozó megjegyzései két látványos figura,
Mária és Erzsébet angol királynők ellentétesen pozicionált alakjai köré
szerveződnek. Kérdés, bár egyelőre megválaszolhatatlan, hogy Heltainak
az angol uralkodókra vonatkozó tudása mögött, az *Artes*en kívül, milyen
más olvasmányélmény(ek) vagy ily módon asszimilált tudás állhat. Mivel
Heltai könyvtárát nem ismerjük, legfeljebb valószínű feltevéseket tudunk
csak megjelölni. De mindenekelőtt nézzük a szöveghelyeket. A *Légionéi
János, A szent Isidorus-szörzetbeli barát* esetét elbeszélő példában ol-
vashatjuk Heltai következő megállapításait: „Lön kedig az üdőben, hogy
Angliában meghalna az kegyetlen pápás Mária királyné asszony, mely az
Jézus Krisztusnak szent gyülekezetét kikergötte vala Angliából, és annak
helyébe hozták vala Istennek jó és kegyelmes akaratjából az Erzsébet asz-
szont, mely tudós és jámbor istenes asszony, mely mostan es, Istennek hála,
bírja az országot, egész Angliát.”⁴⁴

Heltai ezen mondata, amely nem kevés felekezeti elfogultsággal ter-
helve állítja párhuzamba a két uralkodót, a „kegyetlen pápás” Máriát, il-
letve a „tudós és jámbor” Erzsébetet, visszakereshető az *Artes* szövegében,

neki. Ha Isten szolgálja vagy, hallgass öhozzá, semmit Isten ellen ne mivelj. Az első táblát,
Isten tiszteletét őrizd. Az Úr igéjét prédikáltsd. A vadakat, rókákat, eretnekeket, pápistákat
büntesd, a községet a bálványozásért, rontsad a bálványt.” MELIUS JUHÁSZ Péter: *Magyar
prédikációk*, Qqqijv.

⁴⁴ HELTAI: *Háló*, 137.

és noha átdolgozott reprodukció, egyértelműen az *Artesre* vezethető vissza: „Contigit per eodem dies vt sublata e medio Maria Angliae Regina, Ecclesia Anglicana quae saevitia ipsius per Germaniam fuerat dissipata atque dispersa, Elizabetha in eius locum suffecta, ad proprias sedes beneficio Dei plane singulari reuocaretur.”⁴⁵

Heltai beavatkozása a szövegbe egyértelmű, hiszen elhagyja a „Németországba elűzött és ott szétszórt angliai egyház” vízióját, hogy saját kiegészítéseivel alapozza meg a Mária és Erzsébet között feszülő oppozíciót, amely az *igaz* versus *hamis egyház*, illetve a protestáns és katolikus közösségek ellentétét is implikálja. A magyar szakirodalomban Balázs Mihály, Klaniczay Tibornak egy Budai Parmenius Istvánról írt tanulmányára⁴⁶ hagyatkozva, az erdélyi antrinitáriusok között meghonosodott Anglia-kultusszal magyarázza ezt.⁴⁷ Én nem találok kielégítőnek ezt a magyarázatot, úgy vélem, Heltai jólértesültsége nemcsak Erzsébet királynőre, hanem legalább olyan mértékben Mária királynőre és az uralkodásának, főként az ún. „mariánus üldözések” (*Marian persecutions*) történeti kontextusainak ismeretére vall. A rövid szöveghely sajnos nem teszi beláthatóvá, csupán ez alapján nem dönthető el, hogy Heltai tudása milyen más potenciális forrás(ok)ból táplálkozik. Nem lehet azonban nem észrevenni a hasonlóságot Heltai kijelentései és a Pantaleon által közzétett Foxe-mártírológiának a konkludáló része között, amely szintén a két királynő ellentétét hegyezi ki, mondván, hogy a borzalmas üldözésért (*horrenda persecutio*) felelős, de elhunyt Mária királynőt Erzsébet váltja fel a trónon, aki annyi zűrzavar után végre visszaállítja az angolok békéjét (*post tantas turbas pacem Anglis restituit*).⁴⁸ Arról nem is beszélve, hogy Pantaleon maga az 1558-as évek történéseit felelevenítve reflektál a tényre, hogy az angliai vallási perzekúció lezárul Erzsébet királynő trónraléptével (*Anglicanae persecutionis finis sub piissima regina Elisabetha Anno 1558*), aki Mária 1558 novemberében

⁴⁵ MONTANUS: *Sanctae Inquisitionis...*, 224.

⁴⁶ KLANICZAY Tibor: Jegyzetek Budai Parmenius Istvánról. In: Uő: *Hagyományok ébresztése*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976, 236–237.

⁴⁷ BALÁZS: Heltai..., 190.

⁴⁸ Érdemes idézni a teljes részletet, hogy a hasonlóságok láthatóvá váljanak: „Atque hic horrendae persecutionis finis fuit, sublata e’ uiuis Maria regina: cuius mors post paulo, mense Novembris sequebatur. [...] Iamque succedens sorori Mariae in regni fasces, Regina Elisabetha Diuino beneficio post tantas turbas pacem Anglis restituit. Quo nomine, aeternas Deo immortalis habemus gratias, per Iesum Christum filium eius Dominum nostrum. Amen.” FOXIUS: *Rerum...*, 732.

bekövetkezett halálát követően válhatott uralkodóvá.⁴⁹ Nem kizárt, hogy a fentiekben tárgyalt Erzsébet-kultusz, továbbá Erzsébet királynőnek a „tudós, jámbor, istenes” jelzőkkel való jellemzése Heltai szövegében valójában a *piissima regina* szerkezet magyarítása, ami megint Pantaleon mártírológiájának ismeretét és használatát teszi feltételezhetővé.

Mindazonáltal azt a lehetőséget továbbra sem vethetjük el teljesen, hogy Heltai kijelentései mégiscsak az *Artes*ből szerzett tudás felekezeti elfogultságoktól vezetett, saját szájíz szerinti, átdolgozott kimondásai csupán. Egyértelműbbek a dolgok, ha azt a korábbiakban már idézett passzust vizsgáljuk meg, amely nem az *Artes* egy fordított és átdolgozott szöveghelyére vezethető vissza, hanem Heltai szerzeménye. A *Hálóhoz* illesztett „Végező beszéd” teljes egészében Heltai által írt konklúzió, amelynek direkt szöveges előzménye nem mutatható ki az *Artes*ben. Heltai, amint korábban már láttuk, így figyelmezteti kortársait: „Ím atyámfiai, keresztyének, ez könyvből meglátjátok, münémü hatalmat vött a Pápa az ő piléses darabantival az Istennek Gyülekezetin Hispániában és Olaszországban. És szinte olyan kegyetlenképpen cselekedett ezelőtt való esztendőben Angliában, midőn Filep Király házasságra vötte vala az királyi nemből való nagy üdeű apácát feleségül magának.”⁵⁰

Itt az *Artes* a legjobb esetben is legfeljebb csak másodlagos és indirekt forrás lehet, bár ennek a valószínűségét az is csökkenti, hogy az elősorolt történeti tények, Mária királynő házassága, apácához hasonló életvitele, II. Fülöp spanyol király említése, mintha valami más forrás ismeretét és használatát is implikálnák. Következésképp a Foxe-opust magába foglaló Pantaleon-kiadvány megint egy olyan valószínű forrásnak tűnik, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni. Másrészt Heltai fogalmazásmódja is némiképp árulkodik e tekintetben, ily módon felerősíti azt a benyomást, hogy az *Artes*en kívül más olvasmányanyag is érvényesül a *Végező beszéd* gondolatmenetében, amely nem fordítás, hanem kiegészítés. Heltai utal a *Hálóban* („ez könyvből”) hozzáférhető leleplező és hasznos tudásra, és úgy próbál tekintélyt adni saját szövegének, hogy felvázol egy olyan *külső*, azaz könyvön kívüli történeti kontextust, amely egy európai kitekintéstől az 1566-os magyarországi eseményekig („az vén Török császár vitatja és veszi vala Szigetet és Gyulát”) terjed. Értelmezésemben ez a fordítás/átdolgozás

⁴⁹ Pantaleon a trónon egymást váltó két királynő, Mária és Erzsébet életére, illetve uralkodására vonatkozó történeti adatokat sorol elő, a megfelelő spanyol történeti kontextusok bekapcsolásával: PANTALEON: *Martyrum...*, 335–336.

⁵⁰ HELTAI: *Háló*, 148.

auktoritását és aktualitását megalapozó kontextus Heltai implicit szerzői és narrátori logikáját követve szükségszerűen más, az *Artestől* független tudás alapján szövegeződik, illetve az *Artes* tényanyagán kívül más források használatát feltételezi. Így lesz lehetséges, hogy a *Hálót* olvasva, az átdolgozott latin textuson kívül, egy sor más nyelvű és műfajú szöveg rezonanciái köszönnek vissza a vallási üldözés tárgyalásának és leírásának ürügyén.

Összegzés

A magyar szakirodalom a *Háló* jelentőségét elsősorban egy 16. századi és egyfajta mezoszintű kontextualizáció, az erdélyi antitrinitarizmus szempontjából hangsúlyozta. Ehhez képest gondolom kibővíthetőnek a *Háló* értékelését azzal, hogy bevonjuk azt a makroszintet, amelyben az átdolgozott latin szövegverzió, tehát az *Artes* létrejött és terjedt. Anélkül, hogy vitatnánk a korábbi magyar szakirodalomnak a *Háló* jelentőségét értékelő megállapításait, fontos felismernünk, hogy a rekonstruálható, az *Artes* köré felépülő mártirológiai érdeklődés és szöveghasználat mint a korabeli befogadás elváráshorizontja, sőt a szövegértés közösségi perzepciója, a *Hálóra* is érvényes. Bár Heltai nem mártirológus, és átdolgozása nem szabályos mártirológia, ám több, mint egy magyar viszonyokkal elegyesen összerakott katolikusellenes híradás a nagyon távoli Spanyolországban történt borszalmakról, amely megerősítheti azt a 16. századi protestáns prédikátorok által előszeretettel hirdetett tézist, miszerint az Antikrisztus maga a római pápa. Ne feledjük, Heltai elsősorban a hiányzó magyarországi és erdélyi mártírok, illetve az őket megörökítő történetek hiányában nem léphet fel mártirológusként, és nem írhat mártirológiát, ám azt megteheti, hogy a spanyolországi inkvizíciót mint közös, az összes *protestáns* felekezetet érintő *katolikus* veszedelemként jelenítse meg.⁵¹ Heltai úgy jár el, mint a kortárs mártirológiai irodalom megbecsült szerzői; a *Hálóban* a vallási perzekúció reprezentációja azon a történetteológiai tézisen alapul, hogy az *igaz egyházat* a *hamis* egyház üldözi, és ennek az üldözésnek a főszereplője az Antikrisztus, aki maga a római pápa, de akivel szemben Krisztus eljöveteleig a konfesszorok és a mártírok veszik fel a harcot, a megismert igaz hit védelme érdekében. A legkeményebb megpróbáltatások türelmes, állhatatos

⁵¹ A „felekezetiségnek” egy olyan korai szakaszában tartunk, amikor még a protestáns jelző átfogó értelemben használható. Melius Juhász és Heltai bizonyos kérdésekben szinte azonos nézeteit is ez a felekezetiségében még nem elkülönült és letisztult, csupán általánosan katolikusellenes, így tehát „közös protestáns” álláspont teszi lehetővé.

elviselése a tanúbizonyságtétel aktusa. Heltai a *constantia* és *patientia* jegyében tanúságot tévő mártírok védelmében említi, hogy a katolikus üldözők milyen módon próbálták őket hitelteleníteni. A követendő példaként való hivatkozás a kora újkori mártírológiák legfontosabb funkcióját idézi: „Miért kedig, hogy mű tudjuk az ő lator álnokságos ügyeközeteket és nagy undok hazugságokat, és hogy sok jámbor keresztyének, Mártíromok, kiket ők megölnének, és kikre azt költötték, hogy halálkort igaz hiteket megtagadtak volna, mind végiglen a keresztyéni igazságnak vallásában *álhatatosan* meg maradtanak: annakokaért egynyihány példákat számlálok elő az előbeliekhöz, hogy megoltalmazza a szent Mártíromoknak az ő tisztességüket az álnok hazug latrok ellen, hogy a keresztyének öreget vehessenek az ő *álhatatosságokból*, és megkövethessék az ő áldott példájokat.”⁵²

Az állhatatos tanúságtévő mártírok és konfesszorok mindezer az örök életet kapják meg,⁵³ amelyet a legnagyobb ajándék, a mártírok koronájának elnyerése jelenít meg. *Legionel Pontius János* történetében Heltai tol-mácsolásában ez így hangzik: „És kívánja vala ezt tőle, hogy szent Lelket adna néki, művelhogy ő is valaha erős és bátor szível vallást tehetne az ő igazságáról, és az *mártíromságnak koronáját* vehetné.”⁵⁴ A 16. századi katolikus egyházi és világi erők által szervezett és kivitelezett vallási üldözésre érkezett protestáns válasz a mártírológiai diskurzus újrafelfedezése volt, ennek fogalmi nyelve, terminológiája, egyháztörténeti és történetteológiai megalapozottsága, továbbá a mártíromság performálásának magatartásmintái már mind megtalálhatóak a *Háló* átdolgozott, magyarul olvasható történeteiben.

⁵² HELTAI: *Háló*, 107. Kiemelés tőlem: T. Zs.

⁵³ A névtelen bátor leány példája a John Foxe-nál olvasható típustörténetnek a megfelelője, amelynek egyik funkciója az volt, hogy a középkori hagiográfiai kultúrával ellentétben világossá tegye, az egyszerű emberek is szentekké válhatnak, ha vállalják a tanúságtételt: „Szép és csodálatos dolgot cselekedé ez a leánzó, mellyel az ő hitét és bátor szívét megmutatá halálának előtte. Mikoron mind renddel állanának, és egyenként odamenének a Vadászok elejbe, hogy ki-ki mint szentenciáztatnék tőlek halálra, és a leánzó is odament volna, és a szentenciát hallotta volna, művelhogy meg kellene égetni, visszatérvén helyére, bátor szóval és szível megszólítja az ő rokonát, ki a hit dolgaira tanyította vala őtet, és igen megkeszené néki, hogy az Istennek ígéjére tanyította volna őtet; és könyörge néki, hogy ha valamiben vétett volna ellene, hogy megbocsátana néki. Nagy dolog vala ez, hogy tudja vala, hogy azonnal megégetnék: mindazonáltal édes tisztességgel megköszöni néki, hogy az Úristennek ígéjére tanyította [...] Az rokona viszonttag keresztyéni bátorsággal szóla néki, és vigasztalá őtet, mondván: – Én szívem, ne félj! Bátor légy! Nem sok óra múlva együtt leszünk Krisztus Urunkkal. Ezt kedig mondanák és szólanak egymásnak az egész népnek hallottára és a szent Atyáknak is, kik törvényt ülnek vala.” HELTAI: *Háló*, 78–79.

⁵⁴ Uo., 109. Kiemelés tőlem: T. Zs.

Heltai *Hálója* a 16. századi európai vallási perzekúció tapasztalatának egyik megjelenítője, és mert az *Artes* átdolgozott fordítása, ezáltal is egy nemzetközi korpusz részévé válik. A hosszú reformáció perspektívájából a *Háló* sajátos jelentőségét abban látom, hogy előkészíti azt a *magyar fogalmi nyelvet és sajátos mártirológiai terminológiát*, amelyet a gyászévtized kálvinista és evangélikus mártirológusai használni fognak. El kell fogadnunk azt a felvetést, hogy az 1675-ben Szőnyi Nagy István tollából napvilágot látó *Márttyrok Coronájának* fogalmi nyelve, magyar terminológiája előzményként már jelen van Heltai *Hálójának* a diskurzusában.

Heltai Hálójának háttéréhez

A *Háló* Heltai pályájának jelentős állomásaként részletes, jól ismert elemzéseket kapott a forrásszöveggel való viszony, a spanyol szerzők intellektuális portréi vagy a fordító aktuális dogmatikai nézetei vizsgálatával. Forrásának a protestáns mártírtörténekhez való kapcsolódásáról szólva ezúttal az egyik minta, a lutheránus közegben terjedő *testes veritatis*ok sajátosságait mutatnánk be.¹ A bázeli és lengyelországi kapcsolatok jelentőségére is kitérve az *Artes* Erdélybe kerülésére választ kereső szakirodalmi feltételezések sorát is újjal bővítenénk. Kevésbé ismert a spanyol kutatók alapos munkájával létrehozott, 2018-ban megjelent latin–angol *Artes*-kiadás² hozadéka, így keletkezése körülményeinek bemutatásakor és az előszavak összehasonlításakor ennek részeredményeit is hasznosítanánk.

Jóllehet az ún. mártír-szakirodalom jelentős növekedése minden témát lefed, sok mindent el is temet a korábbi kutatás valódi eredményeiből. Itt most csak az ún. fekete legenda (a spanyol hódítók amerikai, az inkvizíció hazai kegyetlenségei) cáfolatainak cáfolataira utalnék, amelyeket feledve újra meg újra megjelennek az inkvizíciót alapjában szolid edukációs eszközként, a borzalmak leírásait protestáns politikai ellenfelek propaganda-fogásaként leíró tanulmányok.

A reformátorok a hitelesítés mellett kitüntetett szerepet szántak a saját múlt, a csoporttudat megeremtésnek, s az éppen zajló, alapvető dogmatikai viták segédanyagaként is használt ősnévsoroknak, amelyek a század

¹ Három régebbi dolgozatban érveltem e kapcsolat mellett: Comenius történeti munkájának magyar fordításai és a kora újkori protestáns mártírológia. In: BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla (szerk.): *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2007, 313–332; Mártírok és korai unitáriusok. In: FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. (Loci Memoriae Hungaricae 3.) Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015, 197–212; Martyrologien und Märtyrer. Zur Historiographie der frühen Antitrinitarier in Ungarn und Polen. In: Joachim BAHLCKE, Jiří JUST, Martin ROTHKEGEL (hrsg.): *Konfessionelle Geschichtsschreibung im Umfeld der Böhmisches Brüder (1500–1800): Traditionen – Akteure – Praktiken*. (Jabloniana. Quellen zur europäischen Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit.) Harassowitz, Wiesbaden, 2022, 205–229.

² REGINALDUS GONSALVIUS MONTANUS [pseud.]: *Inquisitionis Hispanicae Artes: The Arts of the Spanish Inquisition*. Ed. Marcos J. HERRÁIZ PAREJA, Ignacio J. GARCÍA PINILLA, and Jonathan NELSON. (Heterodoxia Iberica 2.) Brill, Leiden, 2018.

közepén önállósodni kezdtek. Az igazság tanúinak ezen emlékművei nyomán ugyancsak nagy szerepet kaptak a gyakran keveredve létrejövő s az ellenállás aktusát is magukba foglaló friss gyűjteményes mártíremlékművek is.

Lássuk először az elsőt.

Luther felkészülése magától értetődően sokirányú olvasmányokon alapult, az elődök, előfutárok felmérése és felhasználása már azelőtt megkezdődött, hogy az új (s ezért eretnek) tanok hirdetésének vádja ezeknek a fősorakoztatására kényszerítette volna őt és követőit. Hogy két ismert példát vegyünk elő, Jan Husnak az egyházra vonatkozó tanítására épült a lipcsei hitvitában kifejtett ekkleziológia, másfelől szövegkiadásai között a legjelentősebb a rajnai misztikusok, Eckhart mester, Johannes Tauler, Heinrich Seuse (Suso) műveivel rokon *Theologia teutsch* (1518), amely a Biblia és Ágoston mellett kedvenc olvasmánya volt. Amikor elkerülhetetlenné vált a keresztény múlthoz való viszony meghatározása, s a korai keresztényekkel való azonosulás, a tiszta egyház mintájának felmutatása az egyházatyák idézése mellett sem volt elég. A folytonosság bizonyítására a sokféle hagyományból a hasonlót és elfogadhatót ki kellett válogatni és fel kellett mutatni. Az egyetemes egyházból való kirekesztés különösen sürgetővé tette ezt a feladatot, s finomítani kellett a kezdeti gyakorlaton, amely szerint csak azokkal vállaltak közösséget, akik nyíltan vitába keveredtek Rómával. Nagyon sok fontos összetevője volt a közös múlt megkonstruálásának, s ezek természetesen összefüggtek az alakulóban lévő tanrendszer változásaival.³

Törekvéseiket természetesen mélyen áthatotta a biblikus hagyomány, az Apokalipsziszból átvett kétféle: igaz és hamis egyház szembeállítás, ami legtisztábban a John Bale fő művének tartott *The Image of both Churches...*⁴ című művében jelent meg 1545 körül. Az angliai s azon kívüli reformátorok is sokat tanultak, átvettek ebből, amelyben a legfrissebb kiadást elkészítő Gretchen E. Minton Luther mellett Ágoston és Erasmus hatását tartja a

³ Nagyon izgalmas Alister McGrathnak a reformáció szellemi előzményeit tárgyaló monográfiájának részeredményét közlő tanulmánya, amely az elődök fölkutatásában legfontosabbnak a megigazulás kérdésében való állásfoglalásokat járja körül. Alister E. McGrath: Forerunners of the Reformation? A Critical Examination of the Evidence for the Precursors of the Reformation Doctrines of Justification. *The Harvard Theological Review* 75., 2. sz. (1982), 219–42.

⁴ *The Image of both Churches after the most wonderful and heavenly Revelation of Saint John the Evangelist, containing a very fruitful exposition or paraphrase upon the same, wherein it is conferred with the other scriptures and most authorized histories. Compiled by John Bale, an exile also in this life for the faithful testimony of Jesus.* (London, cca. 1545).

legfontosabbnak.⁵ A hagyományos elbeszélő múltidézés mellett a választott elődök tetteit és tanítását csokorba gyűjtő munkák különösen népszerűvé váltak.

A csorbíthatlan tanítást teljes tisztaságában továbbvivő elődök felmutatása tehát elkerülhetetlenné vált. Ennek során az első időkben az új közösségek önazonosságának meghatározására s tanaik terjesztésére a legalkalmasabbnak a romlott egyháznak ellentmondó kis közösségek történetei bizonyultak, mint néhány történetírói pálya kezdete igazolja (pl. John Foxe a lollardokról). Az Isten felé egyedül közvetítő Jézusról szóló tanítás természetes elzárkózást hozott a közbenjáró, csodatévő szentektől, de a hitvallók emlékezetének felelevenítése pótlék is lehetett, helyettesíthette a Legenda Aureát, annak emberi elemeit és példamutató erejét. Jóllehet a reformátorok hangsúlyozták, hogy egy ember szenvedése sem mérhető Krisztuséhoz, de embertársaink szenvedéseire emlékezve számukra is elviselhetőbbé vált a maguké. Erre talán a Heltai egyik korai dialógusának mintáját szerző Sebastian Franck 1531-es krónikája a legjobb korai példa: nála együttérzőbb, nézeteiktől teljesen független odahajolást a szenvedőkhöz nem találunk a későbbi szerzőknél.

Luther műveinek sajtó alá rendezője, Georg Major még mestere felügyeletével és előszavával jelentette meg Európa-szerte népszerű művét, a *Vitae Patrist* (Wittenberg, 1544), amelynek német, olasz, francia és holland fordítása is megjelent.⁶ Nála az egyházatyákra való hivatkozás jogosultságát igazolja az, hogy ha a Szentírás nem elégséges, az ő segítségükkel szűrhetők ki a valóban új, azaz sem a történelem, sem a helyes teológiai argumentáció által nem igazolható tanok. Szerinte a reformerek képesek az egyházatyák és zsinatok anyagaiból kiválasztani és használni azt, ami a Szentírással megegyezik. Ez lesz az alapja a tradíció reformátori értelmezésének. A válogatást nála hosszú mérlegelés előzte meg, a tanok mellett (amennyire feltárható volt) azok születési körülményei is mérlegre kerültek. Az elsősorban Rufinus *Historia monachorum*jára alapozott mű a mesés részleteket kigyomlálja ugyan, de alapjában hű forrásához. A mű popularitása a 18. századig töretlen, hiszen a beválogatott életek mind példamutatók, érdemtelenek, tehát követésre méltók, bűnösségük viszont függővé teszi őket Isten ingyen kegyelmétől, ami nagyon hangsúlyos Luthernél és

⁵ Kritikai kiadása öt 16. századi kiadását veszi figyelembe modern átiratban: John Bale's *The Image of Both Churches* (1545 k.). Ed. Gretchen E. MINTON. (Studies in Early Modern Religious Tradition, Culture and Society, 6.) Springer, Dordrecht, 2013.

⁶ Uo., 154.

követőinél. Major műve tehát nemcsak tanító és pasztorizációs, de vigasztaló funkciót is hordozott.

Közismert, hogy a tridenti zsinat 1546-ban hozott határozata a Szentírást és a hagyományt jelölte meg az isteni igazság forrásaként, egyenlő hatóerőt tulajdonítva mindkettőnek. Az augsburgi interim is hasonlóképp foglalt állást, az egyház jegyei (*signa ecclesiae*) közt szerepel, hogy hordozza az örökséget, és felismeri az igaz útról letérőket. Majornak a *De origine et autoritate verbi Dei* című traktátusa az evangélikusok hagyományértelmezéséhez ad fogódzókat. Újra felteszi a kérdést, hogy lefedtesse egy mindenki számára elfogadható *consensus catholicus* alapját. Már a Tridentben történetekre figyelve fejt ki, hogy az egyház, a zsinatok, atyák csakis akkor oszlopai az egyháznak, ha a Szentlélek nem csupán vezeti őket, de hűek maradnak Isten ígéjéhez, azaz a Szentíráshoz.

Amikor 1556-ban megjelentette a hagyománnyal foglalkozó művét, szerves függelékként két hitvitázó rész közé beillesztette a *Catalogus Doctorum Ecclesiae Dei*⁷ című gyűjteményt, amely ezervenként tagolta a világ történetét. Minden időszakban bemutatta az egyház doktorainak egy-egy rendjét, az özőnvíz előtti periódussal kezdve a pátriárkákat, a prófétákat, majd Izráel vezetőit és papjait sorolja elő, az ötödik rendben pedig, amelyet Krisztus nyit meg, az apostolok következnek, hogy aztán az evangélistákon, a püspökökön és a doktorokon keresztül eljusson a maga koráig, ahol Johannes Tauler, Jan Hus és Nicolaus de Lyra után nem kis meglepetésre Martin Luther lesz az utolsó doktor.

A hitük miatt üldözöttek buzdítását és vigasztalását a század közepén a reformáció elkötelezett vezetői egyik legfontosabb feladatuknak tekintették, hiszen Németországban az augsburgi interim szerény eredményeinél érthetően többet megcélzó protestánsok a teljes legalizálásért folytatták politikai küzdelmüket. Közéjük tartozott az augsburgi diétán 1550-ben részt vevő Ludwig Rabus strasbourgi lutheránus lelkész, aki-nél William C. Weinrich szerint a korai kereszténység legjavának példái nem csupán az Isten ígéje melletti kiállására buzdítanak.⁸ Rabénak az Ótestamentum és az első századok keresztény hőseit ábécérendben felsorakoztató mártírlexikona, az 1552-ben Strasbourgban megjelent *Tomus I.*

⁷ Georg MAJOR: *De origine et autoritate verbi Dei, et quae Pontificum, Patrum et Conciliorum sit autoritas. Admonitio ... recognita et aucta. Additus est Catalogus Doctorum Ecclesiae Dei, a mundi initio, usque ad hoc tempore.* Joannes Lufft, Witebergae, 1556.

⁸ W. C. WEINRICH: *Spirit and Martyrdom. A Study of the Work of the Holy Spirit in Contexts of Persecution and Martyrdom in the New Testament and Early Christian Literature.* UP of America, Washington DC, 1981, 297–280.

De S. Dei confessoribus veterisque Ecclesiae martyribus először vállalkozott a téma nagyszabású protestáns megörökítésére. A két évvel később németül folytatott mű végül nyolc kötetre nőtt, utolsó kötetei már a legújabb hitvallókkal, köztük Lutherrel és a több országban növekvő számú kortárs mártírokkal is kibővültek, s így a tényleges mártírkönyvekkel is mutatnak közös jegyeket.

Az eddig emlegetettek szellemi rokona Flacius Illyricus *Catalogus Testium Veritatis*a, ami rendhagyó, bár kronologikus enciklopédia, sok forrásszöveget közöl, kivonatol, különösen, ha alig ismert szereplőt mutat be, s szócikkei ebből is következően egyenetlenek.⁹ Flacius ismertebb műve, a *Magdeburgi Centuriák*, évszázadokra bontva, a tan, eretnekség, az egyház stb. címszavak mentén rendezetten mutatja be a keresztény egyház lassú romlását az Újtestamentumtól annak Luther általi helyreállításáig. Sokan úgy gondolták, hogy a *Catalogus* csupán a *Magdeburgi Centuriák* előmunkálátának tekinthető, de szerintünk inkább a Major, Rabus irány sajátos folytatója. Míg a *Centuriák* teljes egyháztörténet, az egymással gyakran összefeszülő irányzatok teljességének krónikása kíván lenni, a *Catalogus* kifejezetten a tanúságtevőket gyűjti össze (csak a pápasággal vitatkozó szerzőket és intézményeket tárgyalja kronologikus rendben).¹⁰ Szerinte a kora keresztény egyház romlását az első zsinatok és a világi hatalom hamarosan kialakuló dominanciája okozta. Ez a 600 körül pápáskodó Nagy vagy Szent Gergely uralkodását kárhoztató közös lutheránus álláspont, s ezt Georg Major is töréspontnak tekinti. Mondandója lényege: a német jog szerint a németek választotta császár semmiképp sem lehet a pápa alárendeltje. Egy jeles kutató, Schmidt-Biggemann arra is rámutat, milyen kevés szakszerűséget tanúsít az utolsó évszázadok pápaellenes irányzatainak egybemosásával.¹¹ Flacius középkori olvasmányait vizsgálva Irene Backus vette észre, hogy köztük az egyháziak státuszát, a német papok és a pápa viszonyát vagy a Birodalom

⁹ A mű 16. századi sorsáról: Oliver OLSON: *Matthias Flacius and the Survival of Luther's Reform*. Harrasowitz, Wiesbaden, 2002, 240–242.

¹⁰ A *Testes veritatis* koncepciójának társadalmi és politikai meghatározottságáról hasonló szövegek értelmezésénél is hasznosítható tanulmány született Irena Backus tollából: Irena BACKUS: *Medieval history and the Catalogus testium veritatis of Mathias Flacius Illyricus revised by Simon Goulart*, a Kalamazoo Congress for Medieval Studies kongresszuson 2011-ben felolvasott előadás, az academia.edu-n elérhető; francia változata megjelent: *Actes du colloque „Simon Goulart”*, Genève, décembre, 2005, ed. Olivier POT.

¹¹ Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN: *Flacius Illiricus Catalogus testium veritatis als controvers-theologische Polemik*. In: Günter FRANK, Friedrich NIEWÖHNER (Hrsg.): *Reformer als Ketzer. Heterodoxe Bewegungen von Vorreformatoren*. (Melancthon-Schriften der Stadt Bretten 8.) frommann-holzboog, Stuttgart-Bad Cannstadt, 2004, 263–291.

és Róma kapcsolatát feltáró művek dominálnak.¹² Fő mondandója: a német jog szerint a németek választotta császár semmiképp nem alárendelhető a pápának. A mindkét felet dehonesztáló investitúra ügyét viszont ennek ellenére épp csak érinti, mint a rokon művek szerzői is.

Rabusra visszatérve nehéz nem észrevenni az ő 1552-es és John Foxe (1517–1587)¹³ még száműzetése előtt készült munkája, a Strasbourban és Bázelen is 1554-ben kinyomott *Commentarii rerum in ecclesia gestarum* rokon vonásait. Utóbbi hasonló céllal, de egészen más időszakból és hazája történetéből merít példázatos anyagot, Wycliffe-től kezdve a 16. század elején zárja elbeszélését, ami sokkal inkább történészi feladat, s nem betűrendbe szedett névsor csupán. Mindkét szerzőt munkájuk folytatására buzdították, s így (Rabus rögtön németül) további kötetekben egészen a saját korukig bővítik szereplőik névsorát, és csak első kötetükkel kerülnek az ősképtáraknak is nevezhető bemutatott műcsoporthoz,¹⁴ amelyek megjelenése gyakran szervesen kapcsolódik az aktuális politikai helyzethez vagy a katolikusokkal folytatott dogmatikai vitákhoz.

A műfaj történetében ugyanakkor új fejezet kezdődik akkor, amikor a Kelet-Közép-Európában és Németországban közismerten ritkán fellobbanó lángokat francia, angol és németalföldi tájakon kegyetlenül és intenzíven pusztító tűzvész váltotta fel. Az itt történtek miatt tekintik sokan a mártírok vagy máglyák évszázadának 16. századot, amely egyes becslések szerint 4000 emberéletet követelt, Angliában a 17. század végéig, 120 év alatt 300–400 katolikusét. Ráadásul nem csupán az eretnekként elítélteket égették meg, hanem minden művüket is, a hamut pedig addig őrizték, míg szét nem vitte a szél, hogy nyomuk se maradjon. Ezzel szálltak szembe az elpusztítottaknak emléket állítók, akik a kora keresztény mártírtörténet-írás eszközeit a sok friss forrás birtokában újakkal erősítve dolgoztak. Egyes – eleinte sporadikus – mártírégetések hírért rölapokon, esetleg kis füzetekben már az üldözések kezdetén ismételt kiadásokban, elsősorban Németországban hírül adták, Dévai Bíró Mátyás emléke is így maradt ránk, Rabusnak is ez

¹² BACKUS: i. m., 3.

¹³ John T. McNEILL: John Foxe: Historiographer, Disciplinarian, Tolerationist. *Church History* 43, no. 2 (1974), 216–29; “Foxe’s life and work had many facets; he was Foxe the Historiographer, the Martyrologist, the Humanist, the Erasmian, the Puritan, the Anglican, the Elizabethan Eusebius, the Gospeller, the ecclesiologist, the Erastian, the precursor of Elizabethan nationalism, the Lutheran, and so on.” V. NORSKOV OLSEN: *John Foxe and the Elizabethan Church*. University of California Press, San Francisco–London, 1973, 29.

¹⁴ Sokszor a későbbi kötetek vagy kiadások kortárs tartalmai miatt ezeket is a Crespinnel kezdődő művek közé sorolják.

volt forrása, amikor folytatta munkáját. Az anabaptisták mártírjaikat első-sorban megverselték, ének- és himnuszgyűjtemények őrizték emléküket.

A korai francia vallásüldözés krónikása, az első nagy formátumú elbeszélés Jean Crespin genfi nyomdász műve, aki beszédes módon elsőként hagyott fel a latin nyelv használatával (1554). Más kutatóktól a téma földolgozásának sokféleségéről tanulhatunk, irodalmi műfajok meghódításáról, ami nem föltétlenül az egyre hatalmasabb mártírológiakötetek ismeretét, sokszor inkább a máglyák soha nem volt mennyiségétől jó ideig sokkolt közvélemény mély érintettségét tükrözi. Bèze olyan képeskönyvet állított össze, amelyben egy-egy hitvallóra való rövid emlékezés alatt a témához valamiképpen kapcsolódó ifjúkori versei sorakoznak. Angliában már az 1560-as években egyes versek segít megtanulni a mártírok névsorát. A kora újkori társadalmi színpadon a kivégzések nem egyszerűen morbid, szadista, brutális köztéri aktusok, hanem a közösség erősen formalizált és ritualizált iskolázása annak rögzítésére, mire számítsanak a normaszegők. A nyilvános tér látványosságai és ceremóniái, a halálbüntetések sok száz éves hagyománya elrettentő látványossággá rendezte az elítéltek halálát, s természetesen a drámaírók és a színházak is szívesen dolgozták fel a hátborzongatón felemelő témát.

A jogot végzett Jean Crespin (1520 k. – 1572) emigránsként 1548-ban alapított nyomdát Genfben, amit haláláig a reformáció ügyéért harcolva vezetett. Legfontosabb munkája elsődleges ihletői a Lyonban kivégzett mártírok levelei, amelyekben Kálvinnak számoltak be üldöztetésükről. A protestáns múlt kutatói közül nem sokan figyeltek fel arra, amit az egyébként katolikus mártírtörténeteket is vizsgálatba vonó David El Kenz hangsúlyozott, hogy az engedelmesség ellenállással alakulásában magánál Kálvinnál is jelentős szerepe volt a kortárs véráldozatokkal való szembesülésnek. (Assmantól is tudjuk, hogy a mártírok emlékezetének fenntartása engedtlenség aktusa tudott lenni.)¹⁵ Ráadásul szerepet kapott itt a börtönlevél műfaja is, amely így korai hagyományhoz kapcsolta a történeteket. Kortárs levelezés lett tehát Crespin vállalkozásának elindítója, legjobb ismerője és bibliográfusa, Gilmont¹⁶ szerint inkább újságíró, mint történész volt,

¹⁵ Ilyen katolikus–protestáns párhuzamra épít Fabiny Tibor példás tanulmánya Morus és Tyndale mártíriumáról. FABINY Tibor: Mártírium mint szó és tett William Tyndale életében és halálában. In: FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században.* (Locī Memoriae Hungaricae 3.) Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.

¹⁶ Jean-François GILMONT: *Bibliographie des éditions de Jean Crespin, 1550–1572.* Vol. 2. P.M. Gason, Verviers, 1981; és Uő: *Jean Crespin, un éditeur réformé du XVIe siècle.* (Travaux d’Humanisme et Renaissance.) Librairie Droz S.A., Genève, 1981.

jogászként a vitairodalom egyes darabjai mellett bírósági aktákat is beemelt művébe. Rendkívül izgalmas ugyanakkor, hogy a mártír megnevezés használata nem volt problémamentes: a genfi város tanácsa komoly vitát folytatott erről a nyomtatási engedély kapcsán, s az ő nyomásukra hagyott fel Crespin a szent és mártír szavak használatával, legalábbis a következő füzetben. A könyvtörténész ezzel magyarázza a három 1554-ben megjelent kötetvariáns címeinek eltéréseit: az első még a *Le livre des martyrs. Recueil de plusieurs personnes qui ont constamment enduré la mort pour le nom de nostre Seigneur Jesus Christ* címet kapta, a harmadik már csak az alcímet tarthatta meg, és a Jan Hust bemutató fejezet címét is átalakítani kényszerült: a „L’histoire du saint martir Jean Hus” helyett a „L’histoire et actes de Jean Hus, vrai tesmoing de la doctrine du Fils de Dieu” került elfogadásra.¹⁷

Ezek a cím körüli viták is utalnak arra, hogy a kora keresztény mártírkönyvek és a frissebb testes veritatis kiadványok voltak inspirálói, és a folytatólagos saját múlt fölmutatása is célja volt a genfieknek. Crespin későbbi bővítéseiben (1563, 1570), amelyekben európai anyagot is találunk, kerüli kollégái, főként a lutheránusok említését,¹⁸ s polemikus célokra használta Flacius Catalogusát. Csak Crespin halála után, utóda kiadásaiiban vált véglegessé az *Histoire des martyrs* rövid cím.¹⁹ A század végétől a mártírokból sokáig szűkölködő Németországban is nagyon népszerűek lettek főleg rövid átdolgozásai.

A genfi nyomdász munkája továbbvivője, a Szent Bertalan-éj és folytatása megörökítője a francia Goulart a kálvinizmus németországi terjesztésén buzgólkodva nemcsak erőteljesen kibővíti (főleg francia anyaggal), de egyenesen kálvinizálja Flacius művét 1597-ben, amelyet a pfalzi kálvinisták vezetőjének, Otto von Grünradenak ajánl.²⁰ Flaciusnál is jobban érdekelt az egyház és a politika kapcsolata (korábbi munkáiban a király elleni lázadásra – 1576 –, másutt Navarrai Henrik trónra segítésére biztatja olvasóit). Például az investitúraháborút részletezte (olyan fordulattal, hogy a német

¹⁷ GILMONT: *Bibliographie*, 46–48.

¹⁸ A legkisebb skrupulus nélkül, teljesen üzleti megfontolásból meg elkötelezettségből nem mindig kér engedélyt egész kötetnyi anyag átvételére sem, aligha hihető az a korábbi feltételezésem, hogy a mártírkönyveket író protestánsok barátian együttműködő csapatának ő lett volna a vezetője. Inkább a mártírkönyv „feltalálója”.

¹⁹ *Histoire des Martyrs persecutez et mis à mort pour la verité de l’Evangile, depuis le temps des Apostres jusques à l’an 1574 comprinse en 12. Livres*. Genf, 1582, amely már megörökíti a Szent Bertalan-éji eseményeket is.

²⁰ BACKUS: i. m., 4.

főnemesség kényszerítette Henriket Kanossza várához), amiben felismerhetők az 1590-es évek francia belpolitikai párhuzamai.²¹

Az aszkézis iránti vonzalom, a jó halál, a Krisztus passiójának kultusza által támogatott késő középkori mártírfelfogások és a reformáció kori vértanúság közötti szoros kapcsolatokat nagy forrásonyagon bizonyította Brad S. Gregory,²² elsőként hívta fel a figyelmet egy olyan közös mártírológiai kultúra létrejöttére, amely szerves részévé vált a kora újkori Európa minden felekezetének valamennyi régióban. Wycliffe, Hus és az első protestáns mártírok kivégzései a már rögzült értelmezési keretbe helyezve a könnyített befogadás útját járták. A Luther és követői által tömegesen kiadott pamfletek, rövid mártírelbeszélések szinte előtörték a piacot, elsősorban Németországban.²³ Ezek mellett Európa-szerte terjedtek az igazság tanúinak szentelt nagyobb művek, amelyek véleményünk szerint elsődlegesen hozzájárultak a klasszikus és kora keresztény mártírerények újrafelfedezésével a középkori mártírképzetek módosulásához.²⁴ Mártírhalálukkal a vértanúk közvetlenül, erősen és meggyőzően szólították meg kortársaikat. A mártírium lényegileg mimetikus (*eltökélt imitatio Christi*),²⁵ ezért a szemléltet mimézisre készíti, ha nem is élete feláldozására. A mártírtörténetek hitbuzgalmat és felekezeti kegyességet, közösségi identitást erősítő hatásairól már szoltunk, ám néhány kutató ezzel párhuzamosan bomlasztó eredményeit is feltárta. Ezzel egyidejűleg a mártírok a felekezetek között feszültségeket gerjesztettek, és nagyon megnehezítették a kompromisszumokat. Megkérdőjelezhetetlen autoritással ruházták fel az életük árán védett tanítást, a felekezetek közti árkokat, a vallási megosztottságot mélyítették, és a politikára, diplomáciára is ugyanígy hatottak. A felekezeteken belüli véleménykülönbségek felizzásakor is gyakran hivatkoznak az ő tekintélyükre.²⁶

²¹ Uo., 5.

²² Brad S. GREGORY: *The Late Medieval Inheritance*. In: Uő: *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*. (Harvard Historical Studies 134.) Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1999, 30–74. Nagyon fontos, hogy a türtek közé kevesek által beengedett anabaptisták mártírkultuszának is nagy fejezetet szentel (*Nachfolge Christi: Anabaptists and Martyrdom*, 197–251.)

²³ Ezekről ld. IMRE Mihály: Utószó. In: *Protestáns mártírológia a kora újkorban. Studia Litteraria* 3–4. sz. (2012), 281–305.

²⁴ Freeman a középkori és kora újkori mártírium közti különbséget olyan erények újrafelfedezéséből eredezteti, mint az apatheia és a szenvedés türelmes elviselése. Thomas S. FREEMAN: *Early Modern Martyrs. The Journal of Ecclesiastical History* 52, nr. 4. (2001), 696–701.

²⁵ Freeman Donald Kelley találó meghatározásaként idézi a kifejezést, lásd uo., 696.

²⁶ Uo., 696–697.

A Crespin és Rabus után az Angliában és Németalföldön történeteket 1559-re egybeszerkesztő John Foxe és Haemstede²⁷ a francia nyomdással ellentétben nem vállaltak olyan elköteleződést, mint Crespin Kálvin mellett, rendszeres vitáik voltak gyülekezeteikkel, püspökeikkel, a királynővel, és mindketten fölszólaltak az ellenféllel való emberséges, kíméletes bánásmód mellett. Haemstedét 1560-ban ki is utasították Angliából. Ők azok közösségébe tartoztak, akik Erasmus, Iacopo Aconcio, Bernardino Ochino és Sebastian Castellio példáját követve az egyházi reformok keresztülvitelét békés úton és keresztény egységben képzelték el. Úgy gondolták, koruk megosztottsága csak átmeneti ideig marad fenn, és okos emberek higgadt viták nyomán egyetértésre jutnak az alapvető kérdésekben. Bázisban Oporinus kiadóját használhatták a reformációval elvesztett egyetemesség helyreállításán munkálkodók, többen közülük a Szentírás fordításával is ehhez kívántak hozzájárulni.²⁸

A *Háló* forrásának, az *Artes*nak valószínűsíthető szerzői, Casiodoro de Reina (spanyol bibliafordítást is készített) és Corro a kör több tagjával vagy személyes kapcsolatot ápolt, vagy hűséges és értő olvasója volt. John Foxe-szal, Haemstedével, Utenhove-fal is barátságban voltak mindketten, londoni ismeretség fűzte még őket Acontióhoz, a *Satanae Stratagematae* szerzőjéhez is.²⁹ Reina határozottan kiállt Haemstede mellett, amikor az szót emelt az anabaptisták érdekében, s ezért elítélte a londoni holland

²⁷ Róluk sokat olvashatunk már magyarul is, ezért itt most nem részleteznék pályájukat.

²⁸ Ehhez ld. BALÁZS Mihály: A vallási tolerancia és az antitrinitáriusok. In: Uő: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 190–213; Uő: Einflüsse des basler Humanismus auf den Siebenbürger Antitrinitarismus. In: Volker LEPPIN, Ulrich A. WIEN (Hrsg.): *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der frühen Neuzeit*. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.) Steiner, Stuttgart, 2005, 143–152; Uő: Javaslat a kora újkori vallásfilozófiai útkezesök aktualizáló olvasására. In: Berszán István (szerk.): *A reformáció aktualitásai*. (Egyetemi Füzetek 38.) Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2018, 241–264.

²⁹ Carlos GILLY: *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*. Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, Basel/Frankfurt am Main, 1985, különösen az 5. fejezet: *Die Häretiker*, 274–436., amelynek *Casiodoro de Reyna und sein Freundeskreis* című alfejezete sok időtálló adatot összegyűjt az *Artes* kapcsán, bár Reyna egyedüli szerzősége mellett érvel (353–436). A. Gordon KINDER: Jacobus Acontius. In: André Séguenny (Hrsg.): *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire*, Bd. 16. (Bibliotheca bibliographica Aureliana 144.) Édition Valentin Koerner, Baden-Baden, 1994, 55–117; Giorgio CARVALE: *Censorship and Heresy in Revolutionary England and Counter-Reformation Rome. Story of a Dangerous Book*. Palgrave Macmillan, London, 2017. Aconcio erdélyi recepciójához lásd: PIRNÁT Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in der 1570-er Jahren*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 21–32.

gyülekezet.³⁰ A megosztó mártírtörténetek kézbevétele esetükben bizonyosan nem egy-egy protestáns felekezet hitvallásának, sokkal inkább a radikális (nemcsak vallási) tolerancia gondolatának szolgálatában történt.

Az *Artes* elsőként gyanúba vont szerzői, az 1557 nyarán megkezdett, a sevillai protestáns közösség felszámolására indított rendcsinálás előtt elmenekült szerzetesek, Antonio del Corro és Casiodoro de Reina mellett az országot már korábban elhagyó Juan Pérez de Pineda is (a leggyengébben igazolható) gyanúsította a már csak éppen hipotetikus szerzőgárdának. Mind Corronak, mind Reinának ismertek más latin nyelvű munkái, ezek kifejezései és stilisztikai jellegzetességei visszaköszönek az *Artes*ban, igazolják szerzőségüket. A szöveg egyes részletei alapján a megírás idejét 1564–66 közé teszik a kiadók, hiszen Corro és Reina 1564 végén, Pérez pedig pár hónap múlva egyaránt Montargisba érkezett, s bár Reinának hamar tovább kellett mennie, két társa csak 1566 elején hagyta el Renée de France herceg menedéket nyújtó udvarát.³¹ Ha a három szerzőt feltételező hipotézist elfogadjuk, a szövegkiadás készítői szerint a címlapon szereplő írói álnév feloldása a következő: Reginaldus Reina (királynő katalánul) Gonsalv(i)us Corro (nagyapja Juan Gonzalez del Corro volt), Montanus Pérez de Pineda születési helye Montilla (Mons Ulia, Montullia), ma Córdoba.

Az inkvizíció aktáival összevetve az általuk leírtak tartalmaznak ténybeli pontatlanságokat, hiszen az 1560 körül már tekintélyesre nőtt, alkalmanként külön protestáns gyülekezetet is szervezni képes spanyol emigráncsoportok nem mindenről jutottak pontos információhoz otthonról. Az inkvizíciós gépezet beindulását követően a sevillai börtönök megteltek mindenféle származású vádlottakkal (Valladolidban főként magas társadalmi vagy egyházi státuszúak a lefogottak), s 1559–64 között négy nagy autodafét tartottak. Az 1559-es tömeges kivégzések megdöbbenették Sevilla lakóit, annyira jól működött az inkvizítorok tevékenységének titkosítása, s ugyanezért döbbenek meg az *Artes* olvasói is, amikor a spanyolok műve megjelent. Először látott napvilágot az inkvizíció módszertana. Juan Pérez de Pineda, a szerzőtársak egyike nem igazán mélyen foglalkozott a visszaélések feltárásával, de azért *Suplicación a Felipe II* című munkájában az inkvizítorokat Jézus Krisztus

³⁰ A. Gordon KINDER: Casiodoro de Reina. In: André SÉGUENNY (Hrsg.): *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire, Bd. 4.* (Bibliotheca bibliographica Aureliana 95.) Édition Valentin KOERNER, Baden-Baden, 1994, 99–154.; André SÉGUENNY: Antonio del Corro. In: Uő (Hrsg.): *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire, Bd. 4.* (Bibliotheca bibliographica Aureliana 106.) Édition Valentin KOERNER, Baden-Baden, 1986, 121–176.

³¹ Uo., 13–14.

legkártékonyabb ellenségeiként írja le, javasolja feloszlatásukat, ha Fülöp nem akar hamarosan a „hamvak királya” lenni. Az új keresztények, főként zsidók (kevésbé a muszlimok) ellenőrzésében jeleskedő, a spanyol uralkodó és a pápa közti konfliktusok elsimításához is gyakran felhasznált, Spanyolország egységes jogrendszerének létrehozásában szerepet vállaló inkvizíció keresztény áldozatai előbb az alumbadosok és Erasmus hívei közül kerültek ki (akár a királyi család tagjai is), majd az *Artes*ban leírt csoportok következtek. Ezek az autodafék gyakorlatilag véget vetettek a reformációs fertőzés ibériai terjedésének, az emigrációba kényszerültek (köztük szerzőinket is) jól kiépített besúgóhálózattal folyamatos ellenőrzés alatt tartották.

Két szerző, Reina és Corro természetesen a franciaországi és németalföldi eseményekre is reagált művével. Franciaországról már szoltunk, így csak azt említjük, hogy a század közepére európai hírnevet szerzett a németalföldi inkvizíció, hamarosan zavargásokat váltott ki kegyetlenségével.³² Az 1560-as évek elejétől véres testvérháborúk dúltak a két atlanti államban, amit a száműzetésben mindkét országot többször megjárt Reina és Corro közvetlen közelről és végtelen aggodalommal figyelt.

V. Károly hatalmas birodalmából Spanyolország és Németalföld jutott Fülöpnek, aki nélkülözte apja nagyobb formátumát, diplomáciai érzékét. Amikor 1561-ben a helyi nemesség követelésére csapatai kivonására kényszerült Németalföldről, a reformáció hazájában ismeretlen mértékű terjedésétől megrettenve pápai bullát is kijárva „újjászervezte” a püspökségeket, az addigi hét helyett tizenkilencet létrehozva, s az új püspökök közül hárman a spanyol inkvizíció kipróbált veteránjai voltak. Az ő ügybuzgalmukkal szemben hamar ellenállás bontakozott ki, aminek sokféle megnyilvánulási formát találtak, pl. a mezei istentiszteleteket. A képrombolás mellett a katolikusok zaklatása is belefért a spanyol rendszer ellenzőinek eszköztárába, ezek voltak a felkelés első évei. Fülöp király újra a hadsereg segítségére vágyott, a többek között a schmalkaldeni háborúban is vitézkedő Alba herceget bízta meg a rendrakással. Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, Alba III. hercege legelőször kivégeztette az ellenállás fő szervezőit (egyéb-ként katolikusokat), majd Margit régensnő lemondását követően rövid idő alatt még 8000 embert. Hamarosan a spanyolországihoz hasonló rettenet lett úrrá elsősorban, de nem kizárólag a protestánsokon.³³

³² Carlos GILLY, FLACIUS ILLIRICUS: *Forma inquisitionis Hispanicae instituta in inferiori Germanica*. Magdeburg 1550-re hivatkozik, de több jelentős kortárs szerző műveivel is találkozhatunk. GILLY: i. m., 374.

³³ Jonathan I. ISRAEL: *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall. 1477–1806*. Clarendon Press, Oxford, 1998. Part 1. *The Making of the Republic* utolsó négy fejezete, 129–232.

Az *Artes* 1567-re elkészült, ám Strasbourg városa nem engedélyezte a kiadást, mert Alba óriási serege épp azon a nyáron a város mellett vonult északra. (Bázelben is hiába próbálkoztak, de Reina korábban Heidelbergben szerzett barátai segítettek.) A teljes címben is jelzett három részre és előszóra tagozódó mű első része a sevillai inkvizíciós bíróság módszereit – Ferdinando de Valdés főinkvizítor *Instrucciones* című művét (1561) szorosan követve –, a másik kettő az általa több hullámban elítéltek személyes sorsait dokumentálja, az időnkénti hibáktól eltekintve ellenőrzött hitelességgel, bizonyosan az inkvizíció munkáját belülről megtapasztalt szemtanú elbeszélései nyomán. A mártírsorsokkal foglalkozó fejezetek a nagy mártírelbeszélésekkel rokon vonásokat mutatnak, de megformáltabbak, mellőzik például a Crespinnél különösen unalmas eljárásrészletező jogászkodásokat vagy a többeknél megtapasztalt erős edificációs hangot. Csak ezt a két részt szentelték az emlékéllátásnak, az előszó és az inkvizíció módszereit leíró más feladatokat kapott. Az előszó a kritikai kiadás szerzői által gyönyörűen megrajzolt retorikai alakzat. A Sebastian Castellio több művének is nyomát viselő rövid értekezés a több országban dúló testvérháborúk borzalmas pusztításainak felidézésével indít, s lehetetlennek tartja, hogy mindkét fegyveres félnek igaza legyen. Az uralkodók szent kötelességüknek tekintik az inkvizíció védelmezését, pedig alattvalóik jogbiztonságának őrzése lenne elsődleges kötelességük. Leleplező írásuk igazságtartalmát teszik mérlegre, és annak elfogulatlan bizonyítására az inkvizíció inkvizíciójának a király jelenlétében való lefolytatását, a szemtanúk meghallgatását javasolják, azok büntetlensége biztosítása mellett. A tevékenységét szent titokként őrző bírói szervezet senkinek nem tartozik elszámolással, és mint a szerzők írják, kártételeinek hosszú listáját a nulla haszon egyáltalán nem igazolja.

A spanyolországi zsidóüldözés inkvizíciós kezdeteit is leíró inkvizíció-történeti áttekintés felvillantja, hogy Titus császár az Ibériai-félszigetre költöztetve nem kényszerítette őket hitük elhagyására, megjegyezve, mennyivel reményteljesebb helyzetben voltak akkor, s természetesen hosszán érvel az erőszakos térítés kártékony voltáról, sok bibliai hivatkozással.

Az *Artes* előszava és első része az inkvizíciós eljárások jogtalanságát, értelmetlenségét kívánta a széles közvélemény elé tární, hadd lássa a keresztény világ, milyen az inkvizíció fájának gyümölcse, s döntsük el, megtartjuk-e, vagy gyökerestől kitépjük!³⁴ A francia és németalföldi ellenállás

³⁴ Ergo hosce sanctae Inquisitionis fructus, quos ex multiplici alioqui sua foecunditate in specimen arboris decerpere divina sane Providentia datum est, contempletur iam Christianus orbis universus ac per eos ipsos haud multa cum difficultate de huius sanctae arboris aut conservatione aut demum extirpatione apud se constituat. *Artes*, 2018, 56.

jogosságának bizonyítása tűnik a szerzők legfontosabb céljának, valamint a nemzetközi nyomás kieszközlése. Erre utal, hogy az Oporinusnál tervezett újbóli – sajnos megghiúsult – latin kiadást Erzsébet királynőnek szerették volna ajánlani. A spanyol uralkodót az inkvizíció tevékenységének alapos felülvizsgálatára szólítják fel. Így nem is indokolatlan a kritikai kiadásnak az a megoldása, hogy függeléke közli Corrónak II. Fülöphöz intézett, az előszóval feltehetően egyidejűleg íródott beadványát,³⁵ amelynek sok gondolata visszaköszön az *Artes* előszavában. Az előszó persze az uralkodói mohóságot is fölelegeti az inkvizíció működtetésének okaként, s a gúnyos megjegyzések más esetekben sem kímélik a királyt.

Corro és Reina sokáig nem tudtak elköteleződni egyik nagy vallási csoportosulás mellett sem, ami összefüggött erős spiritualista érintettségükkel és toleranciájukkal; több munkájuk mellett az *Artes* is a radikálisan toleráns Castellio tanítványainak mutatja őket. Ebben a tekintetben a történetírói hűséghez és a szemben álló felek nézeteinek bemutatásához ragaszkodó, mindennemű erőszak alkalmazásától irtózó John Foxe-nak inkább utódai, mint Crespinnek vagy lutheránus kollégáinak. Ugyanakkor a humanista műveltséget tükröző szövegegyüttes első fele, az előszó és az első rész az inkvizícióról egyáltalán nem hasonlít a tipikus mártírnarratívákhoz, sokkal inkább a politikai értekezések között találja meg a rokonait. (Az itt elmondottaknál sokkal többet megtudhatunk a *Háló* forrásáról a példás kritikai kiadást forgatva. A függelékben közölt rokon szövegek, a textológiai, retorikai és történeti szakértelem lenyűgöző, így nehezen érthető, hogy csúszhatott be az apró hiba a fordítások számbavételénél, amely a *Hálót* a francia változat fordításának tekinti.)

Annál fontosabb ezt fölidéznünk, mert nem minden sajátossága jön át a frissen unitáriussá lett Heltai *Hálójába*, annak ellenére, hogy 1570 előtt Dávid Ferenc s a körülötte munkálkodók, köztük az éppen Aconcio munkáját adaptáló Sommer a spanyolokkal mutatnak szellemi rokonságot. Miután nem ismerjük a *Háló* friss erdélyi visszhangját, a spanyol munka kiadásra való kiválasztása és a kinyomtatott magyar mű másféle hangoltsága közötti ellentmondás magyarázatot kíván. A spanyol szerzők művében jelen lévő spirituális mozzanatok kiszűrését már tárgyalta egy tanulmány,³⁶ s az antitritárius vezérkar ott leírt megosztottságát még látványosabbá teszi, hogy a

³⁵ Antonio del CORRO: *Lettre envoyée à la maiesté du Roy des Espaignes*. Antwerpen, 1567. 1577-ben készült angol fordítása közölve: *Artes* 2018, 467–475.

³⁶ BALÁZS Mihály: Heltai *Hálójának* forrásáról és eszméletörténeti háttéréről. *ItK* 97., 2. sz. (1993), 167–196.

fentiek alapján egyáltalán nem kizárt: ugyanolyan úton jutott el Erdélybe ez a mű, mint Aconcio *Satanae stratagemataja*.

Az átdolgozásnak nem is ez volt az legfontosabb üzenete, hanem annak a veszélynek az elhárítása, amely a fordítás időpontjában a királyi Magyarország, illetve a Habsburg udvar felőlől fenyegetett. Nagyon beszédes, s mai ismereteinknek meg is felel, hogy a kiadvány egy szót sem szól a katolicizmus meggyengült erdélyi erőiről, hanem kifejezetten a külső veszedelemre céloz, jóllehet a kolozsváriak értesülhettek arról, hogy a tekintélyes Báthoryak, a Bécsben még házi őrizetben lévő István, illetve Báthory Kristóf igyekeztek kapcsolatot kiépíteni római egyházi méltóságokkal.³⁷

Azt mondhatnánk, hogy kiszámíthatatlan vad káosz jellemezte ekkor a magyarországi bel- és külpolitikát, pl. az agresszív bécsi önkény magyar vezetőket tartóztatott le a pozsonyi országgyűlésen. Az erdélyiek korántsem voltak közömbösek a tágabb hazában történetek iránt, s a végező beszédben Heltai a Szigetvár ostrománál fölvonuló katolikus papság képének földidézésével a magyarokhoz intézett figyelmeztetést követően a legkiválóbb uralkodóként újra magasztalt János Zsigmonddal mintegy alternatívát kínál. A Németalföld fenyegetettségét szóvá tevő latin változat heidelbergi német kiadása előszavában a nyomdász már ott pusztító spanyolokról beszél 1567-ben. Ezzel párhuzamba állíthatóan Heltai a végező beszédben a magyarokat figyelmezteti, s Erdély uralkodóját ajánlja a királyságbeliek figyelmébe. A fejedelem előszóban kifejtett feladatai a spanyolok változatához képest nemcsak az alattvalók igaz hitéletéről való gondoskodással, de a „hamis tudomán” és a bálványozás elleni föllépéssel is bővülnek. Kálvin *Institutiójának* hatását fedezhetjük itt föl, ami Heltainál egyáltalán nem lephet meg bennünket. A felekezeti semlegességet tükröző és az alapjogok megsértését számonkérő *Artes* bevezetőjével szemben a *Háló* a hamis tanítást hirdető katolikus egyházat a lelkek halálba ejtése után csak másodszorban vádolja testi gyilkolással. Az első veszély elhárítására praktikusnak látta egy tömör unitárius hitvallás beiktatását az előszóba.

A forrásszöveg ilyen átalakítása nem számított szokatlannak a korban. Ne feledjük, a 16. századi vallási irányzatok szolgálatában álló szerzők is eltérő változatokban mesélték újra a kora keresztény mártírtörténeteket. Mint a fentiekben hangsúlyoztuk, effajta irányzatosság feltűnően hiányzik az *Artes*ből, ugyanakkor annál erősebben jelen van Heltai előszavában. A kortárs eseményeket zömében vulgáris nyelveken megörökítő kiadványok

³⁷ KRUPPA Tamás: Kísérletek Erdély rekatolizációjára. Adalék az erdélyi püspökség betöltésének kérdéséhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2002, 39-43.

a hazai mártírjaik történeteikhez egyre gyakrabban, de mindig forrásuknál szűkszavúbban kölcsönöztek idegen anyagokat.

Nem érdektelen ebből a szempontból az sem, hogy legalább egy pilantást vessünk az *Artes* további vulgáris nyelvű fordításaira is. A francia szöveg csupán kivonatolva került be Crespin e fent említett 1570-es nagy vállalkozásába, jóllehet – igaz, erősen megrövidített előszóval – korábban ő nyomtatta ki Bienvenu fordítását, rövidített előszóval.

Az eredetihez talán leghűségesebbnek a heidelbergi kiadású (1569) német tekinthető, amelyben az eredeti előszó teljes terjedelmében olvasható. Ezt kiegészíti a nyomdász rövid előszava, amely figyelmeztet a Németalföldön fölerősödött rettenetes üldözésekre, s a német változat elkészültét azzal ajánlja, hogy így végre minden egyszerű ember megtanulhatja, mire számíton a pápa híveitől.³⁸ Ugyancsak 1569-ben jelent meg Eislebenben egy másik, hasonlóképp teljes fordítás,³⁹ ám itt az eredeti előszót megelőzi még kettő: az elsőben Cyriacus Spangenberg elméleti útmutatása a lutheri tant dicséri, és az ördögi, ármányos pápás hitet kárhoztatja, Luthert is idézve. Heltainál jóval többet foglalkozik az ellenféllel. A nemes patrónusoknak ajánlott fordítói előszó Wolfgang Kauffmann tollából bemutatja a pápaság rendszerét, tisztségviselőit, köztük a Ketzermeistereket, azaz inkvizitorokat, majd föl sorolja azokat az országokat, ahol változatos módokon a legtöbb ártatlan vért ontották és ontják, utolsóként Magyarországot nevezve meg.⁴⁰

Az előszavak átalakításai (akárcsak Foxe négy angol nyelvű kiadásának az aktuális helyzethez igazodó változó előszavai) a fordítások aktuális politikai környezetét tükrözik. Itt természetesen csak utalhatunk arra, hogy bizonyos részek kihagyása, a konkrétumok ritkítása, a tulajdonnevek átalakítása Heltaihoz hasonlóan másutt is megtörténik. Prózai műfajokban sűrűn találkozunk azzal a gyakorlattal is, hogy a történet nem sérül, de a szereplők, helyszínek nevei a fordító hazájába helyezik a hősöket. Heltai mindezt tőle megszokott módon egészíti ki a magyar szólások gyakori

³⁸ *Etliche entdeckte vñnd öffentliche an tag gebrachte Ränck vñd Practicken der heiligen Hispanischen Inquisition·Item Etliche besonders gesetzte Exempeln vber die jenigen...* Raimundo González de Montes, Heidelberg, Johann Mayer, 1569. Az előszó végén a fordítás nehézségeiről szólva a munkát vele megosztó Benedikt Thaurert említi.

³⁹ *Inquisitio hispanica. Schrecklicher Process vñd erbermliche Exempel Wie man in Hispanien vñd anderswo mit den armen Christen vmbgehet vñd vmb der Warheit willen Martert vñd Toedet. Aus dem Latein Verdeutscht Durch Wolffgangum Kauffman,* Eisleben, Andreas Petri, 1569. 159. 4°

⁴⁰ Wales, Spanyolország, Franciaország, Németalföld, Brabant, Flandria, Felső- és Alsó-Burgundia, Salzburg, Bajorország, Magyarország stb.

alkalmazásával. Emlékezetes, hogy Heltai egyszerű parasztemberrel téríteti meg Aegidius/Egyed doktort, s bár az ilyen összehasonlító vizsgálatok elvégzése további feladat, úgy tűnik, hogy ennek párhuzama csak egy flamand fordításban mutatható ki.

Továbbra sincs adatunk arra, ki adta a latin könyvet a fejdelem kezébe, de tekintettel a kolozsvári közösség intenzív bázeli kapcsolataira és az *Artes* fordításokban is tetten érhető gyors terjedésére, azon kellene csodálkoznunk, ha nem került volna Erdélybe egy példánya sem. Ha mégis konkrét választ keresünk, a számba jöhető személyek között – a már említett Sommer mellett – Biandratát is esélyesnek tekinthetjük, az ő közismerten szoros európai és főként lengyel kapcsolataira gondolva. Lengyelországi barátai feltűnően tájékozottak voltak az európai fejleményekben, s ez a mártírtörténetekre is kiterjedt, annál inkább, mert a protestáns egység a hatvanas évek közepére töredezni kezdett, s az első háromságtagadók elleni királyi rendelet is megszületett. Itt csupán arra emlékeztetünk még, hogy 1567-ben Krakkóban megjelent az a *Hálónál* jóval vaskosabb protestáns mártírkönyv,⁴¹ amelyet Crespin fordításaként tartanak számon a könyvtári katalógusok, ám több szerzőtől tartalmaz műveket, művészleteket. A fordítás finanszírozója az élete végén szentháromság-tagadóvá lett Mikołaj Radziwił, a litván és lengyel reformáció (és Biandrata) kimagasló támogatója, kivitelezője Cyprian Bazylik, aki korábban a keresztény egység és a nemzeti egyház létrehozását szorgalmazó Andrzej Frycz Modrzewski *De Republica emendanda* című fő művének javát és Oláh Miklós *Athiláját* is lefordította.⁴²

Mind a lengyel, mind az erdélyi antitrinitáriusok intenzív kapcsolatokkal rendelkeztek Európa több centrumával, így alapos ismereteik voltak a

⁴¹ *Historyja o srogim prześladowaniu Kościoła Bożego, w której są wypisane sprawy onych męczenników; którzy, poczynszy od Wiklefa i Husa, aż do tego naszego wieku, w niemieckiej ziemi, we Francyje, Anglije, Flandryje, we włoskiej ziemi, w Hiszpaniie i w inszych ziemiach, prawdę ewangeliję świętej krwi swą zapieczetowali. Przydana jest k temu historyja o postanowieniu i potym roz- proszeniu kościołów cudzoziemskich w Londynie, nad któremi był prawdziwym a krześcijańskim biskupem on świętej pamięci mąż Jan Łaski, Brześć 1567.* (Isten egyháza üldözésének története, beleírva azon vértanúk dolgai, akik Wikleftől és Husztól kezdve egészen századunkig német földön, Franciaországban, Angliában, Flandriában, olasz földön, Hispániában és más országokban a Szent Evangélium igazságát vérükkel pecsételték meg. Ehhez kapcsolva a londoni külföldi egyházak megalakulása, majd szétszórata, amelyeknek igaz és keresztény püspöke volt Jan Łaski, a szent emlékű férfi.)

⁴² Radziwił köréről és Bazylikról, Łaskiról további részletek a *Mártírok és korai unitáriusok* c. tanulmányban, ld. 1. jegyzet.

vallásüldözésekről is.⁴³ Servet sorsa s a hazájukban zajló történetek miatt jogos aggodalommal tekintettek a jövőbe, ezért született Közép-Európában az ő körükben a két első mártírelbeszélést elérhetővé tevő fordítás.

⁴³ Ezért sem látszik indokoltnak azon töprengeni, melyik mártírkönyvből veszi Heltai az *Artes*-ban nem szereplő, elég futólag megemlített személyekről, eseményekről ismereteit, ld. Tóth Zsombor: *A hosszú reformáció jegyében*. (Humanizmus és reformáció 41.) Reciti Kiadó, Budapest, 2023, 170–180.

Heltai Gáspárral kapcsolatba hozható könyvek¹

Az elmúlt évtizedek könyvtörténeti kutatásai számos olyan kötetet hoztak felszínre, amelyek valamiképpen kapcsolatban állnak Heltai Gáspárral. Jelen írás elsősorban ezen tudományos eredmények összegzésére és kontextusba helyezésre törekszik.

Kutatási előzmények

Heltai Gáspár életművének modern tudományos kutatása a 19–20. század fordulóján kezdődött. A könyvtörténészek elsősorban a nyomdász és könyvkiadó Heltaival foglalkoztak, ám az erdélyi művelődéstörténet jeles kutatója, Kelemen Lajos 1915-ben két fontos közleményben számolt be a kolozsvári plébános könyves műveltségét érintő felfedezéseiről. Rábukkant a Szent Mihály-templom tornyában rejtőzködő jeles könyvgyűjteményre, és megállapította, hogy annak jelentős része a reformáció korában került oda.² 1906-ban Abosfalván Apor István könyvtárában találta meg Heltai 1543-as könyvbeszerzését, amelynek jelentőségét valószínűleg a plébániai könyvtár kontextusában értette meg, és ezért adott hírt róla közvetlenül a nagy gyűjtemény felfedezése után.³

Asztalos Miklós húsz évvel Kelemen közlése után részletesebben bemutatta a plébánia könyvtárának 16. századi állományát. A tanulmányban többször hangsúlyozta Heltai szerepét annak gyarapításában.⁴

A következő, Asztalosénál részletesebb ismertetésre több mint fél évszázad múltán került sor: Biró Gyöngyi a kolozsvári unitárius eklézsia könyvtára kora újkori történetében külön alfejezetet szentelt a reformáció korának,

¹ A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János-ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

² K. I.: Dávid Ferencz és Heltai Gáspár plébániájának könyvtára. *Keresztény Magvető* 50 (1915), 58.

³ KELEMEN Lajos: Heltai Gáspár egy könyvéről. *Keresztény Magvető* 50 (1915), 316–317.

⁴ ASZTALOS Miklós: A kolozsvári Szent Mihály-templom XVI. századi könyvtára. *Könyvtári Szemle* 1 (1934), 41–42.

egyszersmind Heltai adományainak.⁵ Sipos Gábor 2008-ban írt tanulmányt Kolozsvár 16. századi könyvgyűjtőiről, amelyben Heltai Gáspár öt könyvét említi.⁶ Oláh Róbert 2024-ben a *Magyar Könyvszemle* hasábjain ismertette a kolozsvári reformátor Debrecenben őrzött könyvbeszerzését.⁷

Az elmúlt másfél évtized könyvtörténeti kutatásai számos, Heltai Gáspárral kapcsolatba hozható könyvet hoztak a felszínre. Jelen tanulmány ezen köteteket kívánja részletesen bemutatni ötös csoportosításban: 1. Heltai egyetemi könyvbeszerzései. 2. Wittenbergből küldött ajándékkönyvei. 3. Késői könyvbeszerzése. 4. Saját művek dedikált példányai. 5. Hozzájárulás a plébániai könyvtár gyarapításához.

Wittenbergi könyvbeszerzések

Heltai Gáspár 1543. február 17-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre.⁸ Egy év múlva, 1544. február 13-án meghalt Adrianus Wolphardus kolozsvári plébános,⁹ a városi magisztrátus pedig őt hívta a megüresedett hivatal betöltésére. Wittenbergből – számításaink szerint – legkésőbb áprilisban el kellett indulnia, így peregrinációja legfeljebb 14 hónapig tarthatott.

Ebből az időszakból négy könyvbeszerzése ismert:

a. Erasmus Újszövetséghez írott jegyzeteinek, illetve *Ecclesiastes* című homiletikai kézikönyvének kolligátumát¹⁰ 1543-ban köttette, az első táblára a CAS HELT TR / 1543 feliratot préseltette.

⁵ BIRÓ Gyöngyi: A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára a XVI–XVIII. században. In: DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár, 2001, 116–117.

⁶ SIPOS Gábor: 16. századi kolozsvári könyvgyűjtőkről. In: GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor (szerk.): *Erdély reneszánsza*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009, 260.

⁷ OLÁH Róbert: Heltai Gáspár wittenbergi könyve. *Magyar Könyvszemle* 140 (2024), 514–516.

⁸ CAROLUS Eduardus FOERSTEMANN: *Album Academiae Vitebergensis ab a. Ch. MDII usque ad a. MDLX*. typis Caroli Tauchnitii, Lipsiae, 1841, 201.

⁹ JANKOVITS László: Adrianus Wolphardus. In: KÖSZEGHY Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon XIII*. Balassi Kiadó, Budapest, 2012, 57–58.

¹⁰ DESIDERIUS ERASMUS: *In Novvm Testamentvm annotationes*. officina Frobeniana, Basileae, 1540 – VD16 E 3098 – a kiadvány második része, illetve Uő: *Ecclesiastae sive de ratione concionandi libri quatuor*. officina Frobeniana, Basileae, 1539 – VD16 E 2723. Lelőhelye és jelezete: A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának kezelésében U 74422–74423. Közli: SIPOS G.: 16. századi kolozsvári könyvgyűjtőkről.

b. Wolfgang Musculus egyháztörténeti szöveggyűjteményét¹¹ szintén 1543-ban köttette, első tábláján a CAS HELT TRAN / 1543-as feliratot olvashatjuk.¹²

c. Kelemen Lajos 1906-ban altorjai Apor István abosfalvi könyvtárában találta Ambrosius összes műveinek 1539-es kiadását,¹³ amelynek első táblájára a CAS HELT TRAN feliratot préselték. Kelemen nem tudósít arról, hogy a névrövidítés alatt évszám is lett volna.¹⁴

d. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzik azt a nyolcadrét kötetet, amely Spangenberg *Margarita theologica* című dogmatikai összefoglalóját, Melanchthon Mózes első könyvéhez, illetve a Wycliffe-munkatárs John Purvey Jelenések könyvéhez írott kommentárjait tartalmazza.¹⁵ A könyv német reneszánsz bőrkötésének első tábláján a C H T / 1543 supralibros olvasható.¹⁶

E négy beszerzéshez alább ismertetendő okokból csatolunk még egyet.

e. A gyulafehérvári Batthyáneumban őrzik Kálvin, Vadian és Jean Louis Vives műveinek kolligátumát,¹⁷ amely – a metszésen található felirat tanúsága szerint – 1550 körül a kolozsvári plébániai könyvtár része volt. Supralibrosának évszáma 1543. Az eredeti monogramra a C A S betűket préselték rá, az eredeti monogramnak csak az első két betűje látszik: C H. Kötésének több eleme

¹¹ Wolfgang MUSCULUS: *Autores historiae ecclesiasticae*. [Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopius], Basileae, 1539 – VD16 E 4276. Leőhelye és jelzete: A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet könyvtára Ant. 25.

¹² A kötet leírását közli: SZÜGYI-SZÜCS Judit és VERES Anna Mária: *A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet „Seminarium Incarnatae Sapientiae” könyvtárának régi állománya*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest, 2019, 31.

¹³ AMBROSIIUS: *Omnia opera*. [Ed. Desiderius Erasmus.] Parisiis: Gervais Chevallon, 1539 – USTC 147664.

¹⁴ KELEMEN L.: Heltai Gáspár egy könyvről, 316.

¹⁵ Johann SPANGENBERG: *Margarita theologica*. Lipsiae: Michael Blum, 1542 – VD16 S 7846; Philipp MELANCHTHON: *In obscuriora aliquot capita Geneseos annotationes*. [Johann Schöffer, Mainz], 1524 – VD16 M 3464; John PURVEY: *Commentarius in Apocalypsin ante centum annos aeditus*. [Nickel Schirletz], Wittenbergae, 1528 – VD16 B 5252. Leőhelye és jelzete: A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára F 517.

¹⁶ A kötet leírását lásd: OLÁH R.: Heltai Gáspár wittenbergi könyve, 514.

¹⁷ Jean CALVIN: *Institutio Christianae Religionis*. Vendelinus Rihelius, Argentorati, 1543 – VD16 C 290; Joachim VADIANUS: *Cons. Sangallensis Aphorismorum libri sex de consideratione eucharistiae*. [Christophorus Froschoverus, Zürich, 1536] – VD16 V 11; Joannes Ludovicus VIVES: *De veritate fidei Christianae*. Johannes Oporinus, Basileae, [1544] – VD16 V 1945. Leőhelye és jelzete: A Román Nemzeti Könyvtár Batthyáneum fiókkönyvtára, Gyulafehérvár E III 16. Leírását lásd: Ósz Sándor Előd: *Biobliotheca Calviniana Transylvanica. Kora-újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2014, 215.

azonos az a. és b. pont alatt említettekével, így joggal feltételezzük, hogy ez a kötet is Heltai wittenbergi beszerzései közé sorolható.

A hét nyomtatvány közül mindössze négy, Kálvin *Institúciója*, Vadian úrvacsoráról szóló műve, illetve Spangenberg és Melanchthon munkái tekinthetők reformatori iratnak. Erasmus és Vives – bár világlátásuk beépült a reformátorok gondolkodásába – soha sem köteleződtek el a reformáció mellett, a *Musculus* gyűjteményében szereplő egyháztörténeti szövegek szerzői, illetve Ambrosius az egyházatyák közé sorolható. Ebből az öt kötetből inkább az óvatos útkereső képe rajzolódik ki, mintsem a reformáció elkötelezett követőjéé.

A kötetek közül kettő – Ambrosius és a Kálvin–Vadian–Vives-kolligátum – valószínűleg még Heltai életében a kolozsvári szász plébánia könyvtárába került. Metszésükön a *Vol. Cathed. Saxo. Colos.* felirat olvasható.¹⁸ Az Erasmus-kolligátum is Kolozsváron maradt, következő tulajdonosa Valentinus Radecius lengyel származású unitárius püspök volt, majd több lelkész – Filipovics László, Árkosi T. András, Kispál György és Bágyi István – birtokolta, a 18. század második felében a Kolozsvári Unitárius Kollégiumba került. A *Musculus*-féle szöveggyűjteményt Heltai ajándékozta 1558-ban prédikátortársának, Derecskei Mihálynak.¹⁹ (*Sum Michaelis Derecskej donatus a do[mino] Caspare Helto Concionatore Colos[variensi] natione Saxonica 1558.*) Tőle János fiához, 1587-ben Vadas Andrásához, Mike- vagy Vámspércs lelkipásztorához, utóbb Tolnai Jánoshoz, valamegyik Nagyfalú prédikátorához került. A Spangenberg–Melanchthon–Purvey-kolligátum a 16–17. század fordulóján a Heltai-nyomda birtokában volt, majd a 18. század elején Bicskey György máramarosszigeti, majd enyedi diák tulajdonában, akitől a máramarosszigeti iskolába került.²⁰

Ajándékba küldött könyvek

a. A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában őrzik Irenaeus eretnekkatalógusának, Bullinger János-kommentárjának és Bucer páli levelekhez írott magyarázatának kolligátumát.²¹ Kötése hasonló az előbb

¹⁸ KELEMEN L.: Heltai Gáspár egy könyvéről, 317.

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Genius Kiadó, [Budapest], é. n., 191.

²⁰ OLÁH R.: Heltai Gáspár wittenbergi könyve, 516.

²¹ IRENAEUS: *Opus in quinque libros digestum*. officina Frobeniana, Basileae, 1534 – VD16 I 318; Heinrich BULLINGER: *In ... Evangelium secundum Ioannem commentariorum libri X*. Froshoverus, Tiguri, 1543 – VD16 B 4929; Martin BUCER: *Metaphrases et annotationes*

ismertetett négy corpuséhoz, egy görgető biztosan azonos. A kötet első táblájára az A W / 1544 feliratot préselték. A monogram feloldása: Adrianus Wolphardus. A préselt monogramra tintával írták rá a C H T monogramot, amelyet Caspar Heltus Transylvanusként oldhatunk fel. A kötet sorsára vonatkozóan két lehetséges forgatókönyv írható le: Wolphard még 1544. február 13-i halála előtt kézbe kapta a kötetet, elhunytát követően plébánián hagyott javaival együtt hivatali utódjára szállt. A másik lehetséges változat az, hogy Heltai készítette ajándékba a vikáriusnak, ám a hazaküldés előtt értesült halálhírééről, és sajátjaként használta. A kötések hasonlósága, illetve az 1544-es évszám inkább az utóbbi feltételezést erősíti. A corpus 1550 körül a kolozsvári szász plébánia bibliotékájába került (*Vol. Cathedrae / Saxo / Colosvar. / Xx*).

b. Ugyanabban a gyűjteményben bukkantunk rá Martin Luther Mikeás, illetve Philipp Melanchthon Dániel próféta könyvéhez írott magyarázatainak kolligatúrára.²² A könyvet Adrianus Wolphardnak küldte Wittenbergből valamely támogatóttja (*Reveren. Dno. Do[...Jori Adriano Vicario Alben[si] Transilvanien[is] Domino et patr[o]no suo Dignissimo*). A dedikáció írásképet összevetve Heltai 1555 utáni dedikációjával nem zárható ki, hogy ugyanannak a kéznek az írása, ám a biztos meghatározást nehezíti, hogy a két bejegyzés között eltelt legalább 11 év. Heltai ajándékozása mellett szól továbbá az is, hogy az 1543–1544-ben Wittenbergben tanuló kilenc erdélyi diák közül rajta kívül csak a kolozsvári származású Georg Hoffgreffnek lehetett kapcsolata Wolpharddal.²³ A kötet később kolozsvári lelkipásztorok – Johann Schirmer és Jövedécsi András – tulajdonában volt, ezután az eklézsia, majd az iskola könyvtárába került.

Ha megvizsgáljuk a Wolphardusnak küldött könyveket, éppen az ellenkezője mondható el róluk, mint Heltai említett négy beszerzéséről. A két kötetben Irenaeus eretnekkatalógusa mellett négy kifejezetten reformatori

perpetuae epistolarum D. Pauli Apostoli. Vendelinus Rihelius, Argentorati, 1536 – VD16 B 8899. Lelőhelye és jelzete: A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának kezelésében, U 57528–30.

²² Martin LUTHER: *Commentarius in Micham prophetam*. [Vitus Creutzer], Wittebergae, 1542 – VD16 B 3929; Philipp MELANCHTHON: *In Daniele prophetam commentarius*. [Johannes Lufft], Witebergae, 1543) – VD16 M 3445. Lelőhelye és jelzete: A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának kezelésében, U 66239–66340.

²³ A kötetről lásd részletesen: Ősz Sándor Előd: Luther-kötetek a régi kolozsvári könyvtárakban. In: SZÁRAZ Orsolya, FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály (szerk.): *A reformáció emlékezete. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2018, 82–84.

bibliamagyarázatot találunk: a művek megjelenésekor mind a négy szerző európai mércével mérve is jelentős teológusnak számított, és mind a négyen jelentős életművet tudhattak már maguk mögött.

Wolphard és a reformáció viszonyáról éppen Heltai tudósít az 1538-ra datált segesvári disputa leírásában, amelyet *Háló* című munkájának előszavában közölt. Eszerint a disputa arbiterei – Wolphardus és Kálmáncsehi Sánta Márton – titokban megkeresték a királyt, és ezt mondták neki: „Felséged Wrunc, Te felséged legyen münékünk segítségül, hogy e tisztől megszabadulhassunc: Mert külenben el kel, uesznünk. Test szerént elveszünk, Ha igaz ítéletet teszünk ez jámbor István Mesternek tudománya felől. Mert egyebet nem mondhatunc, hanem, a mit szól, a mit disputál és tanít, merő igazság. Mert tiszta szent írást szól és forgat. A barátoc, papoc dolga semmi nem egyéb, hanem csak fabula, emberi vélekedés és heájába való czáczogás. De ha mű ezeket tisztán megmondjuc etc. elveszünk Piskekunc miatt és a több Érseköc és Piskec és wrac miatt. Ha kedig István mester ellen pronunciálunk, és elkárhosztatjuk: Istennec haragja leszen rajtunk, és az örök kárhozatnac leszünk fiai. Ezokaért könyörgünk te felségednek, Hogy felséged ne hadjon, Felséged talállyon valami módot a dolognac, hogy megmeneköthessunc etc.”²⁴ E sorok ismeretében a szakma a reformáció titkos/hallgatólagos támogatójaként tartotta számon Kolozsvár humanista műveltségű plébánosát.

Ha az előbb említett könyvek ajándékozója Heltai, akkor joggal feltételezhetjük, hogy Wittenbergbe indulása előtt ismerte a kanonokot, aki anyagilag is támogathatta tanulmányait. Ennek a kapcsolatnak az ismeretében az idézett vélemény hitelessége is erősödik. Az pedig, hogy Heltai (vagy valaki más) Wittenbergből a reformáció németországi, illetve svájci irányzatát képviselő vezető teológusok műveit küldte Wolphardusnak, inkább a plébános erős elköteleződését, mintsem ingadozását vagy rejtőzködését jelzi. (Az ingadozó értelmiségiek megnyerése egyházatyákkal vagy erasmista szerzőkkel történt.)

Az ajándékozások fényében Heltai megválasztása sem esetleges, véletlenszerű döntés lehetett, hanem Wolphardus küldhette Wittenbergbe tanulni (erre utal a *patronus* megszólítás), legalábbis támogatta ottani tanulmányait, az ifjú egyetemi polgár pedig friss szakirodalommal igyekezett ellátni mesterét. A magisztrátus elhunyt papja sugalmazására hívhatta haza Luther környezetéből.

²⁴ HELTAI Gáspár: *Háló*. Kiad. TRÓCSÁNYI Zoltán. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1915, 57.

Heltai és Wolphardus kapcsolatát illetően még egyetlen összefüggésre kell felhívunk a figyelmet. Wolphardnak a bécsi egyetemen tanára volt Joachim Vadian, az 1512–1518-as időszakban öt levelet írt hozzá Kolozsvárról és Gyulafehérvárról Bécsbe, illetve Sankt Gallenbe.²⁵ Heltai wittenbergi könyvbeszerzései között szerepel Vadian úrvacsoratanál kapcsolatos értekezése. A kiadvány korántsem nevezhető gyakorinak a hazai gyűjteményekben, így a kiválasztás mögött alighanem mentorát, a svájci reformátor korábbi levelezőtársát sejtethetjük.

Késői beszerzésű Biblia

Heltai magánkönyvtárából további két kötetet ismerünk: a Biblia 1556–1557-es latin nyelvű genfi kiritikai kiadását (az Ószövetség a Vulgata és Santes Pagnini fordításában szerepel, a Újszövetség a Vulgatát és Bèze fordítását tartalmazza, lábjegyzetben Bèze magyarázó jegyzetei is olvashatóak).²⁶ 1560-ban kötötték két fatáblás, sarkveretes, mives bőrral borított corpusba, az első táblára a C H monogramot préselték. Az első kötet címlapján található 1582-es keltezésű possessorbejegyzés (*Caspar Heltj Typographus Colosw[ariensis] 1582. Possidet Jure*) ismeretében a monogram *Caspar Heltusként* oldható fel. A kötetet Heltai valószínűleg az éppen készülő bibliafordítás számára hozathatta kézikönyvként. További kérdés, hogy kit bízhatott meg Heltai a beszerzéssel. Ha végigtekintünk az 1560 körül Wittenbergben tanuló kolozsvári származású diákok során, kitűnik közülük Johann Eppel, aki 1559. augusztus 11-én írta alá a Leucorea törvényeit. Hazatérése után Heltai Zsófiát vette feleségül.²⁷ Elképzelhető, hogy a Biblia beszerzése, bekötetése és hazaküldése/hazahozatala fontos lépcsőfok lehetett Zsófia (vagy édesapja?) szívéhez. A kötetet 1582-ben ifjú Gáspár örökölte, majd Stefan Lutschhoz, Enyedi György vejéhez került, akitől 1616-ban Göcsi Pál (mh. 1622) kolozsvári unitárius lelkész²⁸ vásárolta

²⁵ Karl Kurt KLEIN: Fünf Briefe Adrian Wolphards. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 57 (1934), 289–297.

²⁶ *Biblia Utriusque Testamenti* ([Genevae]? Oliva Roberti Stephani, 1556–1557) – GLN 2021. Lelőhelye és jelzete: A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának kezelésében, U 62738 + 76521–76523. Közli: SIPOS G.: 16. századi kolozsvári könyvgyűjtőkről, 238. A könyvtár modern leltározásakor nem ismerték fel, hogy a két kötet összetartozik, holott mind a kötések, mind a possessorbejegyzések erre utalnak.

²⁷ SZABÓ Miklós és TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1992, 100.

²⁸ Uo., 214.

meg. 1664-ben bizonyos Solymosi Istváné volt, a 18. század végén pedig Kozma Mihály szentgericei unitárius lelkész, maroskőri esperes, történetíró tékájában találjuk, halála (1798) után fia, Kozma János örökölte.²⁹

Ajándékba küldött saját munka

Heltai 1555-ben Wittenbergben adta ki Francesco Stancaro tanítását cáfoló hitvallását a Krisztus megváltó művéről.³⁰ Ennek két saját kezűleg dedikált példányát is ismerjük: az egyiket Nikolaus Fabritiusnak küldte, aki Szászmuuzsnán született, Bécsben (1536) peregrinált, Medgyes jegyzője, majd Kereszténysziget (1543–1580 mh.) lelképásztora, 1557-től haláláig a szebeni káptalan esperese volt.³¹ (*Reveren[do] Viro D[omino] Nicolao pastor[i] Insulano amico ch[arissi]mo Casp[ar] Heltus V D M.*)³²

A másikat Adam Pomariusnak (Baumgartner) küldte, aki Kolozsnagyidán született, Bécsben (1525) peregrinált, majd Sajónagyfaluban (?–1540–1542) és Besenyőben (1542–1576 mh.) volt lelképásztor, legkésőbb 1550-től a beszercei káptalan esperese.³³ (*D[omino] Adamo Pomario Pastorj Heydendorffen[si] Cas[par] Helt[us] D. M.*)³⁴

Mindkét ajándékozás datálatlan, de feltételezzük, hogy nem sokkal a megjelenés után történt. Mindkét megajándékozott valamelyik szász

²⁹ KELEMEN Miklós: *Unitárius kislexikon*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2000, 107.

³⁰ HELTAI Gáspár: *Confessio de mediatore generis humanae*. Vitus Creutzer, Wittenbergae, 1555 – VD16 H 1818.

³¹ Ernst WAGNER: *Die Pfarrer un Lehrer der Evangelische Kirche A. B. in Siebenbürgen*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1998, 62.

³² Fabritius 1561 után négy másik vitairattal köttette egybe a kiadványt: Philipp MELANCHTHON: *Confessio doctrinae saxonicarum ecclesiarum*. Valentinus PapaeTransilvanicelor, Lipsiae, 1553 – VD16 C 4807; HELTAI Gáspár: *Confessio de mediatore generis humanae*. Vitus Creutzer, Wittenbergae, 1555 – VD16 H 1818; Johann MAYER: *Epitome brevis et utilis praecipuae doctrinae, quae in locis theologicis Domini Philippi Melanthonis de singulis articulis traditur*. Vitus Creutzer, Wittenbergae, 1561 – VD16 M 1717; Philipp MELANCHTHON: *Responsio ad scriptum quorundam delectorum a clero secundario Coloniae Agrippinae*. [Jacobus Berwald], Lipsiae, 1543 – VD16 M 4136 + Martin LUTHER, *Etliche Sprüche wider das Concilium Obstantiense...* ([Wittenberg: Hans Lufft], 1535) – VD16 L 4437. Lelöhelye és jelzete: Brukenenthal Könyvtár, Nagyszeben Tr XVI/44–48. A kötet leírását lásd: Doina NÄGLER: *Catalogul Transilvanicelor. Vol. I (sec. XVI–XVIII.)* Biblioteca Muzeului Brukenenthal, Sibiu, 1974, 23.

³³ Ernst WAGNER: *Die Pfarrer un Lehrer der Evangelische Kirche A. B. in Siebenbürgen*, 90.

³⁴ Lelöhelye és jelzete: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. R. M. Ir. III. 148. A kötetre Kőrösi Ferenc hívta fel a figyelmünket, amiért ezúton is köszönetet mondunk.

város szomszédságában szolgáló, tekintélyes lelkipásztor (Pomarius dékán/esperes, Fabritiust két év múlva választják meg), mindketten az idősebb – Bécsben iskolázott – reformatori lelkészgenerációhoz tartoztak. A dedikáció jelzi, hogy a Kolozsváron szolgáló és magyar nyelvű kiadótevékenységet folytató Heltai nem égette fel kapcsolatait a szász közösséggel sem, Fabritiust egyenesen barátjának nevezte. Feltételezzük, hogy további példányokat is küldött közelebbi vagy távolabbi lelkész társainak. Csak remélni tudjuk, hogy a Confessio világszerte szétszóródott példányainak vizsgálata hozhat még elő hasonló kéziratos ajánlásokat – a világhálón jelenleg elérhető négy digitális másolat egyikében sem találtunk ilyent.³⁵

A kolozsvári plébánia könyvtárának gyarapítása

A 16. század közepén a kolozsvári – a reformáció eszméit elfogadó – eklézsia intenzív könyvgyűjtésbe kezdett. A könyvtárnak két egysége ismert: külön gyűjteménye volt a magyar és a szász gyülekezet résznek (cathedrának nevezték). A kötetek metszésére felírták a *Vol. Cathed. Ung./Saxo. Colos.* szöveget, illetve a könyv jelzetét: A, Aa, XX1, a, aa típusú jelzeteket használtak. A könyvtárról Biró Gyöngyi³⁶ és Sas Péter³⁷ írtak részletesen, Sas a kolozsvári plébánia könyvtárában fennmaradt köteteket ismertette, Biró a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában is talált idetartozó corpusokat. Biró és Sas műveiben 38 kötet tűnik fel. Biró Gyöngyi legalább 75 kötetesre becsülte a gyűjteményt. Az egykori plébániai könyvtár kutatása szempontjából fontos momentum volt, amikor Veres Anna Mária és Szügyi-Szűcs Judit a gyulafehérvári szemináriumi könyvtár gyűjteményének katalógusában újabb öt – eddig ismeretlen – kötet leírását közölte, az pedig egyenesen áttörésszámba ment, amikor 2022 novemberében a gyulafehérvári Batthyáneumban 25 kötet találtunk, utóbbiak kizárólag reformátorok írásai.³⁸

³⁵ A Confessio példánynyilvántartását lásd: <https://itidata.abtk.hu/wiki/Item:Q335826> – 2025. május 30-i letöltés.

³⁶ Biró Gyöngyi: A kolozsvári unitárius egyházközség könyvtára..., 116–117.

³⁷ Sas Péter: A kolozsvári Szent Mihály-plébánia könyvtár. Egy könyv- és olvasmánytörténeti kuriózum. In: STEMLER Ágnes és VARGA Bernadett (szerk.): „...mint az gyümölcsöz és termett szőlővesszőc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére. Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, Budapest, 2010, 277–284.

³⁸ Ösz Sándor Előd: Reformátorok művei a gyulafehérvári Batthyáneumban. In: KOLUMBÁN Vilmos József és Ösz Sándor Előd (szerk.): *Egyház és történelem. Egyháztörténeti tanulmányok*. Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2024, 135–157.

A 68 kötet kivétel nélkül folio nagyságú, kötésük meglehetősen változatos. Közöttük ott van három korábban említett corpus, amelyek Heltai wittenbergi beszerzései, és kötésük ugyanabban a műhelyben készült.

Ha a kötés szempontjából csoportosítjuk a plébániai könyvtár ma megismerhető részét, egy kötetstípus kiemelkedik: 43 kötetet fatáblás, préselt, kapcsos bőrkötés borít, a többitől elsősorban a supralibros formája különbözteti meg: az első tábla külső felén a mű rövidített címét, illetve az 1555-ös évszámot olvashatjuk, a hátsó táblán a C H / S B monogramokat. A monogramok feloldása véleményünk szerint: Caspar Heltus, illetve Stephanus Basilius.

A kötések mögött a következő történet rekonstruálható: Heltai Kolozsvár (egyik) lelkipásztoraként megbízta a már régóta Wittenbergben tanuló Basilius/Balázsfai Istvánt, hogy hazatérése előtt szerezz be a legjelentősebb frissen megjelent teológiai munkákat. A könyveket elsősorban az (1557 után intézményesülő, de minden bizonnyal korábban is működő) iskolában használhatták tananyagként, de az éppen a szoltárok, illetve az Újszövetség magyarázásán buzgólkodó bibliafordítók számára jelentett fontos illetforrást.³⁹

Az 1555-ös beszerzés értelmi szerzője minden bizonnyal Heltai volt. A végrehajtó, Balázsfai István 1525 körül született, 1549-től Wittenbergben, 1550-től Jénában, később ismét Luther egyetemén tanult, 1555-ben tért haza. A kolozsvári iskolában volt lektor, majd rektor, 1558-tól a magyar eklézsia prédikátora. Ezt követően Rettegen (?–1566) volt lelkész, majd Kolozsváron plébános (1566–1569). 1569-től a Partiumban (Belényesen és Tasnádon) szolgált. 1579 után Kolozsváron, Nagyteremiben, Szentmihályfalván és Magyarköblösön működött lelkészként, a 70-es években Dávid Ferenc ellenfelei közé tartozott.⁴⁰

A Basiliusszal és Heltaival kapcsolatba hozható 43 kötet összesen 75 nyomtatványt tartalmaz: ezek közül 21 (9 kötetben) tartozott a magyar, 54 (34 kötetben) a szász eklézsia könyvtárába. Érdemes alaposabban is szemügyre venni a beszerzett teológiai munkák szerzőit, ugyanis ezek tükrö(z)hetik a Heltai (vagy Balázsfai?) teológiai profilját, az 1555-ben szem előtt tartott kolozsvári/erdélyi „teológiai kánont”.

A 75 kiadvány közül 33 egyházatyák műveit tartalmazza, 40 a 16. századi reformáció jelentős teológusainak írásait, két kötet pedig világi törvénykönyv (Corpus Juris Civilis).

³⁹ Feltételezésünket igazolja Kató Szabolcs Ferenc jelen kötetben megjelent tanulmánya.

⁴⁰ BOGDÁNDI Zsolt: A kolozsvári Balázsfaiak. Egy deákcsalád felemelkedése a 16. században. *Református Szemle* 96 (2003), 808.

Az egyházatyák közül Hieronymus 14, Augustinus 13, Krüszosztomosz 5, illetve Kürillosz egy kötetét találjuk meg. Hieronymus 1537-es gyűjteményes kiadásának I., II. és IV–VI. köteteit, illetve Augustinus 1542-ben kiadott összegyűjtött műveinek VII–IX. köteteit két példányban hozta haza Basilius. Előbbieket elosztották a magyar és a szász könyvtár között, utóbbiak kizárólag a szász könyvtárba kerültek.

A reformátorok közül Luthernek 14 műve található a tékában, a latin nyelvű gyűjteményes kiadás I–V., a német I–VII. kötete a szász, két postilagyűjtemény a magyar cathedráéban. Johann Brenz (1499–1570) tübingeni és stuttgarti reformátor⁴¹ 15 bibliai kommentárjára bukkantunk, ezek közül Mózes második és harmadik könyvéhez, Ámós próféta és a Bírák, illetve a Ruth könyvéhez írott négy kommentár megvan mind a két eklézsia könyvtárában. Heinrich Bullinger (1504–1575) zürichi reformátornak a szász gyűjteményben hat, a magyarban két kommentárja maradt fenn, nincs közöttük duplum. Philipp Melanchthonnak (1497–1560), Wolfgang Musculusnak (1497–1563), illetve Sebastian Meyernek (1465–1545) – utóbbi kettő berni reformátor – egy-egy munkája került elő a könyvtárból. A szerzők között jelen voltak a reformáció lutheri és svájci irányának követői egyaránt. Ebben a beszerzésben még nem érhetők tetten az 1553 táján kezdődő erdélyi felekezetképződés „hullámai”.

Következtetések

Jelen pillanatban összesen 54 kötetbe foglalt 93 olyan nyomtatványt ismerünk, amelyek valamiképpen kapcsolódnak Heltai Gáspárhoz. Ez – 16. századi erdélyi viszonylatban – meglehetősen nagy szám. Kolozsvár reformátorának ismert könyvbeszerzései az 1543–1560 közötti szűk két évtizedre esnek. A könyvek tartalma és kiadási helye hűen tükrözik szellemi profiljának alakulását, teológiai nézeteinek változásait: a párizsi és bázeli erasmista kiadványoktól a wittenbergi és zürichi edíciókon át eljut a Genfben kiadott szinoptikus Bibliáig.

1543-as könyvbeszerzései, illetve -ajándékozásai között Luther és Melanchthon mellett már ott van Kálvin, illetve Bullinger. Ez a kettőség jelen van az 1555-ös nagy beszerzéskor is. Mindkét „könyvcsomag” figyelmeztet arra, hogy a reformáció különböző irányzatai nem egymás

⁴¹ Életrajzát lásd [deutsche-biographie.de \(https://www.deutsche-biographie.de/sfz69271.html#ndbcontent\)](https://www.deutsche-biographie.de/sfz69271.html#ndbcontent) – 2025. március 14-i letöltés.

után, hanem egymás mellett voltak jelen a 16. századi Erdélyben és a helyi reformátorok teológiai látásában.

A feltárt könyvek bővítik Kolozsvár reformátorának – eddig is ismert – kapcsolati hálóját. Adrianus Wolphardussal való kapcsolata, illetve a kanonoknak küldött ajándékkönyvek tükrében elmondhatjuk, hogy a reformáció tanítása már 1544 előtt tetten érhető – természetesen szigorúan a római egyház keretei között. Nikolaus Fabritius mögött felsejlik a szülőföld, életének éppen az az időszaka, amiről nagyon keveset tudunk. Végül pedig megjelennek a tanítványok, Balázsfi István, illetve Johann Eppel, akik tovább „frissítették” mesterük tékáját, egyszersmint tudását is. Kató Szabolcs kutatásai pedig arra világítanak rá, hogy a beszerzett könyvek nem porosodtak a tékában, hanem beépültek a kolozsvári reformáció szellemiségébe, elsősorban a bibliafordításba.

Kőrösi Ferenc

**„Szokták mondani (...) hogy aminek ember jó,
nemes és drága voltát nem tudja, azt, ha még annál
drágálatosb volna is, nem kívánja.”¹**

Problémák az 1551–1565 között kiadott
Heltai-féle bibliafordítások kapcsán

Általános áttekintés: a Heltai-filológia álláspontja a fordításokról

A kolozsvári, 1551–1565 között több részletben megjelenő részleges bibliafordítás munkálatairól – amelyben a kutatás konszenzusosan Heltai Gáspárnak tulajdonítja a vezető szerepet² – igen kevés információval rendelkezünk. A fordítók életútját csupán részben ismerjük, de például Ozorai Istvánról kizárólag annyi ismert, hogy részt vett a fordítási munkálatokban, életrajza azonban teljes egészében ismeretlen. A fordítók által használt idegen és magyar nyelvű fordítások sem feltártak teljes egészében. Ahogy az sem ismert még megnyugtatóan, hogy milyen szövegértelmezéseket és kommentárokat használtak fel a munkához. Azzal kapcsolatosan is kevés adat áll rendelkezésünkre, hogy a munkatársak milyen módszerrel, mennyi idő alatt és milyen munkamegosztással dolgoztak. Ezek meghatározásában a nyomtatványokhoz készült előszavak mindössze részben szolgálnak információkkal.

Jelen tanulmány az előbbiekből említett problémákból kiemelve négy kérdést érint. A *fordítók* személye kapcsán Tövisi Máté kilétének kérdését; a *fordítási munkálatok ideje* kapcsán azt, hogy miért is maradtak félbe a fordítási munkálatok; az *előszavak* esetében azok szerzőségének kérdését, hiszen a kutatás elhamarkodottan határozta meg a fordítások előtt közölt bevezető szövegek szerzőségét; végül a fordítók *munkamódszere* kapcsán a glosszák és a konkordanciák kapcsán érintek egy technikai kérdést.

¹ HELTAI Gáspár: *A Biblianac elso resze...* Heltai Gáspár, Hoffgreff György, Kolozsvár, 1551, a₂.

² Lásd például: NÉMETH Áron: Az Ószövetség történeti könyvei a Heltai-féle Bibliában. In: Ötvös László (szerk.): *Szent Biblia Heltai Gáspár és munkatársai fordításában*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2019.

(*A fordítások*) Heltai Gáspár és munkatársai fordításában 1551 és 1565 között hét részletben jelent meg a Biblia részleges fordítása. 1551–1552-ben megjelentették Mózes öt könyvét (*A Biblianac elso resze...*, RMNy 90); Jézus, Sirák fia könyvét (*A Iesus, Sirah konyve...*, RMNy 92); a kis és nagy prófétákat tartalmazó (*A Biblianac negyedik resze...*, RMNy 95); valamint a Salomonnak tulajdonított könyveket (*A Bölts Salamon kiralnac könyvei...*, RMNy 96). A következő fordítás 1560-ban jelent meg (*Soltar; az az Szent Davidnac...*, RMNy 162); majd ezt követően adták ki az újszövetség-fordítását (*A Jesus Christusnac Wy Testamentoma*, RMNy 172;³ 186). Végül az utolsó fordítás, amely az Ószövetség Történeti Könyveit tartalmazza, 1565-ben hagyta el a sajtót (*Biblianac masodic resze...*, RMNy 208).

(*A fordítók*) A fordítások készítőinek neve csak az előszavakból ismert. *A Biblianac elso resze...* „Heltai Gáspár, kolozsvári főlelképásztor; Gyulai István, magyar prédikátor; Ozorai István; és Vizaknai Gergely, skólameszter”⁴ munkája révén készült el. Ezt követően az újabb fordítások közül csak a *Sirákbán* (1551) történt utalás arra, hogy a fordítók Tolnárról küldték el Heltaiéknak a magyar szöveget, de nem nevezték meg őket.⁵ A későbbi kutatások során állapították meg, hogy a tolnai fordítók valószínűsíthetően Eszéki Imre és Tövisi Máté voltak.⁶ Heltai végül 1561-es Újszövetség-fordításában munkatársaként nevezte még meg Egri Lukácsot, valamint Szegedi Lajost. Ezek alapján nyolc fordító dolgozott együtt a fordításokon. Kolozsvári székhellyel: Heltai Gáspár, Gyulai István, Vizaknai Gergely, Ozorai István, Egri Lukács és Szegedi Lajos. Tolnai székhellyel: Eszéki Imre és Tövisi Máté.

(*A fordítási munkálatok ideje*) Nem ismert, hogy mikor kezdődtek meg a fordítási munkálatok, sem pedig az nem került feltárássra, hogy miért maradt a fordítás félbe. A kutatások révén az már megközelítőleg biztosra mondható, hogy a fordítási munkálatok egy része vélhetőleg az 1540-es évek közepén, legkésőbb a második felében kezdődhetett el. Ez leginkább Georg Haner egyháztörténetéből sejthető, aki szerint Fráter György 1546-ban pénzbüntetést mért a városra, amiért Heltai, Ozorai és Vizaknai

³ Unikum példány, melynek előszava eltér az 1562-es kiadásétól. Az 1561-es példány előszavának címettje Nádasdy Anna, az 1562-esé pedig a „hív és istenes olvasó”.

⁴ HELTAI Gáspár: *A Biblianac elso resze...* c.v.

⁵ „Hoztanak vala mihozzánk Tolnárról egynehány keresztyén atyafiúnak munkáját, a Jézus Syrah könyvét, kik ezt e nemes könyvet magyar nyelven megtolmácsolták vala.” Heltai Gáspár: *A Iesus Sirah konyue...* Heltai Gáspár, Hoffgreff György, Kolozsvár, 1551, A₁ v.

⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Magyar Református Egyház, Budapest, 1977, 77.

elkezdte lefordítani magyarra a Bibliát.⁷ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy bár Fráter György hasonló jellegű, protestánsokat akadályozó tevékenységeit dokumentálta a kutatás, a kolozsváriak pénzbüntetéséről még nem került elő bizonyító erejű dokumentum.⁸ Mindenesetre a fordítók ismereteink szerint 1545-re legkésőbb mind Kolozsvárott voltak már.⁹ A munkálatok félbemaradása kapcsán azonban még ennyi adattal sem rendelkezünk.

(Az *előszavak szerzői*) A hét fordítás mindegyike tartalmaz valamilyen bevezető szöveget, ezek közül azonban csak négyben nevezi meg magát a szerző. Gyulai István dedikálta a *Jézus, Sirák fia* (1552) könyvéhez tartozó előszót, Heltai Gáspár pedig a *Zsoltárok* (1560), az *Újszövetség* (1561/1562) és a Történeti Könyveket tartalmazó (1565) fordítás előszavát. A kutatók a fennmaradó három nyomtatvány előszaváról, azok „azonos stílusa révén”, úgy gondolták, hogy Gyulai István a szerzőjük. Borbély István a következő magyarázatot fűzi e meglátáshoz: „Az Ecclesiasticus könyv magyarázásánál (h2—h3) ezt találtam: »Ezokáért a ki kívánja, e könyvecskéből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogynem mint Platónak és Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből.« [...] Jézus Sirák könyvének előszavában, a melynél ki van írva, hogy Gyulaitól való, e mondatot találjuk: »Ezokáért, a ki kívánja, a könyvecskéből több jó erkölcsre való tudományt tanulhat, hogy nem mint Platónak és Aristotelesnek nagy hosszú könyveiből.« ebből biztosan következtethetjük, hogy azoké is ő.”¹⁰ Borbély véleményében osztozik az RMNy tételírója is; ugyancsak elfogadott tényként kezeli, hogy a

⁷ Georg HANER: *Historia Ecclesiarum Transylvanicarum...* Frankfurt–Lipce, 1694, 210.

⁸ Fráter ösztönzésére az 1545-ös tordai (ápr. 24.) és debreceni (jún. 7.) országgyűlés is foglalkozott a protestáns irányzatokkal, mindkettőn hoztak rendeleteket, melyek az egyházi újításokat igyekeztek akadályozni, többek között úgy, hogy rendelet tiltotta, hogy bárki birtokán protestáns lelkész telepedjen meg. Ezenfelül Fráternek tulajdonítják Szegedi Kis István elűldözését Csanádról (1545), a Barcsay testvérek perbe fogását (1545), Battyhány Orbán sirjának és testének meggyalázását (1547/1548), Nagybánya pénzbüntetéssel sújtását (?). Nincs azonban tényyszerűen bizonyítva, hogy ezek az események ténylegesen megtörténtek, Fráternek tulajdoníthatók, és protestánsüldözésnek tekinthetők-e. A téma összefoglalását lásd: BARTA Mária: Fráter György és a protestantizmus. *Történeti tanulmányok* 2 (1993), 85–108.

⁹ Heltai Gáspár 1544-ben tért haza Wittenbergből a Kolozsváriak hívására, Vizaknai Gergely 1545-től a kolozsvári iskola rektora volt, Gyulai István és Ozorai István hazatérésének ideje ismeretlen, az 1540-es évekből nincs adat rájuk vonatkozóan.

¹⁰ BORBÉLY István: A Heltai-féle Biblia. *Magyar Nyelvőr* 39., 5. sz., (1910), 210. Borbély véleményében osztozik az RMNy is, vö. RMNy 90. A Heltai-féle Biblia-fordítások hasonló kiadásában is ez az álláspont, vö. NÉMETH Áron: Az Ószövetség történeti könyvei a Heltai-féle Bibliában. In: Ötvös László (szerk.): *Szent Biblia Heltai Gáspár és munkatársai fordításában*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2019, 1576.

Heltai-féle bibliafordítások facsimile kiadását kísérő tanulmány szerzője Németh Áron;¹¹ amint Zvara Edina is Borbély megállapításai nyomán tulajdonítja forráskiadásában¹² Gyulai Istvánnak a *Biblianac elso resze...* (1551), a *Biblianac negyedic resze...* (1552) és a *Bölts Salamon kiralnac könyvei...* (1552) előtt közölt névtelen praefatiókat.

(*A munkamódszer*) A munkamódszerre vonatkozóan egyik előszó sem nyújt konkrét támpontokat. A *Biblianac elso részé*hez tartozó előszó szerzője annyit közöl, hogy nem végig dolgoztak együtt a fordításokon: „Niha hárman, s niha négyen [...] voltunk együtt e munkába.”¹³ Illetve sejteti a munkafelosztás valamilyen formáját még: „Másodszor ezért voltunk ennyin együtt e munkába, mert nem csak a közdeák Bibliát követtük [...] hanem főképpen követtük a Zsidó Bibliát [...] de úgy [...] hogy előttünk volt [...] a közdeák Biblia is, előttünk a több deák Bibliák is, előttünk az egyéb nyelveken valók is. Megolvasván ezokáért együnk egyiket, másunk másikat, harmadunk harmadikat, negyedünk negyediket.”¹⁴ Arról viszont sem a Mózes könyveihez tartozó előszó, sem a további fordítások mellett közölt praefatiók nem tájékoztatnak, hogy pontosan hogyan is és milyen elvek mentén dolgoztak. A kutatás Vizaknainak tulajdonítja a lapszéli jegyzetek elkészítését a héber szövegek egybevetésével.¹⁵ Borbély István szerint Heltai – mivel más idegen nyelven nem tudhatott – a német és latin fordításokat,¹⁶ Gyulai pedig a görögöket használhatta.¹⁷ Dán Róbert ugyanakkor a fordításokban található utalások és glosszák alapján feltételezte, hogy a munkaközösség – beleértve Heltait is – szorosabb kapcsolatban állhatott a héber nyelvvel, mintsem azt korábban feltételezték, amit monográfiájában több példa révén igyekezett bemutatni.¹⁸

¹¹ NÉMETH ÁRON: *Az Ószövetség történeti könyvei...*, 1576.

¹² ZVARA Edina: „Az keresztény olvasóknak” – Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

¹³ HELTAI Gáspár: *A Biblianac elso resze...* c₂b.

¹⁴ Uo., c₂b–c₃.

¹⁵ Vö. FEKETE Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. *A kolozsvári ev... Értesítő* (1876), 6; HARSÁNYI István: *A magyar Biblia*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1927, 30; HORVÁTH János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953, 379.

¹⁶ BORBÉLY István: *Heltai Gáspár*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1907.

¹⁷ Uo.

¹⁸ DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 62–65.

Tények és kérdések

(*A fordítók*) A kolozsvári munkaközösség 1552-ben kiadott egy olyan részleges bibliafordítást, mely nem az ő nevükhöz kötődött, hanem Tolna prédikátorai készítették. Az előszóban ezt dokumentálta is Gyulai István, a fordítók nevét azonban már nem jegyezte fel. A későbbi kutatások feltárták ugyan, hogy valószínűleg itt Eszéki Imrre és Tövisi Mátéra kell gondolnunk, személyük kapcsán azonban továbbra sem rendelkezünk túl sok információval. Így Tövisi esetében problémát jelent keresztneve, amely egyes forrásokban *Mátyás*, egyes kézikönyvekben *István*, máshol pedig *Máté*.

Amennyiben a kérdéses tolnai prédikátor azonos a wittenbergi egyetem matrikulájában található személlyel, úgy a wittenbergi egyetem anyakönyvében „Matthias Tewyssiensis Pannonius” néven található meg.¹⁹ Ennek megfelelően, de főképp Zoványi nyomán²⁰ a kutatás Tövisi *Mátyás* néven hivatkozik a tolnai reformátorra.²¹ A Sirák könyvéhez tartozó RMNy-tételben azonban a Tövisi István név szerepel.²² Utóbbi valószínűsíthetően sajtóhiba következménye, hiszen a tétel által hivatkozott tanulmányok mindegyike Mátyásként hivatkozik Tövisire, illetőleg a tétel írója sem reflektál a név megváltoztatására. Mindenesetre így az RMNy első kötetében szerepel egy olyan 16. századi szerző, aki technikailag nem is létezett. Ellenben nem is biztos, hogy Mátyás volt Tövisi keresztneve. Thury Etele 1898-ban a *Protestáns Szemlé*ben Eszéki Imre élete kapcsán²³ idézi Eszéki egyetlen fennmaradt levelét.²⁴ A levél címzettje Matthias Flacius Illyricus volt.²⁵ A levelet, saját álláspontjának igazolása érdekében, Flacius 1550-ben önálló nyomtatványként is közölte.²⁶ E levél végén Eszéki kéri Flaciust, hogy: „Grüss mir die Ungern und sonderlich Mattheum Motzerum, welcher mir gantz wol gewogen ist, und bitte ihn, das er uns aufs erste besuche,

¹⁹ Carolus Eduardus FOERSTEMANN: *Album Academiae Vitebergensis*: Ab a ch. MDII usque ad a. MDLX. Caroli Tauchniti, Lipcse, 1841, 242. (Beiratkozásának dátuma: 1548. október 9.)

²⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns...*, 77.

²¹ BORBÉLY István: *A Heltai-féle Biblia...* 47, HARSÁNYI István: *A magyar biblia...* 32.

²² RMNy 92.

²³ THURY Etele: Eszéki Imre magyar reformátor. *Protestáns Szemle* 10., 5. sz. (1898), 316–326.

²⁴ Uo., 320–323.

²⁵ Matthias Flacius Illyricus 1544-től a wittenbergi egyetem hebraistája, aki az Ószövetség magyarázatát tanította. Vö.: BOKOR József (szerk.): *A Pallas nagy lexikona* 7. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1894, 264.

²⁶ Matthias Flacius ILLYRICUS: *Ein Schrifft, eines fromen Predigers aus der Türckey...* Michael Lotter, Magdeburg, 1550.

und dis Kirchen ampt fordern helffe.”²⁷ Vagyis: „Üdvözzölj nevében a magyarokat és kivált Moczerus Mátét, ki hozzám nagy hajlandósággal van, és kérem őt, hogy minket legelőször meglátogasson és ezen egyházi hivatalt vinni segítsen.”²⁸ A 18. században Ribinyi János közölte a levél latin változatát, ebben szintén a Máté név szerepel.²⁹ A wittenbergi egyetem anyakönyvében Motzerus Máté nem található. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy Tövisi állítólag 1551-ben meghalt,³⁰ 1554-ben azonban egy Tövissi Mátyás az aláírói között van az óvári zsinat végzésének.³¹ Mindezek alapján három lehetőség merül föl: 1. A wittenbergi egyetem anyakönyvében rosszul szerepel a tolnai prédikátor neve. Gondoljunk itt példaként Heltai Gáspárra, aki a 16. századi dokumentumokat nézve egyedül a wittenbergi anyakönyvben szerepel „Heltensis” néven – lényegében hapax legomenon tehát. Nem lenne érdemtelen e szempontból átvizsgálni az anyakönyv magyar hallgatóinak nevét, hátha felfedezhető hasonló anomália. E kutatásban nagy előnyt jelent, hogy az anyakönyvnek nem csupán Foerstemann 1841-es kiadása áll rendelkezésünkre, de teljes egészében elérhető az eredeti kézirat digitalizált változata is.³² Mellékesen megjegyzem, ugyancsak kérdéses e szempontból Ozorai István, akiről eddig az sem került kimutatásra, hogy járt-e peregrinációs úton, avagy nem. 2. lehetőségünk, hogy Eszéki írta rosszul levelében, avagy Flacius olvasta ki a levélből rosszul Tövisi nevét. Ezt a lehetőséget gyengíti, hogy Eszéki levele alapján Flaciusnak a tanítványa volt Tövisi,³³ így nevét csak kellett ismernie, persze sajtóhiba így is bekövetkezhetett. 3. Végül elképzelhető, hogy a korábbi meglátásokkal szemben vagy nem halt meg valójában 1551-ben Tövisi, csupán elköltözött Tolnárról, vagy elképzelhető az is, hogy egy időben két Tövisi is tevékenykedett a

²⁷ Uo., B₃b.

²⁸ THURY Etele: *Eszéki Imre...* 322.

²⁹ RIBINYI János: *Memorabilia augustanae confessionis in Regno Hungariae...* Landerer Mihály János, Pozsony, 1787, 94. (A közlésben szereplő név: „Matthiam praesertim Motzerum.”)

³⁰ Halálával kapcsolatosan kiindulópontként lásd: ZOVÁNYI Jenő: A protestantizmus továbbterjedése és egyházi különválása Erdélyben, Tiszántúl és a hódoltságban (1542–1556). *Theologiai Szaklap* 14., 4. sz. (1916), 248–271 és 267.

³¹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns...* 657.

³² <https://digital.bibliothek.uni-halle.de/hd/content/pageview/2451808> (letöltés ideje: 2025. 01. 11.).

³³ Az, hogy Eszéki Flaciusnak mint jó barátjának ír, megerősíti, hogy benne lássuk a *Sirák* egyik fordítóját. A levél datálása továbbá támpontot nyújthat abban is, hogy Eszékiék mikor készítették el fordításukat. Eszéki 1549. augusztus 3-án írta levelét, Tövisi tehát csak ezt követően érkezhetett haza, 1551-ben pedig már elviekben meg is halt. Így a kézirat leg hamarabb 1549-ben, legkésőbb 1551-ben készülhetett el.

16. században a Magyar Királyság és Erdély területén. Az utolsó eshetőség kapcsán problémát jelent, hogy az 1551-ig Tolnán tevékenykedő Tövisiről semmilyen adat nem került még elő 1551-et követően; az 1554-es óvári zsinat aláírói között szerepelő „Tövissi Mátyás” pedig, ha nem azonos az előbbi Tövisivel, úgy az óvári zsinat végzését aláíró lelkész kiléte kapcsán problémát jelent, hogy mind ez idáig kilétüket ismertető adat nem került még elő. A két forrás, amire támaszkodhatunk, a wittenbergi anyakönyvi kivonat és a Matthias Flacius Illyricus által kinyomtatott Eszéki-levél.

(*A fordítási munkálatok ideje*) A fordítási munkálatok idejét érintő kérdésünk, hogy célja volt-e Heltaiéknak a teljes Biblia lefordítása. A fordítási sorozatból mindössze a Krónikák, Ezsdrás, Nehémiás, Eszter és Jób könyve maradt ki. Borbély István meglátása szerint ezek fordítása azért nem történt meg, mert e könyvek nem illeszkedtek Heltaiék bibliakritikai működésébe: „...a magyar keresztyének semmiféle lelki épülést nem vehetnek belőlük. (...) Nem valószínű, hogy Jób példája valakit a keresztyénségre tudna csábítani, annál kevésbé a protestánsságra.”³⁴ Varjas Béla a fordítások befejezetlenül maradását nem Heltaiék bibliakritikai megfontolásaiban keresi, hanem személyesen Heltai kiadói programjának megváltozásában: „Heltai 1565-ig eredeti kiadói programját változatlan következetességgel hajtotta végre. Ettől kezdve azonban a vallásos-egyházi és tankönyvkiadói programja fellazult. Észrevehető ez abból is, hogy a tervezett teljes bibliafordítást befejezetlenül hagyta.”³⁵

Valószínűsíthetőbb azonban, hogy Borbély és Varjas meglátása helyett a fordítások félbemaradása két gyakorlati ténnyel magyarázható. Amint Németh Áron is hangsúlyozza, Melius 1565-ben kiadta Jób könyvének fordítását, és – tehetjük hozzá – egy 16. századi adat alapján, mely Meliustól származik, feltételezhető, hogy ugyanebben az évben a Krónikák fordítását is megjelentette. Melius a Jób fordításához csatolt előszóban semmilyen jelét nem mutatja, hogy Jób kétséges lenne a keresztyénség számára: „A Sz. Jób könyve felette hasznos, de igen nehéz. Soha az egész Bibliába sem találsz nehezebb textust.”³⁶ A Jób első könyvéhez csatolt legelső marginális glossza is azt hangsúlyozza, hogy Jób követendő példakép: „Jóbnak jámborsága, kit illik minden keresztyénnek követni.”³⁷ Heltaiék sem írtak

³⁴ BORBÉLY István: *Heltai Gáspár...* 10.

³⁵ VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 223.

³⁶ MELIUS Juhász Péter: *A Szent Jób könyvének...* Raphael Hoffhalter, Várad, 1565,)(b

³⁷ Uo., A₁b.

sehol arról, hogy a nem lefordított részek ne illenének bele fordítási elképzeléseikbe. Sőt, Heltai munkásságában gyakran előkerült Jób személye. Illetve a Heltaiék által alkalmazott címadás sem utal arra, hogy a kimaradt rész tudatos elhagyás eredménye lett volna, hiszen a *Biblianac elso-* (1551), *masodic* (1565) és *negyedic* (1552) része címadások implikálják, hogy a hiányzó harmadik is részét képezte a Heltai-munkaközösség fordítási tervének. Az első gyakorlati érv tehát, mely a fordítási munkálatok félbemaradását magyarázhatja, hogy Melius fordításaival indokolatlanná vált, hogy Heltaiék is lefordítsák a kérdéses részeket.

A másik oldalról pedig, ahogy Jób könyvéről sem írt sem Heltai, sem más kortársa elutasítólag, úgy a bibliafordítások programjáról sem nyilatkozott Heltai negatívan. Sőt, 1575-ben perikópás könyvet is kiadott Heltai,³⁸ 1574-ben pedig a *Cancionale*³⁹ előszavában arról írt, hogy bibliai történeteket és zsoltároskönyvet akart volt kiadni, ha lett volna rá lehetősége. Sokkal valószínűbb, hogy a fordítások félbemaradása mögötti legfőbb okként a kolozsvári munkaközösség szétszéledését kell látnunk. 1565-re ugyanis Heltai korábbi munkatársai mind elhagyták Kolozsvárt, vagy meghaltak: Gyulai István csupán 1551-ig tartózkodott Kolozsvárott, ezt követően először Kendi Ferenc valamelyik birtokára költözött, majd Désen (Kolozsvártól 50 km-re) töltött be másodpapi tiszte.⁴⁰ Vizaknai Gergely pontos halálának évét nem tudjuk, de Zoványi az 1550-es évek közepére teszi halálát.⁴¹ Ozorai kivételt képez, olyan értelemben legalábbis, hogy azonkívül, hogy részt vett a fordítási munkálatokban, semmilyen egyéb adatot nem ismerünk róla. Egri Lukács 1565-ben visszatért a Kolozsvártól mintegy 320 km-re fekvő Egerbe.⁴² Szegedi Lajos pedig 1565-ben távozott: először Tordára (35 km), majd Szászvárosban volt másodpap (c. 150 km). Ugyancsak számításba kell venni, hogy az 1560-as évek második fele különösen sok nehézséget hozott Kolozsvár és Heltai életében is. A felekezeti harcok, melyek hatására Heltai minimum egyszer le is mondott tisztségéről, évekig tartó megosztottságot okoztak a városban. János Zsigmond 1571-es halála pedig újabb gátakat emelt egy ilyen fordítási projekt elé az új fejedelemnek, Báthory Istvánnak a korábitól teljesen eltérő politikai, gazdasági, valláspolitikai elképzeléseivel

³⁸ S 360A.

³⁹ RMNy 351.

⁴⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns...* 235. (Gyulairól az utolsó ismert adat, hogy 1562-ben is még Désen volt mint másodpap.)

⁴¹ Uo., 690. (Az utolsó adat Vizaknairól, hogy 1553 elejétől prédikátor volt Kolozsvárott.)

⁴² Uo., 165.

és kormányzásával. És azt sem szabad elfelejteni, hogy Heltai már 1565-ben ahhoz kötötte a további művek kiadását, hogy amennyiben Isten „vénségében” nem hagyja el, és megsegíti őt életének idejét „valamennyére meghosszabítani”.⁴³ E kérdés kapcsán felmerül a továbbiakban Heltai – az eddig legteljesebben – Varjas Béla által megfogalmazott kiadói programjának felülvizsgálata is, melynek lényegét a fokozatos elvilágiasodás képezi. Ez azonban e tanulmány keretein túlmutat.

(Az *előszavak szerzői*) Amint a bevezetőben már említésre került, a *Biblainac elso resze...* (1551), a *Biblianac negyedic resze...* (1552) és a *Böls Salamon királnac könyvei...* (1552) előtt közölt praefatiók névtelenül jelentek meg. Azok azonosnak vélt stílusa révén azonban Gyulai Istvánnak tulajdonították mind a hármat. Ennek alapja a *Jézus, Sirák fia...* (1552) előtt közölt, 13 soros bevezető volt, melyet Gyulai dedikált. E megítélást kétségesse teszi azonban az, hogy Heltaiék a Biblia fordítása során erősen igazodtak Lutherhez. A két bibliafordításban fellelhető azonosságokkal kiterjedt szakirodalom foglalkozott már. Az is kimutatásra került, hogy a *Biblianac elso részében* található egyetlen illusztráció Luther Bibliájából került átvételre. Mindennek ellenére nem merült fel még igazából annak kérdése, hogy a Heltai-féle bibliakiadásokban található előszavak milyen kapcsolatban állnak Luther előszavaival.

Luther 1522-ben jelentette meg első részleges bibliafordítását, mely az Újszövetséget tartalmazta. A teljes Biblia fordítása legelőször 1534-ben hagyta el a sajtót. Ezt követően Luther élete végéig folyamatosan revideálta fordítását. E felülvizsgálat révén 1535–1545 között négy új kiadás jelent meg Wittenbergben. 1535-ben és 1536-ban egy olyan változat került kiadásra, melyben konkordanciák még nem találhatóak, a marginális gloszszak mennyisége pedig még nem egyezik a későbbi kiadásokéval. 1541-ben és 1545-ben készültek el azok a változatok, melyekben már meghatározó mennyiségű konkordancia és marginális glossza tartozik az egyes könyvekhez. Heltaiék bármelyik példányt beszerezhatték, a hasonlóságok viszont az 1540-es évek kiadásainak használatát gyaníttatják. Legkönnyebben talán az 1541-es kiadást szerezhették be, hiszen Vizaknai 1540-től tanult Wittenbergben, Hoffgreff 1541-től, Heltai 1543-tól, és valószínűsíthetően 1544-ig mindhárman hazatértek.

⁴³ HELTAI Gáspár: *Biblianac masodic resze...* Heltai Gáspár, Kolozsvár, 1565, 7b.

Luther Bibliájának 1541-es kiadásában⁴⁴ három praefatio található: A könyv egy ajánlással kezdődik, melynek címzettje Bölcs Frigyes: „Von Gottes gnaden Johannes Fridrich: herczog zu Sachsen und Rurfürst etc.” (terjedelme: 1 lap); ezt Luther előszava követi: „Warnung D. Mart. Luth.” (1 lap), majd ezután következik az Ószövetség bevezetője: „Vorrede auff das Alte Testament” (7 lap), végül az Ószövetség könyveinek táblája látható: „Bücher des Alten Testaments” (1 lap).

A *Biblianac elso resze*... (1551) szintén három előszót tartalmaz, továbbá külön cím nélkül leválasztható a szövegegyüttesről egy negyedik is. Az első szöveg a magyar fordításról nyújt tájékoztatást az olvasóknak: „A Szent Bibliáról, és annak magyar nyelvre fordításáról való előljáró beszéd” (terjedelme: 22 lap); ezt az Ó- és az Újszövetség közötti különbségről szóló szöveg követi: „A Biblia mire mondatik más névvel Ó és Új Testamentomnak: És mit külembez az Ó Testamentom az Újtól” (11 lap); végül Heltaiék is közlik az Ószövetség könyveinek tábláját: „Az Ó Testamentombeli könyveknek száma és summája” (2 lap). A könyvek felsorolását követően – külön címmel nem elválasztva a táblától – Heltaiék egy-két bekezdéses összefoglalókat közölnek az Ószövetség könyveinek tartalmáról, fő mondanivalójáról, e szövegrész első sora: „Ezek, mondám, méltóságos könyvek az Ó Testamentomba...” (terjedelme: 27 lap).

A Heltai-féle Biblia első szövegrészének alapját nem sikerült megtalálnom. A következő szövegrész azonban, mely arról értekezik, hogy mi az Ó- és az Újszövetség kapcsolatának alapja, elég határozott egyezéseket mutat Luthernek az Ó- és az Újszövetséghez tartozó előszavaival. Heltaiék abból indulnak ki, hogy az emberek nem tudják pontosan, miért beszélhetünk Ó- és Újszövetségről, amit viszont mindenképp szükséges megértenünk: „E szent könyveket Testamentomnak is mondják, és két részre Ó és Új Testamentomra osztják, szükség megértenünk ennek okát.”⁴⁵ Luther az Újszövetség-kiadása előszavát kezdi ugyanezzel a gondolattal: „Szinte már alig tudjuk, mit jelent az Evangélium és a Törvény, mit az Új- vagy az Ótestamentum, így a szükség kívánja, hogy (...) megmutassuk (...) mit várhatnak e könyvtől.”⁴⁶ Luther és Heltaiék is arra az álláspontra építik fel mondanivalójukat a továbbiakban, hogy „az Ótestamentum Isten törvényének és parancsolatainak könyve, amelyekben azokról olvashatunk történeteket, akik megtartották

⁴⁴ Martin LUTHER: *Biblia: das ist: die gantze Heilige Schrift: Deudsch Auff's New zugericht*. Durch Hans Lufft, Wittemberg, 1541.

⁴⁵ HELTAI Gáspár: *A Biblianac elso resze*... d. a.

⁴⁶ Martin LUTHER: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Magyarországi Luther Szövetség, Luther Kiadó, Budapest, 2010, 118.

vagy megszegették ezeket, az Újtestamentum pedig az evangélium és Isten ígéretének könyve, emellett azokról való történeteké, akik ebben hittek vagy kételkedtek.”⁴⁷ Luther ezt követően az evangélium szó eredetét magyarázza. Heltaik itt kissé elszakadnak Luthertől, hiszen ők részletesebb kifejtését adják az Isten útját követő és elutasító habitusnak. Heltaik e szövegrész végén, az „e” íveljessel ellátott folio első lapján érkeznek vissza újra Lutherhez. Innentől kezdve az utolsó mintegy 2 lap terjedelmű szöveg igen szorosan követi Luthernek az Ószövetséghez készített előszavát:

Luther	Heltai
Az Ótestamentumot némelyek kevésre becsülik, mivel úgy gondolják, hogy egyedül a zsidó népnek adatott az, és már idejét is múlta, mert csupán tünt időik történeteit beszéli el; s azt tartják, elég nekik az Újtestamentum, mondván, hogy hiú törekvés az Ótestamentumban lelki értelmet keresni.	Ne kövesd ezokaért azokat, kik azt mondják, hogy az Ótestamentomat csak a zsidóknak írták; se azokat, kik azt kiáltják, hogy semmi nincsen egyéb az Ótestamentumbeli tudománba, hanem csak valami régi históriák, és ezokaért az Ótestamentomba mindenütt lelki értelmet keresnek.
(...) Ám Krisztus János evangéliumában (Jn 5,39) ezt mondta: tudakozzátok az Írásokat, ezek tesznek bizonyosságot rólam; s Szent Pál is azt ajánlja Timóteusnak, hogy legyen gondja az Írások olvasására, és magasztalja azokat (Róm 1,2), mert bennük ígérte meg Isten az evangéliumot, s azt is mondja (1Kor 15,3), hogy Krisztus, aki meghalt, és feltámadott a halálból, Dávid sarja az Írások szerint.	(...) Ezért mondja Krisztus Urunk a zsidóknak, hogy tudakozzák az írást (...) mert az tészen őrola bizonságot. Ezért mondja Szent Pál is (Ro. I.) hogy az Evangélium az írásba ígírtetett meg az Istentől. Ezért mondja Timotheusnak is (I. Tim. 4.), hogy az írás-olvasásba [!] foglaltos legyen. Ezért mondja a korintusbelieknek írt levelében is, hogy az írásnak mondása szerint Dávid nemzetségéből eljött a Krisztus, megholt és halottaiból feltámadatt.

⁴⁷ Uo.

Luther	Heltai
(...) Ne vessük meg az Ótestamentumot, hanem nagy igyekezettel forgassuk azt, mivel ők maguk is benne vetnek szilárd alapot és erősséget az Újtestamentumnak, és hivatkoznak is rá.	(...) Becsüljed ezokáért és szeressed az Ótestamentomat is, nem különben, mint szinte az Újat, miképpen az Úristennek örektől fogva és megváltozhatatlan bölcsességét, és az Újtestamentomnak fundamentomát.
(...) Mert az Írások bolonddá teszik a bölcs és eszes embert.	(...) Mert az Úr Istennek tudománya oly tudomány, mely minden e világi bölcslet bolonddá teszen.

Úgy tűnik tehát, hogy Heltaiék a *Biblia mire mondatik...* címmel kezdődő előszavát Luther két előszavából olvasztották össze. A szöveg első része Luther gondolatmenetét követi, ennek alapja az Újszövetséghez készült előszó, a szöveg második fele pedig mondhatni szó szerinti átvétele Luther Ószövetséghez tartozó előszavának. Ezt követően igen érdekes megoldást választottak Heltaiék. Luther a saját bibliakiadásában minden könyv előtt közöl egy részletes tartalmi, teológia-, illetve bibliatörténeti összefoglalót. Heltaiék ezeket az előszavakat úgy emelték át a *Biblianac elso részébe*, hogy az Ószövetség táblája után, még Mózes könyve előtt, összefoglalták egy-két bekezdésben Luther bevezető szövegeit. Példaképpen lássuk a Mózeshez tartozó szövegrészleteket. Luther az előszavának $*_4a-*_4b$ lapjain ismerteti könyvről könyvre Mózes írásait, Heltaiék pedig az e_4a-f_2a jelzett lapokon:

Luther	Heltai
I. Mózes: (...) Azt tanítja, miként érkezhete új segítség, amely a bűnt és a halált elűzhetné; nem törvény, sem pedig cselekedetek által, mivel még nem adatott törvény, hanem az asszony méhének magzata, Krisztus által.	(...) Arra is megtanít (...) miképpen, s ki által szabadulhatunk meg a mi nagy nyavajánkból és bűneinkből: mert csak az asszonyálltnak magva által, az Úr Krisztus Jézus által.

Luther	Heltai
II. Mózes: (...) És szerez ennek a népnek mindenfajta törvényeket, elvásztja a többtől, frigysátrat csináltat velük, istentiszteleteket rendel el.	(...) Törvényeket adott önekik, minémű sátort avagy templomat építtetett, minémű isteni tiszteleteket és egyházi cselekedeteket szerzett.
III. Mózes: (...) Ebből látszik, hogy a papi hivatal csak a bűnök miatt állíttatott.	(...) Drágalátos könnyű ezokáért ez is: mert megjelenti, mely igen rakvák vagyunk bűnnel és fertelmességgel.
IV. Mózes: (...) E könyv a nép számtalan engedetlenségét és nyomorúságát beszéli el, továbbá megvilágosít néhány törvényt, egyúttal meg is szaporítja azokat.	(...) A negyedik könyvébe Mózesnek megmutattatik (...) sokféle Istennel való visszavonása, és Istentől való megbüntetése (...) Ennek felette egynyhány törvényeknek megmagyarázása és megbővítése.
V. Mózes: (...) elismétli a teljes törvényt minden megesett történettel együtt (a papságot illető részek kivételével).	(...) a papsághoz illendő törvényektől megválva, újonnan előszámlátnak a törvények, minden áldásával és átkaival egyetembe.

A *Biblianac elso resze* (1551) és a Luther előszavai között megfigyelhető azonosságokhoz hasonló egyezések fedezhetők fel *Sirah* (1551), *A Bölts Salamon...* (1552), de még az 1560-as *Zsoltárok*, az *Újszövetség* (1561/1562) és a Történeti Könyveket tartalmazó *Biblianac masodic resze...* (1565) között is. A *Biblianac negyedic resze...* (1552) esetében figyelhető meg a Heltai- és a Luther-féle kiadás között a legszorosabb kapcsolat. A kolozsvári kiadás előszavának szerzője, hogy az olvasó megértse a Próféták könyvének fontosságát, röviden ismerteti a zsidók és a 16. század keresztyéneinek a bálványimádásait. Ez a hét és fél lap terjedelmű⁴⁸ szöveg nem átdolgozás, hanem teljes egészében, betoldás és elvétel nélkül Luther előszavának fordítása.⁴⁹ A Heltai-féle bibliafordítások elején található előszavak stílusa tehát nem azért azonos, mert Gyulai István írta őket, hanem azért, mert azok eredete egyöntetűen a reformáció mozgalmának megindítójához vezethető vissza. A továbbiakban tehát e szövegek vizsgálata során érdemes azokat anonim, szerző nélküli szövegekként kezelni,

⁴⁸ HELTAI Gáspár: *A Biblianac elso resze...* A₄b–B₄a.

⁴⁹ MARTIN LUTHER: *Előszók...* 65–69.

mivel a szövegben található stílusazonosságok az eredeti, fordított szövegek sajátosságai.

(*A munkamódszer*) A fordítók módszertanával kapcsolatosan nehéz fógózpontokat találni. A kiadásokban található glosszák és konkordanciák viszont lehetőséget nyújtanak a más korabeli bibliafordításokkal való összehasonlításokra. A Heltai nyomdájában megjelent hét bibliafordításban nem azonos a glosszák és konkordanciák megoszlása. Jellemzően a kisebb alakú kiadványok esetében (*Jézus, Sirah fia...* 1551; *A bölts Salamon...* 1552) csak a szövegbe ágyazott glosszákkal találkozunk. Kivételt képez a *Zsoltárok* (1560), mely annak ellenére, hogy ugyanúgy 8°, mint az előbbi két kiadvány, meghatározó mennyiségű marginális glossza és egyéb további célokat szolgáló szöveg található a szedéstükrő külső oldalán. A nagyobb, vagyis a 4° formátumú kiadványok esetében (*Biblianac első...* 1551; *Biblianac második...* 1565; *Biblianac negyedik...* 1552; *A Jézus Krisztusnak Új Testamentoma* 1561/1562) egyaránt található marginális glossza, konkordancia és a szövegbe ágyazott glossza is.

Tekintettel arra, hogy a Heltai-féle bibliafordításokban található előszavak igen nagy mértékű egyezéseket mutatnak Luther Bibliájával, kézenfekvő, hogy a glosszák és konkordanciák eredetét is Luthernél keressük. A Biblia Luther gondozásában megjelenő, 1541-es és 1545-ös kiadásában marginális glosszák és konkordanciák egyaránt találhatóak, igen nagy számban méghozzá. Luthernél a konkordanciák következetesen a szedéstükrőnek mindig a kötéshez közeli oldalán helyezkednek el. Luther Bibliájában két fajtája különül el a marginális glosszáknak: 1. jelölt – kerek zárójel által, vagy betűvel – magyarázó jegyzet, ezek általában hosszabb, több soros glosszák; 2. jelölés nélküli jegyzetek, melyek főképp az adott szakaszt fogják össze. E speciális karakterrel külön nem jelölt glosszák többnyire egyszavasak (pl. az ember teremtésénél I. Móz 1. „Mensch”), de egy-egy rövid glossza is idetartozik („Speise der menschen und Thier”), ezek a glosszák egyöntetűen a konkordanciákkal együtt szerepelnek. A nyomtatvány élőfejének középső részén felváltva (recto-verso) követi egymást az adott könyv szerzőjének neve (pl. Mose) és az aktuális könyv száma (pl.: Das Erste Buch).⁵⁰ Szintén az élőfejben, annak külső szélén felváltva szerepel (recto-verso) római számmal az adott könyv száma és az adott könyv központi eleme.⁵¹

⁵⁰ Mivel Mózes könyve az A ívjelzetű pagina recto lapján kezdődik, így a váltakozás sorrendje a következő: az A₁ verso lapján a „Das erste Buch” és a következő pagina recto lapján található a hozzá tartozó „Mose”.

⁵¹ Pl.: Mivel az 1Mózes 1. központi eleme az ember teremtése, így a felső sarokban az „Adam” szó szerepel. Vannak azonban a későbbiekben többszavas kiemelések is.

A Heltai-féle bibliafordítások hasonló rendet követnek. A marginális glosszák esetében szintén megtalálható a kettős felosztás. Vannak: 1. jelölt marginális glosszák, ezek jele a kerek zárójel, mely több glossza esetében egy betűvel is kiegészül; 2. jelöletlen marginális glosszák, melyek Lutherrel részben ellentétben, részben hasonlóan hozzá, de főképp egyszerű magyarázatokat, szinonimákat közölnek (pl.: A Biblia szövege: „Sára kedig monda: Mevetést [!] szerzett az Isten énnékem.” A hozzá tartozó glossza: „Alias mevet [!] engemet”). A Heltai-féle kiadások esetében találkozunk a szövegbe ágyazott glosszákkal is, ennek oka feltehetőleg a helyhiány lehetett, tartalmukban nem mások, mint a marginális glosszák. A kolozsvári kiadványok élőfeje ugyanazt a gyakorlatot mutatja, mint a Luther-féle Biblia.

Általában elmondható, hogy a Heltaiék fordításában megjelenő konkordanciák nagy része, átlagosan mintegy 60%-a, Luthertől került átvételre. A Luther-féle kiadáshoz e szempontból az 1551-es *Biblianac elso resze*... áll a legközelebb, melyben a konkordanciák 78%-a Luthertől származik. Jelentős kivételt egyedül az Újszövetség, azon belül is a négy evangélium jelent: Luther 888 konkordanciát közölt a négy evangélista szövegéhez, ebből Heltai 593-at (66%) vett át, de kiegészítette további 1744 konkordanciával. Ilyen jelentős eltérés Heltaiék javára máshol nem fordul elő, az Újszövetség további könyveiben sem.

Konkordanciák (darab)			
Fordítás	Luther	Heltai (átvétel Luthertől)	Heltai (Luthernél nem megtalálható)
<i>Biblianac elso resze</i> (1551) Mózes	830	657	45
<i>Jézus, Sirah fia</i> (1551)	86	26	3
<i>Biblianac negyedic resze</i> (1551) Próféták	480	259	16
<i>A Bölts Salamon</i> (1552)	166	0	0
Zsoltárok (1560)	196	109	219

Konkordanciák (darab)			
Fordítás	Luther	Heltai (átvétel Luthertől)	Heltai (Luthernél nem megtalálható)
Újszövetség (1561/1562) ⁵²	377	195	85
<i>Biblianac masodic resze</i> (1565) Történeti Könyvek	317	109	66

A glosszákról szintén elmondható, hogy azok egy része Luther kiadásából került átvételre. Az a fejtegetés például, ami az 1Mózes 4. fejezetében olvasható Heltaiéknál,⁵³ Luther Bibliájában szintén megtalálható ugyanott:⁵⁴

Luther	Heltai
(Thur) Ebreisch lautet Thur, so viel, als das offen frehet, oder aufgethan wird, Marc 7., <i>Hephetah</i> , thu dich auff etc., und ist die meinung. Die sünde ligt und ruget, wie ein Ochslin ligt und ruget. Aber sie ligt in der Thür, das ist, sie wird offenstehen, oder offenbar werden, ob der Sünder woll ein zeitlang sicher dahin gehet, als schlaffe die sünde oder sey tode.	(^b az ajtó előtt) Az ajtó zsidóul annyit teszen, mint <i>nyitott</i> , avagy <i>felnyitattik</i> . Mar. 15. <i>Hepheta nyíljál meg &c.</i> És ez az értelme. A bűn vesztég fekszik mint egy borjúcska, de az ajtóba fekszik, azaz, megnyílik, avagy megnyilatkozik, noha a bűnes ideiglen nagy bátorsággal jár, mintha a bűn elaludt és megholt volna.
(Redet mit Abel) Das ist, Schamhalben must er sich eufferlich stellen und reden mit setnem Bruder, weil er gerstrffeward, Ob er woll im herten in zu tödten gedacht. Also ist Kain aller Heuchler und falscher Heiligen vater.	(^c És szóla Káin Ábellel) Azaz, szégyenlétébe kellett magát mutatni külső erkelccsel, és az ő atyafiával beszélni. Miérthogy az ÚR megfeddette vala: Noha elszánta vala, hogy őtet megölnéje. Ekképpen Káin minden képmutatóknak és tétetett szenteknek atyja.

⁵² Nem számolva a négy evangéliumot!

⁵³ HELTAI Gáspár: *A Biblianac elso resze...* B₃.

⁵⁴ Martin LUTHER: (Hrsg.): *Biblia: das ist...* A₃.

A glosszák esetében ugyancsak azt látjuk, amit a konkordanciáknál: mindegyik részleges bibliafordítás kapcsolatban áll Luther fordításával, mindazonáltal az 1550-es években készült fordítások sokkal inkább ragaszkodnak Luther jegyzetanyagához, mint a későbbiek. Tulajdonképpen az 1550-es években kiadott fordításokban Heltaiék csak egy-két glosszával egészítették ki Luther jegyzetanyagát, ezek pedig főképp a magyar fordítással kapcsolatos megjegyzések, szinonimák, amik így a szóhasználat, a fordítás nehézségeire mutatnak rá.

Glosszák ⁵⁵ (darab)			
Fordítás	Luther	Heltai (átvétel Luthertől)	Heltai (Luthernél nem megtalálható)
<i>Biblianac elso resze</i> (1551) Mózes	262	67	37
<i>Jézus, Sirah fia</i> (1551)	64	0	0
<i>Biblianac negyedic resze</i> (1551) Próféták	460	129	86
<i>A Bölts Salamon</i> (1552)	166	0	0
Zsoltárok (1560)	225	10	18
Újszövetség (1561/1562) ⁵⁶	532	27	99
<i>Biblianac masodic resze</i> (1565) Történeti Könyvek	107	22	96

Teológiai, a héber vagy más nyelvű fordítások kapcsán részletes elemzésbe túlnyomórészt nem bocsátkoztak Heltaiék önállóan, hanem Luther

⁵⁵ Nem vettem számításba Heltaiéknál azokat a glosszákat, melyek szinonimát közölnek csak, kivéve akkor, ha az Luthernél is megtalálható valamilyen formában.

⁵⁶ Nem számolva a négy evangéliumot!

fejtegetéseit vették át, így ezen glosszák vizsgálata különös körülményt igényel. Példaképp azokat az igehelyeket eleveníteném fel, melyek révén Dán Róbert Heltaiék héber nyelvtudását igyekezett alátámasztani. Vagyis azokat a szómagyarázatokat, melyek „igazolják a héber nyelv jelenlétét a fordítók műhelyében, és egyúttal arra is példaként szolgálnak, hogy Heltaiék számára hol és mennyire jelentett segítséget az eredeti nyelv ismerete”.⁵⁷ Dán Róbert tizenkilenc glosszát emelt ki Heltaiéktól, ezek közül azonban valójában csak négynek nem találjuk meg a csaknem szó szerinti párját Luthernél, a többi mind átvétel:

	Heltainál		Luthernél	
Igehely	Folio száma	Cím vagy első szavak	Folio száma	Cím vagy első szavak
Genesis 4,7	B ₃ a	Az ayto előtt	A ₃ a	Thur
Gen 22,2	I ₄ a	Ez ige, Moria	B ₆ a	Morija
Gen 26,21	M ₂ a	Sitnanac	C ₃ b	Sitna
Gen 27,36	N ₁ b	Nyomodotle	C ₄ a	Vntertreten
Gen 31,20	P ₁ b	Lopa	D ₁ a	Stal das hertz
Gen 32,29	Q ₁ b	Izrael	D ₂ b	Ifrael
Gen 32,31	Q ₂ a	Pnuel	D ₂ b	Pniel
Gen 41,43	V ₃ a	Abrech	E ₁ b	Abrech
Exodus 17,15	Kk ₄ b	Niſsi	F ₅ b	Niſſi
Ex 18,7	Ll ₁ b	Kőbentenek	—	—
Ex 28,30	Pp ₄ a	Urim, Tummim	G ₇ b	Liecht ⁵⁸
Jeremiás 7,18	e ₃ a	Melekheth	g ₄ a	Melecheth
Jer 20,3	l ₂ a	Pashar, Magur	h ₃ a	Pashur, Magur
Jer 23,36	n ₁ b	Iſtenec	i ₁ a	In Ebreo
Ezékiel 26,20	Xx ₂ a	holtakhoz	p ₃ b	Todten

⁵⁷ DÁN RÓBERT: *Humanizmus, reformáció...* 62.

⁵⁸ Csak részben. Heltaiék ugyanis magyarázatát adják a két szónak, hozzátéve, hogy manapság a két szó jelentésének eredete ismeretlen. Luther a szavak értelmezése nélkül, csak azok ismeretlen eredetét közli glosszájában. Ugyanakkor német fordításában e két szó a Heltaiék által a glosszában használt jelentésben szerepel. Így közvetve a szavak jelentése is Luthertől származhat.

	Heltainál		Luthernél	
Igehely	Folio száma	Cím vagy első szavak	Folio száma	Cím vagy első szavak
Zakariás 11,7	MMmm ₃ b	Noam, Hoblim	—	—
Zak 14,6	NNnn ₂ b	Az időbe	—	—
Zsoltárok 14,1	C ₃ b	Eßtelen	—	—
Józua 5,3	A ₇ a	Araloth	v ₃ a	Araloth

Ugyanakkor fontos kiemelni azt is, hogy Dán Róbert nagyszerű elemzéseit pont azoknál a példánál (vagyis a Heltai-munkaközösség 1560-as években készült fordításai: az Újszövetség, a Zsoltárok és a *Biblianac masodic resze...*) hagyta abba, amelyek tényleges elszakadást és egyediséget mutatnak Lutherrel szemben a glosszák tekintetében. Magyarán Dán Róbertnek igaza volt, amikor a kolozsvári munkaközösség és kiemelten Vizaknai, valamint Heltai héber nyelvtudása mellett érvelt, ugyanakkor tévesen próbálta állítását az 1550-es évek fordításaiban olvasható glosszák révén igazolni. Hiszen az 1550-es évek fordításaiban található héber etimologikus glosszák nagy része Luthertől való; ezzel szemben az 1560-as években kiadott fordítások hasonló jellegű glosszái már valóban elszakadnak Luthertől. Kérdés ugyanakkor, hogy ezen elszakadás mögött egyediséget vagy egy másik hittudós munkáját kell-e keresni. Itt tehát ugyancsak további vizsgálatok szükségeltetnek.

Adatok tekintetében idáig, a következtetések és a mindezekből adódó kérdések révén e tanulmány keretein a messze túlmutató részkonklúzióig jutottunk el. Legfőbb célom annak bizonyítása volt, hogy a Heltai-életmű mind egészében, mind részleteiben még sok kérdés megválaszolását követeli meg tőlünk, amire még hangsúlyosabban hívja fel figyelmünket Heltai halálának 450 éves évfordulója.

Kató Szaboles Ferencz

Hogyan született a „drágalátos könyv, és a Szent Léleknek gyönyörűséges patikája”? Adalékok Heltai zsoltárfordításához

Heltai Gáspár fordítói tevékenységét aligha lehet túlbecsülni. E szellemi hagyaték szerves részét képezi a neves nyomdász és teológus által irányított bibliafordítás munkálata, amelynek termékeként jelent meg Kolozsvárott 1560-ban a *Soltár, azaz Szent Dávidnak, és egyéb Prófétáknak Psalmusinak, avagy Isteni dicséreteknek könyve: Szép summácskákka és röviden való értelmökkel* (RMNY 162/ RMK I 41). E munka szellemtörténeti teljesítményének értékelésére számos munka született.¹ Jelen tanulmány azok felismeréseire támaszkodva Heltai fordítói technikájára próbál fényt deríteni: az eredeti szövegen kívül milyen más fordítások, ill. esetleges források álltak Heltai rendelkezésére szövegének elkészítésében, ill. milyen teológiai program rekonstruálható a szöveg jellemzői alapján? Mindenekelőtt azonban egy rövid bevezetés következik.

Heltai bibliafordítás-projektje

A reformációval megerősödött a népnyelvi bibliafordítások iránti igény, s így azok száma a kor körülményeit tekintve robbanásszerűen megnőtt. Természetesen a gondolat jelen volt a katolikus egyházban is, mi több, Erasmus 1516-ban megjelent Újszövetségének előszavában egyenesen kijelenti, hogy nem ellenzi a Szentírásnak a nép nyelvére történő lefordítását.² Ez

¹ A teljesség igénye nélkül: BALÁZS Mihály: Heltai Gáspár zsoltárfordításáról. In: HELTAI János (szerk.): *Biblia Hungarica Philologica*. (A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület Füzetei 3.) Országos Széchényi Könyvtár – Magyar Tudományos Akadémia – Mokka-R Egyesület, Budapest, 2009, 55–63; NÉMETH Áron: Az Ószövetség költői-tanítói és prófétái könyvei a Heltai-féle Bibliában. In: ÖTVÖS László (kiad.): *Szent Biblia Heltai Gáspár és munkatársai fordításában. Költői és prófétái könyvek*. (Nemzetközi Teológiai Könyv 91.) Debrecen–Budapest, 2019, 2005–2013. Ezeken kívül természetesen a teljes bibliafordítással foglalkozó művek is érintik a zsoltárokat. BORBÉLY István: A Heltai-féle Biblia. *Magyar Nyelvőr* 39. (1910), 208–213. NAGY József: A „Colosvárbá” nyomtatott „Heltai-Biblia”. *Keresztény Magvető* 80. (1974), 20–27. BOTTYÁN János: *A magyar biblia évszázadai*. Kálvin János Kiadó, Budapest, 2009, 50–52.

² Az idézethez, ill. a téma rövid ismertetéséhez ld. KURTA József: Erasmus hermeneutikája a 16. századi erdélyi bibliakiadásokban. *Könyv és Könyvtár* 30. (2008), 22.

azonban nem jelenti automatikusan az eredeti szövegek használatát, amint azt a magyar zsolnárfordítások története is mutatja. A Festetics-kódex (1492–1494), Döbrentei-kódex (1508), Czech-kódex (1513), Keszthelyi-kódex (1522), Kulcsár-kódex (1539) valamint a Batthyány-kódex (1556–1563) részleges vagy teljes magyar zsolnárfordításai többnyire latin alapszövegre mennek vissza.³ Heltai fordítása a második héber eredeti alapján készülő zsolnárfordítás Bencédi Székely István kiadványa után (1548) a magyar teológiatörténetben.⁴ Az Ószövétség esetében a Hieronymus által képviselt *veritas habraica*-hoz való visszatérés, azaz a latin alapszöveg helyett a héber eredeti használata a reformáció bibliáinak és főként Luther fordításának és teológiájának alapelveként értékelhető.⁵ Mindez együtt járt a különféle kéziratok szövegkritikai értékelésével is, amelynek egyik 16. századi megkezdhetetlen szöszólója és megvalósítója az Újszövétség esetében Erasmus,⁶ az Ószövétség tekintetében pedig Daniel Bomberg.⁷ Ez utóbbiak a humanizmus *ad fontes* elvének mentén szorgalmazták az eredeti szövegstanúk kritikus vizsgálatát, amely megtermékenyítőként hatott a Szentírás eredeti igazságát feltérképezni akaró reformátorok számára. Mit jelent mindez a Heltai-féle fordítás munkájára nézve? Heltai fordítása mint az eredeti szövegeken alapuló Biblia egyértelműen a humanista szövegkritika és reformátori teológia alapelvein nyugszik, már kezdetektől fogva Erasmus és Luther szellemi hatásának nyomait viseli magán.⁸

³ NÉMETH: Az Ószövétség..., 2009.

⁴ Uo. Heltai nem szól sehol elődje munkájáról, melynek okáról csak találgatni lehet. Vagy nem ismerte, vagy pedig némaságával elutasítóan viszonyult hozzá.

⁵ ZANDER, Helmut: „*Europäische Religionsgeschichte*”. De Gruyter Oldenbourg, Berlin–Boston, 2016, 396. Természetesen a héber eredeti szöveg használatának kérdése nem a reformáció korában merül fel először, hiszen példának okáért oly neves humanisták, mint Lorenzo Valla vagy Giannozzo Manetti már a 15. században munkáikban a Vulgata héber szerinti korrekcióját szorgalmazták és végezték. Vö. MONFASANI, John: Criticism of biblical humanists in quattrocento Italy. In: RUMMEL, Erika (ed.): *A Companion to Biblical Humanism and Scholasticism in the Age of Erasmus*. Brill’s Companions to the Christian Tradition 9, 15–38 (Brill, Leiden–Boston, 2008), 18–20. Megemlítendő még e témakörben Nicolaus de Lyra munkássága. Érintőlegesen kötődik az eredeti szövegek tanulmányozásának kérdéséhez a vienne-i zsinat határozata is, mely a misszió céljából rendeli el, kevés eredménnyel, 1312-ben héber, arám és arab tanszékek berendezését a nagyobb egyetemi központokban. Ld. KURTA: Erasmus hermeneutikája..., 19–20. 2. lábaj.

⁶ Vö. KURTA: Erasmus hermeneutikája..., 21–22.

⁷ Vö. RÓZSA Huba: *Bevezetés az Ószövétségbe*. (Szent István Kézikönyvek 14.) Szent István Társulat, Budapest, 2016, 41.

⁸ Vö. KURTA: Erasmus hermeneutikája..., 25–28. DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. (Humanizmus és reformáció 2.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 61.

Mindez nem meglepő, hiszen Heltai Gáspár 1543 februárjától Wittenbergben tanult, ahol mindenekelőtt Melanchthon volt rá nagy hatással,⁹ de az év novemberéig lehetősége nyílt az akkor távozó Matthäus Aurogallus héber óráit is hallgatni.¹⁰ Itt ismerkedik meg a későbbi fordítótárs Vizaknai Gergellyel, aki 1540 óta tartózkodik a neves egyetemi városban.¹¹ Hozzájuk csatlakozik a Biblia magyarításában Gyulai István Krakkót (1531) és Bécset (1538) megjárt prédikátor,¹² valamint Ozorai István iskolamester, akinek életéről nem sok minden ismeretes.¹³ Ők négyen adják ki a *Bibliának első részét* (RMNY 90/ RMK I 25), melynek előljáró beszéde mind a fordítás folyamataiba, mind a szerzők teológiai meggyőződésébe betekintést enged.

„Niha hárman, s niha négyen is voltunk együtt e munkába: Heltai Gáspár kolozsvári fő lelkipásztor, Gyulai István magyar prédikátor, Ozorai István és Vizaknai Gergely skólamester. Nem ok nélkül voltunk kedig ennyin e munkába együtt, hanem elő szer ezokáért, hogyha valamelyünk avagy az írásnak értelmét, avagy a magyar szónak módját és járását jól eszébe nem vette volna, a másunk avagy a harmadunk eszébe vennéje. (...) Másodszor ezért voltunk ennyin együtt e munkába, mert nemcsak a közdeák Bibliát követtük a magyarul fordításba. Miérthogy a közdeák Biblia helyel-helylyel a göreg Bibliából igen homályoson íratattott, egynihány helyen kedig el is távozott az igaz értelemtől, hanem főképpen követtük a zsidó Bibliát, miérthogy az ó törvénbeli könyvek legelőszer zsidóul íratattanak. De úgy követtük a zsidó Bibliát, hogy előttünk volt a közdeák Biblia is, előttünk a több deák Bibliák is, előttünk az egyéb nyelven valók is. Megolvasván ezokáért együnk egyiket, másunk másikat, harmadunk harmadikat, negyedünk negyediket, követtük az igazb és az írás szerint való értelmet. Mert sok hely vagon a Szent Bibliába, hol az ígínek sokféle jegyzésekért, avagy a beszédnek rövid voltáért a magyarázatba külenbeznék mind a zsidó s mind a keresztyén doktorok. Továbbá érts meg ezt is, hogy noha főképpen a zsidó Bibliát követtük, de azért a zsidó szónak módjától sok helyen eltávastunk, követvén az igaz értelembe a magyar nyelvnek járását. Sok helyen viszontak

⁹ BORBÉLY István: *Heltai Gáspár*. Athenaeum, Budapest, 1907, 3. <https://mek.oszk.hu/01600/01612/> (Az oldalszámok a honlapon elérhető újrátördelt változatra vonatkoznak.)

¹⁰ Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 62.

¹¹ BORBÉLY: *Heltai...*, 4.

¹² Dán: *Humanizmus...*, 62. ZVARA Edina: „Az keresztyén olvasóknak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. (Régi Magyar Könyvtár Források 14.) Balassi Kiadó, Budapest, 2003, 71.

¹³ ZVARA: „Az keresztyén olvasóknak”..., 321.

a zsidó szónak járását követtük ott, ahol ismertük, hogy az igikbe elrejtett titkok vadnak. Továbbá érts meg ezt is, hogy noha főképpen a zsidó Bibliát követtük, de azért a zsidó szónak módjától sok helyen eltávaztunk, követvén az igaz értelemben a magyar nyelvnek járását. Sok helyen viszontak a zsidó szónak járását követtük ott, ahol ismertük, hogy az igikbe elrejtett titkok vadnak. (...) mert nem jár a Szentlélek mindenütt a grammatika után, miképpen nekik[!] vélik, hanem a grammatikának kell a Szentlélek értelme után járni. Mert ha a Szentírásba valami együtt homályosan vagyon, másutt ugyanazon dolog nyilvánban vagyon megírván. Ezért kell az írást nem annéra a grammatikából, mennére az írásból magyarázni, miképpen Szent Ágoston is mondja és vallja.”¹⁴

Az előszóból világos, hogy a fordítás alapja a héber szöveg, ám annak értelmét a közdeák, azaz a Vulgata,¹⁵ egyéb latin fordítások és más nyelvű bibliák, feltételezhetően görög és német, alapján fogalmazták meg. Mindez megfelel a reformáció korabeli exegetikus módszerének, amelyről Bullinger számol be.

„Előbb az aznapra kijelölt szöveget olvassák fel a Bibliából, és ezt szóról szóra összevetik a héber bibliai szöveggel. Megvitatják. A professzor külön reámutat a héber nyelv sajátosságaira, kifejezéseinek képszerűségére(!), majd hozzáolvassák a grammatikusok fellelhető megjegyzéseit és a rabbik véleményét is. Caporinus vezette be ezt a módszert – jegyzi meg Bullinger –, és sokan követik módszerét. – Csak azután olvassák el a vonatkozó görög szöveget, ezt a héber szöveggel egyeztetik, összehasonlítják, megállapítják az eltéréseket, ha vannak ilyenek. A postbiblikus irodalom, az egyházi atyák, a katolikus kommentárok tanításait is felolvassák az órákon, hogy a bibliai szövegben a legszélesebb tájékozódást nyerjenek a jövőendő lelkipásztorok.”¹⁶

Heltai és csapata tehát a reformátori összehasonlító módszerrel dolgozott. Felsejlik azonban még egy reformátori eszme, mégpedig a *sacra Scriptura sui ipsius interpretes* gondolata, mely szerint a Szentírás önmagát magyarázza, és a kevésbé világos igehelyeket az egyértelmű helyekkel kell

¹⁴ Az előszó Zvara átírása és kiadása alapján kerül idézésre. ZVARA: „Az keresztyén olvasóknak”..., 78–80.

¹⁵ A zsolttárok kapcsán azonban meg kell jegyezni, hogy Hieronymus első zsolttárfordítása (Psalterium Gallicanum) a LXX hexapláris változatán alapult, és ez került elterjedtsége miatt a Vulgata szövegébe. Hieronymus második, a héber szövegen alapuló Psalterium iuxta Hebraeos könyve külön kiadásokban maradt fent. Heltai, ha a Vulgátát használta, a görög szövegen alapuló zsolttárokat olvashatta. RÓZSA: *Bevezetés*..., 49.

¹⁶ NAGY: A „Colosvárbá” nyomtatott..., 23.

magyarázni. A gondolat kétségkívül jelen van már Augustinusnál,¹⁷ ahogy arra Heltaiék is utalnak, de az elv tételes megfogalmazása Lutherre megy vissza 1520-ból.¹⁸ Úgy tűnik tehát, hogy a fordítás minden tekintetben egy reformatori vállalkozásnak tekinthető.

A Zsoltárok könyvét azonban minden valószínűség szerint az akkor református Heltai egyedül fordítja le és adja ki 1560-ban.¹⁹ Annak előszavából a konkrét lépésekre nem találunk utalást, csupán nehézségeiről vall: „...könyörgök minden istenfélő jámbor keresztyéneknek, hogy ezt e munkát, mely nem igen kicsin, mert én tudom, mibe vagyon énnékem, ideszüvel, és csendesz elmével védjék. Tekéntvén erre, hogy szánszándékkal senkinek ártani, hanem mindeneknek használni akartam. Tudom gyarló voltomat, és elmémnek lassúságát, honnét könnyen megérthetem, hogy sok vétek nélkül nem leszen ez e munka.”²⁰

A fenti idézet szerint Heltai nagy erőbefektetésébe került a Zsoltárok fordítása, mely bevallása szerint hibákat is tartalmazhat. Ha a *captatio benevolentiae* stratégiája mellett a fenti kijelentések sora valódi nehézséget és önkritikát is tükröz, annál inkább érdekes lesz annak feltérképezése, hogy hogyan is fordította Heltai a héber szöveget.

A fordítás forrásai kapcsán a Mózes öt könyvének előszavában említettek mellett maga a fordítás széljegyzete árulkodik a Gen 49,43 kapcsán a Sebastian Münster héber–latin szövegkritikai és exegetikai megjegyzéseket is tartalmazó Bibliájának használatáról.²¹ Ezenkívül számos helyen kimutatható Luther bibliafordításának hatása, mint arra számos munkában rámutattak. Maga a Zsoltárok elé írt, az egész Zsoltárokat összefoglaló 6 pontos summája Luther különféle előszavainak egyszerűsített és rövidített változatának tekinthető.²² Ezenkívül Heltai summákat, rövid összefoglalókat ír a Zsoltárok elé. Ennek gyakorlatát is Luthertől vehette át, aki 1531-ben külön

¹⁷ Tarmo TOOM: Early Christian Handbooks on Interpretation. In: Paul BLOWERS, Peter W. MARTENS (eds): *Oxford Handbook of Early Biblical Christian Interpretation*. Oxford University Press, Oxford, 2019, 117–119.

¹⁸ Gerhard Olaf FORDE: Scriptura sacra sui ipsius interpres: Reflections on the Question of Scripture and Tradition. In: Mark C. MATTES, Steven D. PAULSON (eds): *More Radical Gospel: Essays on Eschatology, Authority, Atonement, and Ecumenism*. Eerdmans, Michigan–Cambridge, 2004, 68. 1. lábj. A következő helyeken jön elő a gondolat Luther munkáiban: WA 7, 97, 16–29. WA 14, 566, 26–9; WA 10 III, 238 10–11 stb.

¹⁹ Ez a megállapítás az idézett művek egybehangzó véleménye, és összhangban van az előszóból kivehető képpel.

²⁰ ZVARA: „Az keresztyén olvasóknak”..., 80.

²¹ A széljegyzet a „vide Monsterum” megjegyzést tartalmazza. Vö. Dán: *Humanizmus*..., 63.

²² BALÁZS Mihály: Heltai Gáspár..., 58.

adja ki a *Summarien über die Psalmen, Und Ursachen des Dolmetschens* (WA 38 1) című könyvét.²³ Ezenkívül az előszó beszél zsidó és keresztyén doktorok vélekedéseiről többek között a zsoltárok felirata kapcsán, amely azt sejteti, hogy Heltai valamilyen közvetítéssel a rabbinikus irodalmat és a korabeli reformatori kommentárokat is felhasználta. Ez lehet a már említett Münster-féle Biblia, de más hasonló felépítésű kiadvány is. A következőkben erre a kérdésre kívánunk választ adni, konkrétan összehasonlítva a különféle szövegvariánsokat.

Heltai fordítástechnikája

Heltai fordítása az eredeti zsoltárok prózai magyarítása. Megfigyelhető tehát egy műnemváltás, amely ugyan segíti a szöveg értelmének eredetihez hű visszaadását, azonban nehezíti a liturgiában való esetleges használatát.²⁴ De Heltai célja az előszó szerint egyébként is a személyes kegyességben való példaadás, melyet a zsoltárfordítás ötödik céljaként fogalmaz meg: „Istenhöz való imádkozásnak külön-különféle módját és formáját és buzgóságát adják élőkben e psalmusok, melyekkel mindenféle háborúságban az Istennek népei élhetnek. Hálaadásnak módját is sokképpen élőkbe adják, melyekkel a keresztyén ember élhet, és melyekből épülhet.”²⁵

E tényből arra következtethetünk, hogy Heltai számára a szövegűség fontosabb volt a műfaji ekvivalenciánál, és így valószínűleg a lehető legszorosabban igyekezett követni a héber eredetit. Fordítását tehát tíz zsoltár esetében összevettem Luther és Münster fordításával, a Vulgátával és a LXX-val, keresve az esetleges egyezéseket. Mivel a Vulgátába a LXX-n alapuló zsoltároskönyv került be, ezért a két olvasat a legtöbb esetben meg egyezik egymással.

Fontos azonban megjegyezni, hogy egy-egy fordítási megoldás nem csupán a vizsgált szövegekben lehet jelen, hanem más, általunk még nem azonosított munkán keresztül hatott Heltai szövegére, ill. az is lehetséges,

²³ Fontos megjegyezni, hogy Luther előtt is léteztek már hasonló munkák, akiktől a gyakorlatot meríthette. Például 1527-ben jelenik meg Wenceslaus Linck *Kurz summaria oder auszüge der Psalmen* című munkája (vö. WA 38 1 1). Tartalmában azonban csak érintőlegesen mutatható ki Heltai szövegeinek érintkezése Luther összefoglalóival, ha egyáltalán. Az első 10 zsoltár summáját összehasonlítva Luther erősen krisztocentrikus értelmezéseket hoz, a Tízparancsolat tételeit magyarázza a szövegben, míg Heltainál inkább a zsoltárban megjelenő történelmi helyzet dominál, azonban már csak a témából adódóan vannak egyezések.

²⁴ BORBÉLY: *Heltai...*, 17.

²⁵ ZVARA: „Az keresztyén olvasóknak”..., 121.

hogy egy-egy fordítási megoldás teljesen függetlenül jelenjen meg két fordításban. Számolni kell tehát egy bizonytalansági tényezővel. Mindazonáltal a jelenségek halmozott volta egy-egy fordítás kapcsán erősítheti Heltai attól való irodalmi függésének feltételezését.

Luther-olvasatok

Mivel Luther hatását Heltaira már sokan kimutatták, így erről csak röviden írunk. Heltai kétségkívül használja Luther fordítását. Például a 7,1-ben a vitatott *siggajón* kifejezést „Dávid ártalanságá”-val adja vissza Luther „die Unschuld Davids” fordítása nyomán, vagy a 9,1-ben a *lamnacéah almút* felíratot az „ékes ifjúságról”-ként fordítja, akárcsak Luther: „von der schönen Jugend”. De apróbb stílusis megoldásokban is felfedezhető Luther hatása. A Zsolt 1,1 Heltainál: boldog az, aki „csúfolók között nem ül”. Luther: „noch sitzt, da die Spötter sitzen”. A MT, Vulg, LXX, Münster mind szék-ről/gyülekezetről beszélnek. A Zsolt 3,9-ben a *jesúáh* szavát segítségnek fordítja (Luther Hilfe), miközben a szövegek mind szabadításról beszélnek, ill. a szót maga Heltai is ekként fordítja a fejezet 3. versében. E megoldások kevésbé teológiai meggyőződésről, mint inkább Luther stílusbeli hatásáról árulkodnak Heltai szövegében.

Sikerült azonban felmutatni, hogy Heltai nemcsak Luther zsoltárfordítását, hanem az *Operationes in Psalmos* (WA 5) kommentárját is használta. Az egyik árulkodó hely az előszó, melyben a héber *szelah* szó értelmét járja körül. Heltai szerint a szó a zsoltár tartalmának hangsúlyozására használatos, mely Ibn Ezra véleményét látszik tükrözni. A középkori héber tudós vélekedését Luther a már említett kommentárjában idézi, és hosszas fejtegetése nyomán egy, a Heltaiéhoz hasonló bekezdéssel zárja a *szelah* kifejezés tisztázását.

Heltai előszava	Luther: <i>Operationes in Psalmos</i>
Selah, gyakorta a psalmusoknak verseinek végében vetötte a próféta ez ígécskét, Selah, de evvel egyebet nem akart a próféta, hanem hogy az olvasó mikoron arra	Így, saját vakmerőséggemmel azt sejtem, hogy ez a „szünet” valamilyen rendkívüli érzelmet jelez, amelyet a zsoltáros érez, amikor a Lélek felindítja. Mivel ez azonban nincs a hatalmunkban, nem lehet a miénk minden zsoltárban vagy versben, csak amint a Szentlélek felindít minket. Ezért jelenik meg a Sela

Heltai előszava	Luther: <i>Operationes in Psalmos</i>
az igécskére jut, jól meggondolja, és eszébe vegye ezt az írást, azért hogy a Szentléleknek valami titkai vadnak benne befoglalva, mintha a próféta ezt mondaná: Meggondold ez igiket, és reájok figyelmezzél etc. ²⁶	a zsoltárokból oly zavarosan és bármily következetesség nélkül, hogy maga ez a tény is jelezze: a Lélek lehetséges felindítása titkos és számunkra ismeretlen, ezt nem láthatjuk előre. <i>A lélek eme felindítása</i> bárhol is következzen be, a zsoltár verseinek szünetével táplálja a megnyugodott és megállapodott lelket, hogy képes legyen befogadni a felkínált megvilágosítást és érzést. ²⁷

Luther a Zsolt 3,3 kapcsán hosszabban, több oldalon keresztül fejti ki téziséit a *szela* szócskával kapcsolatban, de az idézett utolsó bekezdés jól mutatja Luther és Heltai gondolatainak rokonságát. Mindketten szünetről és a Lélek titkainak megértéséről beszélnek. Szerintük a szócska a zsoltárok éneklésében az elgondolkozásra, a hallottak elmélyítésére beiktatott szünet, melynek idején a Szentlélek munkálkodik az éneklőben.

Ugyancsak Luther kommentárjának a hatása fedezhető fel a Zsolt 9,17-ben, ahol a *higgajón* ismeretlen értelmű, valószínűleg zenei, technikai kifejezést a következő mondattal adja vissza: „bizonyára csodálatos dolog”. Luther közjátékot fordít, kommentárjában azonban „meditációként” adja vissza a kérdéses szót. Értelmezésében, a zsoltárban Dávid csodálatának ad hangot, mi mindent tett vele Isten, és felkiált: „ó meditáció”. Tulajdonképpen összes érzését ebbe a szóba sűriti. A kommentár ennek kapcsán szó szerint tartalmazza a „revera stupendum est” mondatot, amely szó szerint megfelel Heltai fordításának.

A fenti tézisünket, hogy Luther *Operationes*-ét valóban használhatta Heltai, tovább erősíti, hogy a kolozsvári plébánia tulajdonában volt egy olyan gyűjteményes kötet, amely tartalmazza a kommentárt, és Heltai Gáspár monogramját viseli.²⁸

²⁶ ZVARA: „Az keresztyén olvasóknak”..., 122–123.

²⁷ Ita pausam hanc mea temeritate suspicor significare insignem aliquem affectum, quo psallens pro tempore movente spiritu afficitur. Qui quoniam non est in nostra potestate, non in omni psalmo nec omni versu a nobis haberi potest, sed prout Spiritus Sanctus dat moveri. Ideo Sela in psalmis tam confuse et extra ulla rationem ponitur, ut hoc ipso indicet secretum et nobis incognitum nec provideri possibilem motionem spiritus. Quae ubi ubi venerit, omisiss verbis psalmi quietem et pausantem poscit animam, quae capax fiat vel illuminationis vel affectionis, quae offertur. (Köszönet Buzogány Dezsőnek a fordítás kapcsán tett javaslatiért.)

²⁸ Mai jelzete a Battyáneumban M III 1. LUTHER, Martin: *Tomus tertius omnium operum*. Johannes Crato, Witebergae, 1553 (VD16 L 3419). Ősz Sándor Előd: Reformátorok művei a gyulafehérvári Batthyáneumban. In: Kolumbán Vilmos József, Ősz Sándor Előd (szerk.): *Egyház és történelem : Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2024, 27–30.

Münster Bibliájának hatása

A nehezen értelmezhető helyeken, úgy tűnik, Heltai Münster Bibliáját is kezébe vette. Ezekben az esetekben azonban az is világos, hogy Heltai kombinálja a MSZ értelmezésében a különféle fordítások nézeteit.

Zsolt 4,4

	Magyar fordítás	Eredeti
MSZ	különlegesen bánik Jhwh a kegyessel	הַכֶּלֶה יְהוָה הַחַיִּיד
Heltai	az Úr az ő Szentét magának választotta	
Luther	az Úr az ő szentjeit csodálatosan vezeti	der HERR seine Heiligen wunderbar führet
Vulg	csodálatossá teszi az ő szentjét	mirificavit Dominus sanctum suum
LXX	csodát tett az Úr az ő igazával	ἐθαυμάστωσεν κύριος τὸν ὅσιον αὐτοῦ
Münster	az Úr elkülönítette magának a kegyes (férfit)	Dominus segregavit sibi pium (virum)

A héber szöveg nem egyértelmű. Az itt fellépő ige tk. a tíz csapás kapcsán jelöli, hogy Isten különlegesen bánt Izráellel, különválasztotta Gósen földjét, amikor a csapások nem érintették az izraelitákat (Ex 8,18; 9,7 stb.). A szótárak is ennek függvényében az igét a „különlegesen bänni”, „elkülöníteni” értelemmel adják vissza. Ez a bizonytalanság azonban nehézkessé teszi a zsoltár fordítását. Azt látjuk, hogy Heltai Münster fordítását kombinálja a Vulgata értelmezésével, egy krisztologikus olvasatot hozva létre.

Hasonló eset áll fenn a Zsolt 10,14-ben is.

	Magyar fordítás	Eredeti
MSZ	Látod mert te a nehézséget és a bosszúságot szemléled, hogy kezedbe adassanak ²⁹	רָאִתָּה כִּי־אַתָּה עֹמֵל בְּכַעַס תִּבְרִיט לָתֵת בְּיָדְךָ

²⁹ A héber szöveget szó szerint fordítottam, hogy érzékelhető legyen annak töredezettsége, nyelvi nehézsége. Valószínűleg összekeveredett a szavak sorrendje.

	Magyar fordítás	Eredeti
Heltai	maga jól látod: Mert te nézed a gyötrelmet és a kegyetlenséget, hogy kezedbe adassanak	
Luther	Te bizony látod, mert te nézed a nyomorúságot és a bánatot, ez a te kezeidben áll.	Du siehest ja, denn du schauest das Elend und Jammer; es stehet in deinen Händen
Vulg	Látod, mert te a fáradalmat és a fájdalmat figyelembe veszed, hogy átadd őket a kezeidbe	vides quoniam tu laborem et dolorem consideras ut tradas eos in manus tuas
LXX	Odapillantasz, mert te figyelembe veszed a fáradságot és a haragot, azért hogy átadd őket a kezeidbe	βλέπεις ὅτι σὺ πόνον καὶ θυμὸν κατανοεῖς τοῦ παραδοῦναι αὐτοὺς εἰς χεῖράς σου
Münster	Bizony látod te. Mert te látod az istentelenséget és a jogtalanyságot, hogy azokat kezedbe add	Certe vidisti tu enim vides impietatem & iniuriam, ut reponas in manum tuam

A mondat első része („maga jól látod”) megfelel a Luther- és a Münster-féle szövegnek, a második fele pedig a latin és görög fordításoknak. Két lehetőség áll fenn: Heltai vagy Luther fordítását kombinálja a Vulg. szövegével a LXX-t is figyelembe véve, vagy alapvetően a Münster-féle szövegen tájékozódik. Valószínűleg mindegyik előtte lehetett, de mondattani és szemantikai szempontból Heltai fordítása Münster fordításával áll párhuzamban, amely valószínűsíti annak ismeretét.

A fenti példából azonban az is világos, hogy Heltai a Mózes könyveihez írt előszavában közölt elvnek megfelelően használta a Vulgátát. Számos helyen kimutatható a Heltai-szöveg és a latin olvasatok közötti megfelelés, amikor Luther más megoldást alkalmaz. A legtöbb ilyen esetben a Vulgata szövege egyezést mutat a LXX szövegével, így e megfigyeléseket egy csoportban ismertetem.

Vulgata-/LXX-olvasatok

A legtöbb olyan helyen, ahol Heltai fordítása nem tekinthető a héber szó szerinti visszaadásának, és sem Münster, sem Luthert nem követi egy-egy kifejezés kapcsán, fedezhető fel egyezés Heltai és a Vulg./LXX között.

A Zsolt 1,4 és 35,5 a bűnösök sorsának leírására nem a MSZ-nek, Luthernek vagy Münsternek megfelelő „polyvá”-t használja, hanem a „por”-t.³⁰ A Zsolt 2,3-ben az idegen népek „igá”-ját kell levetni, a MSZ-ben szereplő „kötél” helyett. Ugyanezt a kifejezést azonban a Zsolt 129,4-ben a Vulg./LXX-től eltérő módon azonban már szó szerint „kötélnék” fordítja Heltai, amely azt mutatja, hogy ismerte a kifejezés jelentését. Az 5,2-ben Isten a „kiáltás”-t kell meghallja, míg a héber „suttogás”-ról, Luther „beszéd”-ről, Münster „meditáció”-ról beszél. Ugyanezt a szót megemlékezésnek fordítja Heltai a 39,4-ben, ahol viszont a Vulg./LXX, Münster-meditációt hoz.³¹ Az 5,6-ban és a 73,4-ben „hamis”-ről beszél „dicsekvő” (MSZ, Luther) vagy „balga” (Münster) helyett, amely a Vulg./LXX „törvénytelen”-ének felel meg. Az 5,10-ben a „belső”-vel szemben Heltai a Vulg./LXX-nek megfelelően „szív”-ről beszél.

A példák sorát lehetne még folytatni. Feltűnő azonban ezeken a helyeken, hogy nem teológiaiilag súlyos kifejezések, alapvető hittartalmak fogalmi szerepelnek, hanem sokkal inkább szemantikai variánsok jelennek meg. Ennek egyik oka talán, hogy Heltai számolt a Vulgata képzeteinek egyházi beágyazottságával, és így nem akarta például a latin szöveg alapján ismert porhoz hasonlított hamisak képét vagy az iga képét a magyar szövegben egy másik nem ismert képzetrel lecserélni. A tradíció lehet hatással ezeken a helyeken a kifejezés megválasztásában. Így jutunk el a megfigyeléseink azon csoportjához, amelyek kapcsán Heltai megoldásai egyedinek számítanak, pontosabban olyan megoldásokat tartalmaznak, amelyek a MSZ sajátos értelmezésén alapulnak, és nem lehet azokat összefüggésbe hozni semmilyen fordítással.

Heltai egyedi megoldásai

A Zsolt 1,2-ben a Tóra szavát a reformátori teológiának megfelelően „ige”-nek fordítja, ám egyik vizsgált fordításban, de még Luthernél sincs jelen. A Zsolt 2,2 minden szövegben a „föld királyai”-ről beszél, Heltainál (fordítói figyelmetlenség eredményeként?) csak „királyok” szerepelnek. A Zsolt 2,7-ben Isten fiának születéséről beszél: „ma születek téged”, míg

³⁰ Itt hozzá kell tennünk, hogy a SZABÓ T. Attila (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár X. kötet (Or–P)*. Erdélyi Múzeum-Egyesület–Akadémiai Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 2000, 814. szerint a por jelent gabonatorrmelékét is, de a korban a polyva szó is ismeretes volt. Vö. uo. 799.

³¹ Itt talán már Luthert követi: Luther is, ő is egy mellékmondatot hoz: „mikor megemlékezem róla” / „wenn ich daran denke”.

Luther nemzésről, és a latin és görög szöveg mindkét irányban értelmezhető. A már tárgyalt 4,4-ben a Szent-et nagybetűvel írja, amellyel Krisztusra vagy az egyházra vonatkoztatja. Bár a szent kifejezés a Vulg.-ból származhat, ott a hívőt látszik jelölni, és kisbetűvel szerepel.³² De nehezebb szövegek esetében is van rá példa, hogy Heltai egyedi megoldást alkalmaz. A 7,8 kapcsán a következő megfigyeléseket tehetjük:

	Magyar fordítás	Eredeti
MSZ	és rajta a magasságba térj ³³	וְעָלֶיָּהּ לְמָרוֹם שׁוּבָה
Heltai	És ezennért tégedet felmagasztaljon	
Luther	És miattuk jöjj ismét magasba	um derselben willen komm wieder empor!
Vulg	És emiatt térj vissza a magasságba	et propter hanc in altum regredere
LXX	És emiatt térj vissza a magasságba	καὶ ὑπὲρ ταύτης εἰς ὕψος ἐπίστρεψον
Münster	És amiatt térj vissza a magasba	& propter illum revertere in excelsum

Heltai felmagasztalásról beszél, amely szemantikailag ott van a magasságot kifejező gyök kapcsán a héber szövegben, de a fordítás többi része nyelvtanilag nem levezethető a jelenlegi formából.

Hasonlóan egyedi megoldással találkozunk a Zsolt 10,8-ban, ahol Heltai egyedi módon tolvajokról beszél.

	Magyar fordítás	Eredeti
MSZ	Ül a falvak rejtékelyében	יָשֵׁב בְּמַעְרָב חֲצָרִים
Heltai	Lesben ül a tolvajokkal	
Luther	Ül és leselkedik az udvarokban	Er sitzt und lauert in den Höfe

³² Vö. Zsolt 78,41, ahol Izráel Szentje Istenre vonatkozva nagybetűvel szerepel.

³³ A héber szöveget szó szerint fordítottam, hogy érzékelhető legyen annak töredezettsége, nyelvi nehézsége. Valószínűleg a „visszatérni” (súb) ige másolási hiba során került a szövegbe. Az eredeti az „ülni, trónolni” (jásáb) kifejezés megfelelő alakja lehetett. Vö. BHS apparátus.

	Magyar fordítás	Eredeti
Vulg	A rejtekhelyen ül a gazdagokkal	sedet in insidiis cum divitibus
LXX	Leselkedve ül a gazdagokkal	ἐγκάθεται ἐνέδρᾳ μετὰ πλουσίων
Münster	Ül a falvak rejtekhelyében	Sedet in insidiis vicorum

A Vulg./LXX gazdagokról beszél. Münster is a vershez fűzött magyarázatában egy hasonló értelmezést kínál. Viszont a tolvaj szó nyelvileg nem levezethető, és a gazdagok kapcsán is egy egyedi értelmezést feltételez. Az megfigyelhető a zsoltároskönyv széljegyzetei és summái alapján, hogy Heltai különösen éles kritikával fordul a gazdagok és a hatalmasok felé, akiket igazságosságra int és Isten ítéletére figyelmeztet (72; 76; 109): „Akik a szegényt úgy tartják mint a barmot”, azoknak „jaj”.³⁴ Mi több, a vizsgált zsoltár summájában is az istenteleneket Saul királlyal rokonítja, akik „hatalmassággal igyekeznek a nyavalyás szentegyházat rontani”. Azaz Heltai itt is a hatalommal rendelkező, tehetős embereket veszi célkeresztbe. Ennek fényében nem elképzelhetetlen, hogy Heltai a Vulg./LXX fordításán elindulva sajátos módon értelmezi a szöveget.

Ezenkívül megfigyelhető az is, hogy Heltai hű maradt a Mózes könyveihez írt előszóban bemutatott elvhez, miszerint a „zsidó szónak módjától sok helyen eltávaztunk, követvén az igaz értelemben a magyar nyelvnek járását”. Számos esetben figyelhető meg magyar idiomatikus megfogalmazások használata ott, ahol a héber képek kevésbé volnának érthetőek. Ilyennek tekinthető, hogy a Seolt koporsónak fordítja (Zsolt 6,6) pokol vagy Hádész helyett, vagy a 6,8-ban a szem helyett azt találjuk, hogy a „színem meghervadt”. A héber „hang”-ot „szó”-val adja vissza (Zsolt 6,9), a szabadítás szavát pedig a megtartással (Zsolt 6,5). Arra is van példa, hogy egy névszói mondatot magyaros igei mondattal ad vissza: a nincs szabadítása helyett „Isten meg nem szabadítja” (Zsolt 3,3). A másik jelenségre is akad példa, miszerint „Sok helyen viszontak a zsidó szónak járását követtük”. A fordításokban a király hivatalba való állításáról van szó, míg Heltai szó szerint fordítja a héber szöveget, és felkenésről beszél (Zsolt 2,6).

³⁴ A téma rövid bemutatásához Heltai széljegyzetei alapján ld. BALÁZS: Heltai Gáspár..., 60–61.

A fordítás jellemzése

A vizsgált tíz zsoldár verzióinak módszeres összehasonlítása számos érdekes megfigyeléshez vezetett. Fontos azonban e módszer korlátaira is figyelni. Egyfelől, ahol a fordítások megegyeznek a MSZ gondolataival, nem megállapítható, hogy Heltai fordítása valóban az eredetin tájékozódik, vagy pedig valamilyen fordítást követ. Ez igaz azokra az esetekre is, amikor Heltai szövege a hébert követi a Vulgatával és a LXX-val szemben, de ugyanezt teszi Münster és Luther is. Jelen munkában bármilyen fordítástól való függést csak abban az esetben feltételezünk, amikor a fordítás a héber szöveg egy sajátos, lehetséges értelmezését kínálja, amely egybeesik Heltai verziójával is. Ennek alapján az alábbi kép rajzolódik ki.

A vizsgált 128 versből 47 helyen találkozunk olyan esettel, amikor Heltai fordítása a héber eredetinek egy sajátos értelmezését kínálja vélhetően vagy valamilyen fordítás alapján, vagy stilisztikai megfontolásból. 12 helyen követi Luthert, 3 helyen a hébertől eltérő fordítás megtalálható Luthernél, a Vulgatában és a LXX-ban, 8 esetben kimondottan a Vulg./LXX olvasata tükröződik vissza Heltai szövegében, 2 esetben alapoz Münster munkájára, ill. 22 olyan megoldást találunk, amely csak Heltainál van jelen. Ebből 10 értékelhető nyelvi, stiláris variánsnak, azaz 12 helyen a vizsgált szövegekből nem levezethető szöveget találunk. Statisztikailag ez a következőt jelenti. A vizsgált egységben a versek 36,7%-ában feltételezhetünk valamiféle eltérést a héber szöveghez képest. Az összeltérések 25,5%-ában Luther, 17%-ban a Vulg./LXX szövege jelenik meg, és 27,6%-ban egy olyan szöveggel van dolgunk, amelyet Heltai nem az elemzett fordítások alapján fogalmazott meg. Mit jelent mindez?

Münster munkája kapcsán ugyan mindössze két esetben tudjuk tetten érni a fordítói folyamatban a szöveg figyelembevételét, azonban mivel Münster munkája a héber szöveg szó szerinti fordítását hozza, feltételezhetően segítette Heltai munkáját, amikor fordítása megfelel az eredetinek. Tehát Münster hatása elfedve marad előttünk, és valószínűleg nagyobb mértékben hatott Heltaira, mint az a számból következne. A Luthertől való függés bevett tétel a kutatásban, azonban az arányokat figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy a Vulg./LXX nem kevésbé van jelen Heltai munkájában. Majdnem ugyanolyan aránnyal építkezik, legalábbis a vizsgált korpuszban, ezekből a fordításokból, mint Luther Bibliájából. Még érdekesebb azonban, hogy legalább 12 esetben nem tudjuk megállapítani Heltai szövegének eredetét. Ezek kapcsán vagy részben, vagy egészben arról is szó lehet, hogy Heltai önálló teológiai meglátásai jutnak érvényre bennük, ill.

ami valószínűbb, még van legalább egy nagy hatású, mindmáig beazonosítatlan támasza a fordításban. A kutatás legtöbbször bizonytalan állításokat tesz Heltai héber nyelvtudásáról.³⁵ Borbély egyenesen azt állítja, hogy Heltai csak német és latin szövegeket használhatott.³⁶ A fenti megfigyeléseink alapján ez valószínűtlen. Heltai a statisztika alapján nem tekinthető sem Luther, sem a Vulgata fordítói epigonjának, és nem fordítja szolgai módon sem egyiket, sem másikat. Úgy tűnik, Heltai hozzáértő teológusként mérlegelte a fordításokban megjelenő megoldásokat, és azokat saját (héber?) tudása alapján alkalmazta.

Teológiai szempontból a fordítás nem képvisel markáns pozíciókat. Dogmatikai vitáknak csupán nyomát találjuk. Például a Zsolt 107 XI. széljegyzetében a szentek tisztelete ellen szólal meg ironikus kérdésével a bajbajutottakkal szemben: „hol marad a szűz Mária, szent Miklós stb.”. Ez azonban inkább kivételnek számít. Mind a summák, mind a széljegyzetek a szöveg bemutatását, jobb megértését, gyülekezetre való alkalmazását célozzák. A gazdagokat pellengérre állító vonulat Melius Juhász Péter hasonló szemléletet képviselő fordításával rokonítható, és talán a korabeli református szellemiség nyomait hordozza.³⁷ Lutherhez képest magyarázatai bár sok esetben krisztocentrikusak, vagy az egyházra vonatkoznak, mégis alapvetően történeti szemléletűek. A zsoltárok számára nem mindenhol Krisztus allegóriái, hanem nagy teret kap a zsoltárban megjelenő helyzet, amelyet a legtöbb esetben a Dávid-történetek fényében értelmez.

Külön izgalmas a Zsolt 2 fordítása teológiatörténeti szempontból. A Zsolt 2,12-ben a lutheri értelmezéshez csatlakozik, amikor fordításában az „apoljátok a fiút”, az előszóban pedig az „osculamini filium” szöveget olvassuk.³⁸ A vers a 2,7-tel együtt Krisztus tiszteletét fogalmazza meg. Az unitárius hitvitákban ez az igehely később fontos szerepet játszik.³⁹ Heltai unitáriusként a *Háló* című munkájában ezen igehelyek alapján már az örökkévaló Fiú képzetének cáfolataként értelmezi.⁴⁰ A fordításban nem jelenik meg külö-

³⁵ DÁN: *Humanizmus...*, 61–62. NAGY: A „Colosvárbá” nyomtatott..., 20. NÉMETH: *Az Ószövetség...*, 2009.

³⁶ BORBÉLY: *Heltai...*, 19.

³⁷ BALÁZS: *Heltai Gáspár...*, 61.

³⁸ A ZVARA: „*Az keresztyén olvasóknak*”..., 119. által közölt Lázár István Dávid fordítása: „Tiszteljétek a fiút” ebben az esetben nem nevezhető pontosnak.

³⁹ Vö. Ács Pál: „Én fiam vagy, Dávid...” A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításaiban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112. (2008), 632–644.

⁴⁰ „Erősen viszik a taligát az öröktől fogva való született Fiúval, és azt az öröktől fogva való születést színtelen szórják az emberek előtt. De választ nem tudnak tőnni, ha ember megkérdi őket, mint lehessen ez, hogy az a Fiú öröktől fogva és kezdet nélkül legyen, de azért ugyan

növebb magyarázat. Mégis, a kérdés súlyára való tekintettel, hadd ejtsünk a szövegről néhány szót.

MSZ	Ujjongjatok reszketéssel és csókoljátok tisztán	וגילו בְּרַעְדָּה: 12: וְשָׂקוּ-בֶרֶר
Heltai	És örvendeztetek reszketéssel. Apoljátok a Fiút.	
Luther	És örüljeteK remegéssel. Csókoljátok a fiút.	und freuet euch mit Zittern! Küsset den Sohn
Vulg	És örvendjeteK neki remegéssel. Ragadjátok meg a tanítást.	et exultate ei in tremore. Adprehendite disciplinam
LXX	És örvendjeteK neki remegéssel. Ragadjátok meg a tanítást.	καὶ ἀγαλλιᾶσθε αὐτῷ ἐν τρόμῳ δρᾶξασθε παιδείας
Münster	És örvendjeteK neki remegéssel. Csókoljátok a fiút.	et exultate cū tremore. Osculamini filiū

A szöveg problémás a 11. vers végétől. Mit jelent remegéssel örülni? Mit jelent a 12. versben a *bar* szó, amely héberül tisztát, arámul fiút jelent? A „csókoljátok a fiút” fordításhoz egy arám szót kell a héber szövegben feltételeznünk, miközben a 7. versben a fiú főnév a szokványos *ben* alakban jelenik meg.⁴¹ Hieronymus a héberen alapuló fordításában az „adornate pure”

Atyától született legyen? Mert ha valaha született, tehát valami kezdetinek kell lenni. Ha pedig kezdeti vagy, nem lehet öröktől fogva.” HELTAI Gáspár: *Háló*. Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 17. DÁN: *Humanizmus...*, 107. szerint Heltai itt Kimhinek az érveit használja. A Dán által feltételezett forrás a következő részlet lehet: “And further say to them [Christians *KSZF*] that a father is prior to a son in time, and the son issues from the father’s vigour ; and although it is not proper to use one term without the other as regards nomenclature, for one is not called father until he have a son, and a son is not so called unless he have a father, nevertheless he who is called father when he has a son is prior in time without any doubt. And if this be so, the God whom you speak of and call »Father, Son, and Holy Spirit« – the portion you call Father existed before the other portion you call Son. For if they had been always together they should have been called twin brothers, and you would not call them Father and Son, nor begetter and begotten. For the begetter is prior to the begotten without doubt.” R. David KIMHI: *The Longer Commentary of R. David Kimhi on the First Book of Psalms*. Transl. R. G. FINCH. Society for Promoting Christian Knowledge, London, 1919, 18–19.

⁴¹ Ennek magyarázatára az az elképzelés született, hogy a zsoltárban a zsoltáros a környező népeket szólítja meg, és mivel a perzsa kor diplomáciai nyelve az arám volt, ezért arám szó kerül a szövegbe. Ld. pl. Eduard KÖNIG: *Die Psalmen*. C. Bertlesmann, Gütersloh, 459.

verziót olvassa, és kommentárjában az „imádjátok a fiút” verzió jelenik meg, amelyet saját bevallása szerint a csókolni ige értelmezéseként fogalmaz meg.⁴² Mindez azt mutatja, hogy a szöveg krisztologikus olvasata a kezdetektől fogva vitás volt. Mindazonáltal a modern bibliatudomány teljesen más magyarázatot ad a zsoltár nehéz szövegére. Nagy valószínűséggel másolási hibával kell számolnunk, éspedig azzal, hogy a Zsolt 2,12 első két szava eredetileg a 11. vers utolsó két szava előtt állt, és onnan került valahogyan egy hiba következtében a jelenlegi helyére, nem kis galibát okozva a teológiatörténetben.⁴³ A valószínű olvasat a következő lehetett: בְּרַגְלֵי בְּרַעְדָּה, ⁴⁴ melynek jelentése: csókoljátok a lábát félelemmel. Ez az olvasat a költői képet is helyreállítja: a 11. versben így két szinonim sorral van dolgunk (parallelismus membrorum), amely Jhwh-ra vonatkozik: szolgálatok Jhwh-t félelemmel, és csókoljátok neki lábat rettegéssel. A fenti ismeretek híján Heltai először a krisztologikus értelem szerint fordít, majd pedig épp ezzel az igével támadja Krisztus öröktől fogva való létezésének tanát.

Mindezek fényében elmondható, hogy Heltai a tőle telhető módon igyekezett a fontosabb teológiai kérdésekben tájékozódni. Döntéseiben a reformáció teológiája nagy szerepet játszott. Sok tekintetben Lutherre támaszkodott, de autonóm módon kezelte forrásait. Ennek szép terméke a Zsoltároskönyv, mely jól mutatja, hány forrásból rakta össze Heltai saját szövegét, amely így a neves teológus valódi reformátori hagyatékának tekinthető. Nemcsak a reformáció korában született, de annak szellemiségét tükrözi minden ízében.

⁴² Vö. Ács: „Én fiam...”, 641. 51. láb.

⁴³ Vö. Hans Joachim KRAUS: *Psalmen: Psalmen 1–63*. Biblischer Kommentar XV/1. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1972, 12.

⁴⁴ Természetesen a szavak másféle elválasztása és a vokalizáció átrendezése szükséges a fenti olvasathoz.

Függelék: Heltai szövegben felfedezhető eltérések és azok lehetséges forrásai a Zsolt 1,1–11,1-ben

Luther	Luther, LXX, Vulg	LXX/Vulg	Münster	Heltai egyedi megoldásai
Ps 1,1 „csüfölnézők között ül”. MSZ, LXX, Vulg tartalmazza a szék kifejezést. Luther: „sitzt, wo die Spötter sitzen”	7,13: „ha meg nem tér”. Nehéz a héber szöveg. Valószínűleg a kard hüvelyébe való visszatéréséről van szó, vagy a kard újbóli élesítéséről. A fordítások, Luther, LXX, Vulg. megítéséről beszélnek.	Ps 1,1 „férfi” általános alany helyett. Münst. is.	Ps 4,4: „az Úr az ő szentét magának választotta”. A kiválasztás igéje (segregavit) csak Münsternél van jelen, míg a „szent” kifejezés a Vulg.-ban jelenik meg.	Ps 1,2 a „törát” igének fordítja.
Ps 2,12: „apoljátok a fiút” „benne biznak”. Luthernek felel meg: „küsstet den Sohn”, „auf ihn trauen”. Münsternél is a fiú csokolása olvasható. A bizalom gondolata jelen van a LXX, Vulg. fordításában, ott azonban a fiú csokolása helyett a tanításhoz való ragaszkodás jelenik meg.			Ps 2,2: csak „királyok”-at fordít, elhagyva a birtokos szerkezetet: „föld királyai”.	2,6: királyt felkeni, a fordításokban király hivatalba állításáról van szó.

Luther	Luther, LXX, Vulg	LXX/Vulg	Münster	Heltai egyedi megoldásai
Ps 3:9: Az Úrnál van segítség: Beim Herrn findet man Hilfe. A MSZ és a fordítások szabadításról szólnak.		Ps 1,4 „por” polyva helyett. Vö. 35,5 (itt már Münster is port olvas).		Ps 2,7: „ma szültelek téged”. Luther nemzésről beszél, míg a latin és görög szöveg mindkét irányban értelmezhető: szülés, nemzés.
Ps 4,8: „holott” kötőszó használata, Luther „ob” kötőszavának felel meg.		Ps 2,3: „iga” kötél helyett		Ps 3,3: az „Isten meg nem szabadítja” igei mondat az eredetiben és a fordításokban megtalálható „nincs szabadítása” helyett.
		Ps 5,2: „kiáltásonkat” MSZ-ben „suttogás”, Luthermél „beszéd” szerepel		

Luther	Luther, LXX, Vulg	LXX/Vulg	Münster	Heltai egyedi megoldásai
Ps 5,12: „benned bíznak”. A fordítások „reménykedésről” beszélnek, míg a MSZ-ben azt találjuk, hogy „hozzád menekülnek”.		Ps 5,6: „hamisról beszél”, míg a MSZ dicsékvőt tartalmaz. Luther: Ruhmredigen		3,6 „Gondomat viseli”. Az eredetiben a „támaszkodni” gondolata van jelen.
		Ps 5,10: „szívünk gonosz gondol”. MT, Luther belsőről beszél, nem szívről.		Ps 4,4: „az ő Szentét magának választotta”. A Szent nagybetű Krisztusra vagy az egyházra vonatkozva.
7,1: a vitatott feliratot Lutherrel együtt ártatlanságnak fordítja.	8,9: „égi madarakat”. A MT egyes számot tartalmaz; „halait: melyek a tengernék ösvényein járnak”. Luther és a Vulg. is így értelmezi. Az MT és a LXX-ban azonban nyelvtanilag a „tenger ösvényein jár” nem vonatkozhat a halakra.	10,5: „távol”. A héber szöveg magasságról beszél. A fordítások Lutherrel együtt távolságról beszélnek.	10,14: „maga jól látod: Mert te nézed a gyötrelmet és a kegyetlenséget, hogy leginkább a Münster. fordításhoz állnak közel, de a mondat második fele az LXX-nek és a Vulg.-nak is megfelelő, míg Luther teljesen már értelmezést hoz.	6,5 a szabadítás szavát a megtartással adja vissza.

Luther	Luther, LXX, Vulg	LXX/Vulg	Münster	Heltai egyedi megoldásai
7,2: a héber szöveg menekülésről beszél, LXX, Vulg. reménykedésről, Luther és Heltai bizakodásról.	10,7: „álnoksággal és csalárdsággal”. Az eredeti szöveg elnyomásról és kizsákmányolásról beszél. Luther és némiképp a LXX fordít Heltainak megfelelően.	10,11: „orcáját elfordítja”. Az eredetiben és Luthernél „elrejt”.		6,6 a Seolt koporsónak fordítja, LXX, Vulg. Hádésznek, pokolnak, ill. Luther a halottakról beszél.
7,12: „fenyeget”. A szövegek a harag kiáradásáról szólnak.				6,8 „színem megharadt” – szemről van szó a héberben és a fordításokban.
7,13: „ha meg nem tér”. Nehéz a héber szöveg. Valószínűleg a kard hüvelyébe való visszatéréséről van szó, vagy a kard újbóli élesítéséről. A fordítások, Luther, LXX, Vulg. megtérésről beszélnek.				

Luther	Luther, LXX, Vulg	LXX/Vulg	Münster	Heltai egyedi megoldásai
7,14: „nyilait vesztésre csinálta”. A héber és a LXX, Vulg. tűzes nyilakról beszélnek.				6,9: „siralmas szavamát” – a héberben, LXX-ben, Vulg.-ban hang szerepel. Luther csak sírást hoz.
				6,11: „ellenségim hátra vettetnek”, héber, LXX, Vulg, Luther visszatérnek.
9,1: „az ékes ifjúságról”. Ez az értelmezés csak Luther fordításában jön elő.				7,4: „kezembe”. Mindenütt többes szám van.
				7,5: „velem gonoszul cselekvőknek”. A héber és Luther szöveg jötevőkről, a LXX és Vulg. a semleges értelmű megfizetőimről beszél.

Luther	Luther, LXX, Vulg	LXX/Vulg	Münster	Heltai egyedi megoldásai
				7,8: „és ezenért tégedet felmagasztaljon”. A szövegek mind a „térj föléjük a magasságba” mondatot tartalmazzák.
9,17: a mindmáig tisztázatlan értelmű utolsó előtti technikai szót a fordításokban nem megtalálható „bizonyára csodálatos dolog”-ként fordítja.				
				10,2: „akadjanak meg”; minden szöveg passzív értelmű alakokat hoz Heltai felszólító módú kijelentései helyett.
				10,3: „hányja magát”. A szövegekben az áldás szava szerepel.

Luther	Luther, LXX, Vulg	LXX/Vulg	Münster	Heltai egyedi megoldásai
				10,4: „felmeresztvén nyakát”. A héberben szó szerint „az ő orrának magasságáról” van szó. A nyak semmilyen szövegben nem jelenik meg.
				10:8: „Íésben ül a tolvajokkal”. Sem a héberből, sem a fordításokból nem levezethető.
				10,13: „nem visel ezekről gondot”. Az eredetiben és a fordításokban a keresés gondolata jelenik meg.

Luther	Luther, LXX, Vulg	LXX/Vulg	Münster	Heltai egyedi megoldásai
				10,17: „Rés a te füled”. A héberben és a fordításokban igei mondat van: a te füled figyel/hallgat.
				11,1: A feliratot a semmilyen forrásban meg nem jelenő „A fő énekestől éneklendő” mondattal adja vissza.

Heltai Gáspár, a prédikátor

Az unitárius egyház 16. századi történetével kapcsolatban, akár a prédikációkat, a hitvitákat, akár egyéb egyházi, vallásos témájú művet vagy műcsoportot nézünk, minden tekintetben kiemelkedik a korszak alkotói közül Dávid Ferenc. Az ezekről az írókról szóló közbeszédben, történelmi visszaemlékezésekben és az életrajzokkal vagy művekkel foglalkozó írásokban jellemző lesz sokáig az, hogy a 16. század fontosabb szerzőit mind hozzá viszonyítva határozzák meg az unitárius kánonban. Így lesz Hunyadi Demeter írásmagyarázataiban Dávid Ferenc követője,¹ vagy Enyedi György Dávid Ferenc meggyújtott fáklájának lobogtatója² és elődje hiteszméinek legbátrabb magyarázója.³ Az unitárius egyház püspökei mellett Dáviddal gyakran együtt emlegetett szerző Heltai Gáspár, aki ebben az összehasonításban úgy jelenik meg, mint „a szellem napjának, Dávid Ferencnek bolygója”.⁴ Az irodalomtörténet-írás Heltai kapcsán, fordításaira és kiadványaira koncentrálna más hangsúlyú képet fest a kolozsvári nyomdász-íróról,

* A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165. számú pályázatának támogatásával készült.

¹ GELLÉRD Imre: *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*. Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2002, 52.

² Uo. 55.

³ Ld. pl.: JAKAB Elek: Enyedi György élete. *Keresztény Magvető* 25. 3. sz. (1890), 151.

⁴ FÉJA Géza: *Régi magyarság. A magyar irodalom története a legrégebbi időkől 1772-ig*. Magyar Élet kiad., Budapest, 1941², 104. Idézi többek között: ERDŐ János: Heltai Gáspár az „igaz keresztény vallás” prédikátora. *Keresztény Magvető* 80., 4. sz. (1974), 206; GELLÉRD: *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*. Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2002, 46. Féja a következőképpen kezdi Heltaival foglalkozó fejezetét: „Heltai Gáspárnak a bolygó sorsa adatott. A szellem napjának, Dávid Ferencnek bolygója lett, híven követte merész útját, s utána rebegte nem kevésbé merész hitvallásait, önálló utat nem kezdeményezett, a vitának sem volt elszánt mestere, pedig a viták hevében bugyogott elő az új kor termékeny iszapja, s lobogott fel maga a szellemi értelemben vett kor.” Németh László Heltai prózájáról szóló rövid írásában nagyon hasonló gondolatokat fogalmaz meg: „A Kolozsvárra csöppent fél-unitárius Stancaro megszorítja [Heltait] s Dávid Ferenc végleg magához rántja, mint csillag a meteort. Ő is megfutja Dávid útját. (...) Oda jut, ahova az, csak nem olyan sorszerűen. Egyszerre érnek oda, mégis: Dávid repült, Heltai imbolygott, mert itt a sebesség nem az időben, hanem a lélek szárnyában van.” NÉMETH László: Heltai prózája. *Protestáns Szemle* 38. (1929), 179.

általában méltatja irodalmi működését, sőt, Horváth János kiemeli, hogy a 16. századi unitárius szerzők között, még Dávid Ferencet is meghaladva, irodalmi szempontból kiemelkedik Heltai.⁵ Feltűnik Bornemisza Péter mellett a magyar reformáció legkitűnőbb írójaként,⁶ sőt sok helyen úgy jelenik meg, mint a 16. század (egyik) legjelesebb magyar prózaírója,⁷ aki fordításával, mesegyűjteményével, „könyvkiadói és nyomdászati tevékenységével is maradandó nyomot hagyott a 16. századi magyar irodalomban”.⁸ Az elsők egyike, akik Erdélyben irodalmi életet akartak teremteni,⁹ és irodalmi szempontból kortársai fölé emelkedett.¹⁰ Ő nyomtatta az első magyar könyveket Erdélyben, „magyarra fordította a Bibliát, lefektette az írott magyar nyelv helyesírásának normáit, ő a magyar széppróza megteremtőinek egyike, és egyáltalán ő használta a 16. század legjobb magyar nyelvét”.¹¹ A Heltairól lassan megkövesedett pozitív hangvételű frázisok felbukkanását és továbbélését gazdag példaanyaggal írja le Balázs Mihály. Összefoglalójának tanulságos mondata azonban a következő: „Szinte magától értetődővé vált tehát, hogy az író Heltairól és világhétképről úgy lehet igazán beszélni, ha teljességgel félretoljuk az unalmas és fárasztó teológiai kérdéseket.”¹²

⁵ Hogy lássuk, milyen illusztris társaság élére helyezi őt Horváth, érdemes az egész szakaszt idézni: „...Dávidot valóságos tábor követte: Basilius István, Császmái István, Gyulai Pál, Enyedi György, Sztárai Miklós, Szegedi Lajos, Tordai Máté, Karádi Pál, Válaszúti György, Alvinczi György, Bogáti Fazekas Miklós és mások. Csupa emlékezetes név. De irodalmi szempontból valamennyiöknek, Dávidnak is, föléje emelkedik Heltai Gáspár.” HORVÁTH János: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953, 374.

⁶ KLANICZAY Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig. A magyar irodalom története I.* Akadémiai Nyomda, Budapest, 1962, 313. Ugyancsak erre utal: BRITSKEY István: A magyarországi reformáció kialakulása és fejlődési irányai. In: Uő: *Eszméik, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*. (Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 7.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996, 44.

⁷ Ld. pl.: RMNY 86; FITZ József: A könyv történetéből. *Könyvtáros* 6. (1956), 442.

⁸ GINTLI Tibor: A 16. század protestáns prózaírodalma. In: Uő (szerk.): *Magyar irodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015, <https://mersz.hu/kiadvany/3/info/> (2025. 03. 01.)

⁹ BALOGH Edgár (szerk.): *Romániai magyar irodalmi lexikon*. Kriterion, Bukarest, 1991, II:214.

¹⁰ HORVÁTH János: *A reformáció jegyében...*, 374.

¹¹ SZEGEDI Edit: A reformáció Kolozsváron. *Keresztény Magvető* 113. (2007), 39. Ugyancsak a szakirodalomból ad rövid áttekintést: SZÉLL Anita: Heltai Gáspár magyarországi és erdélyi részleges „szemléje” 1879-től 2011-ig. In: BARTHA Katalin Ágnes et al. (szerk.): *Hortus Amicorum. Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére*. EME, Kolozsvár, 2017, 122–130.

¹² BALÁZS Mihály: Spiritualizmus és felekezetiesség a kései Heltai műveiben. In: Uő: *Felekezetiesség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8.) Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 77. Ilyen megjegyzést számos helyen találunk

Ezen a ponton idéznék egy időben a korai elemzések közé tartozó példát, mellyel kapcsolatban épp Balázs Mihály hívja fel a figyelmet arra, hogy Heltai másik arca, a megalkuvást nem tűrő valláskereső, Dávid Ferenc kitarító társa Borbély Istvánnál jelenik meg visszatérően, és majd innen öröklődik tovább. Borbély azonban, akinek Heltairól szóló monográfiája a mai napig hivatkozási alap, érdekesen jellemzi a korábbiak tükrében írónkat: „Heltai tipikus alakja századának. Nem nagy tehetség, de erős akaratú; nem nagyon tartalmas egyéniség, de mindig megbízható.”¹³ Talán az ő szavai inspirálják Gellérd Imrét is, aki a következőképp ír Heltairól: „Mérsékelt temperamentum, határozott, de nem eredeti egyéniség.”¹⁴ Ezekből a megjegyzésekből az tűnik ki, hogy míg irodalomtörténeti szempontból a legjobb és legfontosabb, innovatívabb szerzők közé kerül Heltai, szigorúan a teológiai kontextus figyelmen kívül hagyásával, vallásos művei és egyházi működése kapcsán gyakran egy hezitáló, bizonytalan, egyéni ötletek és kiemelkedő tehetség nélküli író képével találkozunk. Emellett Borbély egy megjegyzése arra is ráirányítja a figyelmünket, hogy Heltai prédikátori működését Kolozsvár város kontextusában hogyan értelmezhetjük. A következőket mondja ugyanis egy helyen: „Megváltozott Kolozsvár élete is. Többé nem a tanács volt az erkölcsi vezér, hanem a főlelkipásztor, Heltai. Az a néhány év, mely így telt el, a legérdekesebb napokat foglalá le Kolozsvár XVI. századbeli életéből.”¹⁵

Ez a mondat nem csupán apró történelmi adalékként fontos számunkra, hanem Heltai prédikátori működésével kapcsolatban is. Szavainak erejét pedig a későbbi generációk munkáiból érthetjük igazán meg. Enyedi György,

a szakirodalomban. Pl.: WALDAPFEL József: Heltai Gáspáról. In: Uő: *Irodalmi tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957, 47; BITSKEY István: Utószó. In: HELTAI Gáspár: *Száz fabula*. Jegyz., tan. BITSKEY István, kiad. KATONA Tamás. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987, 220. stb.

¹³ BORBÉLY István: Unitárius polemikuskok Magyarországon a XVI. században. (Folytatás.). *Keresztény Magvető* 44. (1909), 303.

¹⁴ GELLÉRD: *Négy száz év unitárius prédikációirodalmá*, 46.

¹⁵ Az idézet hosszabban is: „Megváltozott Kolozsvár élete is. Többé nem a tanács volt az erkölcsi vezér, hanem a főlelkipásztor, Heltai. Az a néhány év, mely így telt el, a legérdekesebb napokat foglalá le Kolozsvár XVI. századbeli életéből. A reformáló országgyűlések egymást érik, a lakosság az anyagiak mellett épp annyit foglalkozhatik a szellemiekkel. A haladás minden irányban szemmel látható. A nemrégiben Martinuzzi kénye alatt nyögő Kolozsvár erkölcsi súlyban annyit emelkedett, hogy irányt jelölhetett elhatározásával az 1552. május 22-iki tordai országgyűlésen.” BORBÉLY István: *Heltai Gáspár*. Athenaeum, Budapest, 1907. A reformáció elterjedése 4.§. Online változata: <https://mek.oszk.hu/01600/01612/01612.pdf> (2025. 03. 15.)

a harmadik unitárius püspök prédikációiban Heltai halála után szűk két évtizeddel visszaköszön ez a tematika. Ahogy Heltai állhatatosan beszélt munkáiban a társadalmi problémákról és ellentétekről, a különböző társadalmi csoportok vallási, anyagi vagy tudásbeli különbségek miatt kényes vagy problémás viszonyáról, a társadalombírálatot pedig kiegészítette javító szándékú tanításaival, úgy jelennek meg ugyanezek a témák Enyedi prédikációiban, a fejedelem és az egyes osztályok bírálata mellett a szó erejének, pusztító és építő hatásának, a bíróválasztásoknak, a mindennapi városi problémáknak a leírásain, piacozásnak, naptárreformnak, katonákkal való bánásnak, aszály vagy áradás miatti károkkal, a szegények megsegítésével, vagy épp a túlzott költségek visszaszorításának feladatain keresztül a Lélekkel való káromkodásig. Így a szépirodalom és prédikációs irodalom határvonalai elmosódnak, az évtizedek hálójában átjárhatóvá válnak, és ezer módon öszszemosódnak, főképp a következő század unitárius kéziratok kultúrájában.

De hogy jobban lássuk Heltait mint prédikátort, érdemes életének alakulását, legalábbis az erről ismert adatokat röviden áttekintenünk. Prédikátori pályája 1544-ben kezdődött Kolozsváron, miután az Adrianus Wolphardus halála miatt megüresedett kolozsvári plébánosi poszt betöltésére Heltait a városba hívták. E hivatalt, valamint emellett a szász prédikátori posztot lényegében, vallásváltásai mellett is, az unitárius térnyerésig feltehetően meg is tartotta, bár Waldapfel József megjegyzi, hogy „Heltai 1557-től kezdve, mikor a plébánosságról lemondott, a kolozsvári eklézsia széniora volt”.¹⁶ Az 1560-as évek második felében aztán bizonytalanná válik, mikor és milyen pozíciót töltött be, és később hogyan kezdett újra prédikátorként működni. Hogy ez biztosan megtörtént, abban megerősíthet bennünket az, hogy erről az általa nyomtatott hitvitai jegyzőkönyvek előszavaiban maga tesz említést. De általánosan elfogadottnak vehetjük, hogy miután Dávid Ferenc hatására a kolozsvári gyülekezet áttért az unitárius vallásra, régi plébánosukat és papjaikat, akik nem csatlakoztak (legalábbis ekkor) a vallásváltáshoz, részben elengedték. Így Dávid Ferenc a püspöki szerepe mellett átvette a kolozsvári szász plébános helyét is, és mikor pár évvel később Heltai áttért, prédikátorként fogadták vissza a gyülekezetbe. (Erre még később visszatérek.) Az ezekkel kapcsolatos adatokat a századok során sokféleképpen magyarázták. Az unitárius feljegyzések is bizonytalan adatokat őriztek meg Heltai működéséről, erről tanúskodik többek között maga az unitárius egyháztörténet is, melyben a hitvitákkal kapcsolatban a

¹⁶ WALDAPFEL József: Heltai Gáspár forrásai (Első közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények* 44. (1934), 234.

következő megjegyzést találjuk: „...eleink helytelenül tudósítottak minket Heltai Gáspár megtéréséről. Ők ugyanis azt tanították, hogy e nagynevű férfi 1546 körül fogadta el az unitárius vallást.”¹⁷ Érdemes megjegyeznünk, hogy ekkor kezdte el társaival fordítani a Biblia könyveit, aminek kinyomtatását, ahogy Georg Haner már feljegyezi, és később az Ember–Lampe-féle egyháztörténetben is szerepel, Martinuzzi megakadályozta, így a kötetek csak 1551 után kezdtek el megjelenni.¹⁸ Majd miután a kolozsvári eklészia első papjai között elsőként említi Heltait, aki már vallásváltása előtt is plébános volt, plébánossága és prédikatori szerepe kapcsán elveszve a bizonytalan adatok között, Kénosi Tőzsér a következőket mondja: „Most aztán Ödipusz legyen a talpán, aki a Szfinxnek ezt a találós meséjét úgy meg tudja fejteni, hogy arra semmi ellenvetést tenni ne lehessen, s minden tekintetben kielégítsen mindenkit.”¹⁹

Természetesen, ahogy Kénosi Tőzsér hozzáteszi, az unitárius egyháztörténettel foglalkozóknak megfelelt, ha Heltai csak rövid ideig, és élete végén vallotta magát unitáriusnak: „Az idő rövidsége a dolog igazságán mit sem változtat. Elég, ha egy évet, vagy ha csak egy hónapot volt is egyistenhívő, de az volt.”²⁰

Nem véletlen tehát, hogy irodalmi és egyházi hatását figyelembe véve Gellérd Imre az unitárius prédikációirodalom történetéről szóló monográfiájába

¹⁷ KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. Ford. MÁRKOS Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kieg. (I–III/1:) BALÁZS Mihály, kiad. (I–III/1:) HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR (B.) Lehel, ill. (II:) ELEKES Tibor, 3 köt. (Az Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház (Kolozsvári) Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1–4/3/1.) Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Országos Széchényi Könyvtár, Kolozsvár–Budapest, 2005–2018, 1:186.

¹⁸ Borbély István megjegyezi, hogy Heltai reformatori ténykedéséről az első adatot Haner jegyezte fel *Historiájában*: „Értesülvén – írja – Martinuzzi helytartó 1546-ban arról, hogy Heltai néhány kolozsvári iskolai tanárral a bibliát magyarra kezdte fordítani s azt kiadni akarja: a városra, hol az történék, kemény büntetést szabott s Heltait nyomtatási szándékától elretentette. A fordítás azonban folyt, de a kiadás csak az üldözőnek halála után, 1551-ben jöhetett létre.” BORBÉLY István: *Heltai Gáspár...* Ifjúsága 4. §. Ugyanerről ír Barta Mária: „A fentieknél jóval kevésbé tűnik bizonyíthatónak az a vád, amely szerint Fráter György 1546-ban pénzbüntetéssel sújtotta volna a kolozsváriakat, mert a Heltai Gáspár vezette csoport magyarra kívánta fordítani a Bibliát. A történet leírása az ismét csak Haner művére építő Lampe–Ember-féle egyháztörténetben található.” BARTA Mária: Fráter György és a protestantizmus. *Történeti Tanulmányok* II. (1993), 91.

¹⁹ KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, 1:378.

²⁰ Uo., 187.

felveszi Heltait a 16. század szerzők közé, Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter és Enyedi György mellé, másodikként. A taglalt munka, melyet választ, Heltai 1559-ben megjelent *Agendás könyve*, melyről Gellérd megjegyzi, hogy „a munka hű tükre a 16. század unitárius liturgiájának”.²¹ Gellérd Heltait elsősorban íróként említi, majd azt is hozzáfűzi, hogy korának legkiválóbb prédikátorai közé tartozik.

Gellérd Imre Dávid Ferenc kapcsán a következő pontokban foglalja össze, miben áll a püspök prédikatori nagysága, és mi volt szónoki hatásának titka: Dávid Ferenc kora „eszmevilágát, jövőélményét” tudta kifejezni, egyénisége megmutatta, hogy született és felkészült szónok volt, páratlan teológiai és történelmi műveltségű előadó volt, kiváló bibliaismerete segítette abban, hogy a kor egyik legeredményesebb szónokává váljon”, valamint prédikatori nagysága „mondanivalójának újszerűségében és haladó jellegében” rejlott.²² A szakirodalom kifejezetten sokszor megemlíti emellett, hogy Dávid ismerte hallgatóságát, tudja, hogy adott pillanatban mire és mennyi tudásra van szüksége. Emellett beszédeiből világossá válik emberismerete, ami prédikátorként, szónokként való érvényesülését hatékonyra teszi. Azt gondolom, hogy ezeket a pontokat Heltaira és elképzelt prédikációs korpuszára is könnyedén alkalmazhatjuk. Emellett is elmondhatjuk, hogy Heltai a hitújítás eszmevilágának egyik legmarkánsabb prédikátora volt. Szónoki nagyságát nemcsak kora, de a késői utókor is elismeri. Alig van erdélyi egyház- és irodalomtörténész, aki ne sorolná őt a hazai egyházi szónokok legnagyobbjai közé. Mégis egyes területeken végzett munkájának megítélése néhány esetben, úgy tűnik, mint számos korabeli szerző esetében, a hagyományból és egyéni megérzésekből táplálkozik.

A 20. századi kutatások során tisztázódni látszottak az adatok, és többek között a „vén, eszelős Midász”²³ egyházi működésének és megtérésének időpontjával kapcsolatban többek között Balázs Mihály, Kovács Sándor, Utasi Csilla pontosították az adatokat az utóbbi időben.²⁴

De mit is tudunk igazából prédikatori működéséről? Abban a szakirodalom egyetért, hogy Heltai egyházi működése alatt, bár számos kritika érte a korban emiatt, mindvégig kiállt a szász prédikáció fontossága mellett, maga csak németül, a szász közösségnek prédikált. Ahogy több

²¹ GELLÉRD: *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, 46.

²² GELLÉRD Imre: Dávid Ferenc mint prédikátor. *Keresztény Magvető* 85. (1979), 147.

²³ KOVÁCS Sándor: Egy hitvita – két jegyzőkönyv. Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez. *Keresztény Magvető* 110. (2004), 437.

²⁴ Jelen dolgozat terjedelmét szétfeszítően ezen új eredményeknek a részletes tárgyalása, ezért ettől itt eltekintek.

munkája előszavában ki is tér erre, célja magyar nyelvű nyomtatványaival elsősorban az volt, hogy a szászok és magyarok közötti ellentétet csökkentsé, és a magyar hívők számára is elérhetővé tegye azokat a német nyelven olvasható forrásokat, melyek a lelki fejlődés, keresztyéni élet, és ezekhez kapcsolódóan a vallásos tanítások, imádságok, mindennapi morális tanulságok kapcsán segítik a keresztyén olvasókat. Szisztematikus szövegkiadói munkája is erről tanúskodik. Ám nyomtatványai között nem találunk olyat, mely akár őáltala írt, akár általa összegyűjtött, fordított, kompilált prédikációkat tartalmazna. Abban is egyetért a szakirodalom, hogy nagyon keveset tudunk wittenbergi útja előtti szellemi fejlődéséről és műveltségéről, műveiből is ennek a szellemi iránynak a nyomait olvashatjuk ki.²⁵ Társai közül is ismerünk számos prédikátort. Székely Gábor legutóbb Titus Amicinusról írva mutatta be, hogy Heltai 1559-ben csatlakozott a szakramentárius irányzathoz, majd 1563-tól Amicinuussal együtt képviselte azt a kolozsvári szászok között. Amicinus szász prédikátorként dolgozott Heltai mellett.²⁶ Emellett megemlíthetjük még a Heltai idejében aktív unitárius prédikátorok és másodpapok között (nagy részt az unitárius egyháztörténet gyűjtése alapján) Kozárvári Pált, Georg Kratzert, Basilius Istvánt, Vizaknai Gergelyt.²⁷ Közülük többen ellentmondtak az unitárius tanoknak, vagy ódzkodtak egy ideig áttérni. Így például Titus Amicinus, Kratzer, vagy maga Heltai. Ám míg Amicinus korai halála miatt már nem érte meg az antitrinitáriusok teljes térnyerését, Heltai végül elfogadta az új tanokat, és rövid idő múlva maga is unitárius hitre tért.

Általánosan jellemzőnek találhatjuk, hogy Heltai tartózkodott a legvehemensebb hitvitákban való részvételtől. A kutatások sorra hangsúlyozzák, hogy a hitbeli változások viharában úgy próbált helytállni, hogy legtöbb-ször eltávolodott a hitvitai témáktól, és megjelentetett művei „a dogmatikus

²⁵ „Egyébként azonban semmit sem tudunk Wittenberg előtti szellemi fejlődéséről, s műveltségének korábbi rétegei az ő esetében sem igen hámozhatók ki írásaiból, annyira a wittenbergi ösztönzés a döntő azok egészében.” WALDAPFEL József: Heltai Gáspár forrásai (Első közlemény), 236.

²⁶ SZÉKELY GÁBOR: Kecskeméti Agricola János eklogája Titus Amicinushoz. Egy elfeledett humanista költő kapcsolatrendszere és egy antik műfaj aktualizálása. In: BÉKÉS ENIKŐ et al. (szerk.): *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*. (Convivia Neolatina Hungarica 3.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2019, 137–138.

²⁷ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, KOZMA MIHÁLY és KOZMA JÁNOS: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, 1:383–384.

kérdések érintésének szüksége nélkül”²⁸ szolgálták a felekezet épülését és tanítását. A teológiai kérdések figyelmen kívül hagyása Heltai életműve kapcsán azt is jelentette, hogy az irodalomtörténeti kutatás nagyon ritkán, és a néhány kivételtől eltekintve felületesen foglalkozott a Heltai-korpussszal e kapcsán, a fókuszban a profán irodalommal való kapcsolata és az ehhez kötődő írói és nyomdai működése állt.²⁹ Természetesen ennek is voltak nagyon hasznos hozadékai. A kutatások rávilágítottak arra, hogy itt érhetjük tetten azt, hogy Heltai visszalép ahhoz a humanista jellegű gondolkodáshoz, melyet a reformációval kapcsolatos szellemi útkeresése alatt háttérbe szorított. Ám ne feledjük el, hogy még a vallásos, polemikus témájú kiadványaiban is megtaláljuk a vitákban mérsékletre intő véleményét. A gyulafehérvári második hitvita alatt Matthias Heblerrel együtt „a vitatkozás tisztességes folytatására intette az unitáriusokat”,³⁰ és a mű második kiadásának előszavában bővebben ki is fejtette ezzel kapcsolatos elgondolásait. Szándéka a jegyzőkönyv kiadása kapcsán nem az ellenségeskedés szítása volt, hanem a vita tudós környezetbe terelése. Erről a következőket mondja ő maga: „Az én szándékaim mindig szerények voltak. Nekem az volt a tervem, hogy a kiválóbb papok közül csak néhányat válasszanak ki, s azok jelöljék meg az egyenlenségeket okozó hitcikkeket, azokat barátságosan latolgassák, és istenfélő emberekhez méltó szelídséggel vessék egybe, s amit igaznak megismernek, azt fogadják el, és ahhoz csatlakozzanak. Ez volt, sőt most is ez az én tervem, de semmibe vették s kereken elutasították. Én azzal, hogy tervemhez állhatatosan ragaszkodtam, mérsékletemnek igen nagy jutalmát vettem. Mert a világosságnak és minden könyörületnek atyja engem az átkos tévelygéseknek örvényéből kiragadott, és az én aggodalmaskodó, küszködő lelkiismeretemet a Szentírás vigasztaló muzsikájával

²⁸ Pl. WALDAPFEL József: Heltai Gáspárról, 47. A fabulákkal kapcsolatban említi: UTASI Csilla: *A Száz fabula* európai irodalmi kontextusa. In: BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás (szerk.): *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. Studia Litteraria 45. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Debrecen, 2017, 56.

²⁹ Horváth János így ír erről: „A hatvanas évek közepétől fogva profán műveket is nagyobb számmal jelentetett meg, s maga is – mikor Dávid újabb fordulása hosszas töprengésbe ejtette – a vallási vitáktól távol álló irodalmi munkálatokba fogott. 1571-ben Báthory István cenzúra-rendelete már szinte lehetetlenné tette, hogy nyomdája továbbra is a vallási irodalmat szolgálja ki. Így, részben kénytelenségből, adta magát egészen világi jellegű művek – széphisztóriák, történeti munkák – publikálására.” HORVÁTH János: *A reformáció jegyében...*, 375.

³⁰ Ld.: Kovács Sándor: Egy hitvita – két jegyzőkönyv. Adalék Heltai Gáspár megtéréséhez. *Keresztény Magvető* 110. (2004), 437.

megnyugtatta, lecsöndesítette és megbékítette ezennel Isten és minden angyalai előtt (...).³¹

Heltai prédikatori szerepéről több értő tanulmány is megjelent, ilyen például az Erdő Jánosé,³² részben a Waldapfel Józsefé³³ vagy az Utasi Csilláé,³⁴ és számos, a korszakkal foglalkozó monográfia tér ki rövidebben vagy hosszabban Heltai prédikatori működésére, ahogy fentebb is láttuk, főleg a dátumok és életrajzi adatok listázása, pontosítása kapcsán. A szakirodalmi szerzők felhívják a figyelmet arra is, hogy Heltainak számos művének, fordításának létrejötté és kiadása a prédikatori szerepkörből következik,

³¹ A latin nyelvű előszót magyarul idézi: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, 1:185. Az 1568-ban kiadott jegyzőkönyvváltozatban, bár Heltai nagyon hasonlóan fogalmazza meg ezeket a gondolatokat, a megtérés mozzanata még nem szerepel benne. Mivel a tavalyi év során megjelent ez a szöveg Buzogány Dezső új fordításában, érdemes idéznünk az idetartozó szakaszt: „Mindig azt tanácsoltam, most is azt teszem (bár mint visszahúzódo embernek, sokan hibául róják fel), hogy vita keletkezvén, az a fél, amely birtokon belül van, és az egyház bevett tanítását igyekszik védeni, a jeles lelkészek közül csak néhányat válasszon ki, hogy az újítók tételeit artikulusokba szedjék, ezeket kegyesen mérlegeljék, és maguk között, Isten és igazsága félelmében békésen beszéljék meg, majd azokat, amelyeket igaznak találnak, igazolják és fogadják el – hiszen isteni parancs, hogy a Lelket meg ne oltuk, és mi mindannyian tisztelettel és engedelmisséggel tartozunk az isteni igazságnak –, azokat pedig, amelyek hamisak, és úgy tűnnek, hogy eltérnek Isten igéjétől, írásban röviden cáfolják meg. Tovább az újítóknak is legyen lehetősége gondolataikat kinyilvánítani, és a cáfolat pontjai ellenében azokat megerősíteni. Utána a megcáfolt fél az újítók kijelentéseit és érveit újra alaposan fontolja meg, amelyeket helyesnek nyilvánít, azokat fogadja el, amelyeket nem, azokat Isten igéjéből röviden és szilárdan cáfolja meg. Ezt a módszert harmadszorra is hasznosnak tartom. Mert a sok kifogás egyáltalán nem akadályozza annak, hogy a felek gyakorolják az elmélkedést, mellesleg kiküszöbölhető az önimádat, mint az igazság és az egyház legártalmasabb vétké, és egymást sem tudják egykönnyen kölcsönösen rászédni. Amiket ugyanis írásba foglalnak, azokat utólag már nem lehet elkedőzni. Így aztán a hatóság (a vallás oltalmazója és az igazság őre) a kegyes és tanult emberek ítéletére hagyatkozva könnyen mondhat ítéletet az egész vitás ügyben, és kellőképpen teljesítheti hivatali kötelességét, következésképpen kevesebb gyűlölet és versengés lesz.” HELTAI GÁSPÁR: *Disputatio... A második gyulafehérvári hitvita*. Ford., jegyz. BUZOGÁNY DEZSŐ. (A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 12.) Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2024, 14–15.

³² ERDŐ János: Heltai Gáspár az „igaz keresztény vallás” prédikátora. *Keresztény Magvető* 80, (1974), 203–217.

³³ Waldapfel több, fentebb is idézett tanulmányban foglalkozik Heltaival és műveivel.

³⁴ Leírása elején meg is határozza, mit vizsgál: „predikatori szerepét a kolozsvári hitújítás eseményeinek összefüggésében” tekinti, Heltai művét pedig mind „nyelvi esemény”-t elemzi. Ld.: UTASI CSILLA: Egy prédikatori életpálya tanulmányai. In: BIRÓ ANNAMÁRIA, BOKA LÁSZLÓ (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* 3. Reciti Kiadó–Partium Kiadó, Budapest–Nagyvárad, 2018, 43.

különböző célt betöltve a kolozsvári, és tágabban az erdélyi unitáriusok tanításában, vezetésében. A bibliafordításokban Isten ígését kívánta közelebb hozni a hívekhez, míg a legkorábbi kiadványok között már megjelenő katekizmusok szövege „gyakorlati értelemben az üdvözítő életvitelre tanít”,³⁵ a *Dialogus* mind a személyes istenismeret, mind az üdvösség eléréséhez vezető út témáját körbejárja, Heltai imádságoskönyve pedig majd ez utóbbi vonalat erősíti tovább. Hosszan folytathatnánk e felsorolást, ám témánk szempontjából kulcsfontosságú, hogy egyetlen szövegcsoportot biztosan nem találunk az említettek között. Nem ismerünk Heltaitól szerkesztett prédikációgyűjteményt sem német, sem magyar nyelven, nem maradt fenn tőle kéziratos formában sem lejegyzett beszéd, és műveiből is a nyomtatott példányokon kívül ma elenyésző számúnak van kéziratos változata,³⁶ ezek is jellemzően a 19. században készültek. Mégis úgy gondolom, hogy azokból a megjegyzésekből és részletekből, melyeket munkáiban találunk, egy nagyon átgondolt és ambiciózus prédikátorkép rajzolódik ki a szemünk előtt.

Bár nincs mód egy tanulmány keretei között Heltai minden idekapcsolható művéről beszélni, időrendi sorrendben áttekintve a választott példákat szembevetve, hogy míg Heltai lassan, de folyamatosan változó vallási nézetei néhány esetben jól kitapinthatóan nyomot hagytak ezeken a műveken, néhány alapmotívum végigkíséri az életművet, vissza-visszatérve különböző kontextusokban.

Elsőként érdemes átnéznünk az 1550-ben kiadott *Kis katekizmust*.³⁷ Bár a mű címlapján nem szerepel, jellegzetes nyelvi ismertetőjegyei alapján a művet Heltai munkájának tartják. Természetesen ez is fordítás, Luthert néhány toldással és kis változtatásokkal híven követi. A munkában a papi, prédikatori szerepről olvashatunk abban a Szentírásból szereztetett táblában, „melyből minden rend és minden állapotba való ember megismerheti, mi legyen az ő tiszti és dolga”.³⁸ A püspökök, plébánosok és prédikátorok tiszte kapcsán a következőket mondja a katekizmusi passzus, természetesen kérdés-felelet

³⁵ Uo., 47.

³⁶ Például a Román Akadémia Kolozsfári Fiókjának Könyvtárában őrzött unitárius kézirategyűjteményben a következő másolatok találhatók: Ms. U. 460 (*Agendák* [RMNy 154], másolás ideje: 18. sz.) – A kötet kötése eredetileg a Váradai disputáció (RMNy 286) példányát tartalmazta; Ms. U. 577 (*Catechismus Minor, Az az, a keresztyeni tudomanac reuידeden valo sumaya* [RMNy 86], másolás ideje: 1876); Ms. U. 1562 (*Vígasztalo keonyvetske* [RMNy 102], másolás ideje: ca. 1900).

³⁷ RMNy 86. Evangélikus katekizmus.

³⁸ HELTAI Gáspár (ford.): *Catechismus Minor, az az a keresztyeni tudomanac reuידeden valo sumaya*. Heltai és Hoffgreff, Kolozsvár, 1550, 72r.

formában (az idézetben a kérdéseket elhagyom), a Timóteusnak írt első és második levélre hivatkozva (1Tim 3; 2Tim 4): „A pisepeknek, plébánosnak, prédikátornak etc. megfeddhetetlennek kell lenni, mind tudományába, s mind életébe. (...) Az Istennek igéjét igazán és tisztán prédikálja, a bűnt megfeddje, a népet minden jóra intse, a keresztyéneknek minden szükségéért nagy szorgalmatossággal könyöregjen, és úgy éljen, és úgy cselekedjék mindenben, miképpen az Istennek megfeddhetetlen dolgosa, és hív udvarbírája. (...) Szükség ezokáért, hogy a Pisepek megfeddhetetlen legyen, egy asszonyállatnak férje, vigyázó, józan, jó erkölcső, szállásadó, tanítható. Ne legyen részeges, se verekedő, se éktelen nyereségkévánó, hanem igaz legyen, nem háborgó, nem telhetetlen, olly, ki az ő háza népét jól bírja. Kinek engedelmes gyermeki legyenek minden tisztelettel. Ki újonnan támadott ne legyen. Ki az igaz tudománt értse és szeresse, hogy taníthasson, és az igaz tudomány által inthessen, és az ellenmondónkat[!] megfeddhessen.”³⁹

Heltai még ugyanebben az évben kiadott egy Agendát is,⁴⁰ 1551-ben pedig Luther Kiskátéja németül került kiadásra.⁴¹ Majd 1553-as katekizmus,⁴² mely az 1550-es kiadás bővített változata, immár illusztrációk nélkül, szintén tartalmazza ezt a szakaszt, kicsit másképpen. Az RMNy leírása részletesen kitér arra is, hogy Heltai fordítása, melynek összefüggését az eredeti német nyelvű művel Sólyom Jenő vizsgálta részletesen, a szövegeltérésekben, főleg betoldásokban Heltai vallási kérdésekre adott válaszait mutatja polemizáló hangnemben.⁴³ Sólyom azt is hozzáfűzi leírásához, hogy „a kor szellemében természetesen nem a szavak, hanem a gondolatok fordítása volt Heltai célja”.⁴⁴ Az immár kérdés-felelet formájába komponált kátészövegben elhangzik a következő kérdés-felelet is:

„A pisepek, plébános etc. mikor vétkezik az ő hivatalja ellen?

Felelet: Mikor az Úr Istennek igéjét a szent evangéliumot nem prédikálja tisztán és igazan, hanem az Istennek igéje helyében ördegi tudománt,

³⁹ Uo., 72r–v.

⁴⁰ RMNy 85.

⁴¹ RMNy 93.

⁴² RMNy 100.

⁴³ Érdekes részlet az elemzéssel kapcsolatban az, hogy Sólyom hosszan beszél arról, hogy egészen 1910-ig nem tudták a kutatók, hogy Heltai munkája fordítás, addig saját munkájának tartották. Ld. SÓLYOM Jenő: *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig.* (A Luther Társaság kiadványai. Új sorozat XII. Luther-tanulmányok II.) Luther-Társaság, Budapest, 1933, 161–163.

⁴⁴ SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország...*, 161.

emberi találmánt, hazugságot és fabulát prédikál. És mikor ennek felötte gonosz életben él, és minden embereket megbotránkoztat.”⁴⁵

Itt érdemes megemlíteni azt a valós vagy álszerénységet, mely művei közül sokra jellemző, s melyben épp a tiszta és igaz, és mindenekelőtt érthető szövegek fontosságára hívja fel a figyelmet. A Biblia második részének kötetében például megjegyzi: „Hogy kedig evégre szolgáljanak e szent könyvek, azért fordítottam és megtolmácsoltam őket, és magyar nyelven kiadtam szerelmetőknek. Nem igen fenn ügető és megékösített beszédökkel, hanem együgyű és parasztképen, de mindezáltal jó lelkiismerettel. Mert a Szentléleknek akarátját és értelmét minden tehetségemmel megkerestem, és azt megtalálván együgyű beszédökkel a Szentírásnak liniája szerint elrendöltem, megtartván annak ő szokását és tulajdonságát. (...) Használni akarok az én slejt munkámmal az Úr népének. Ha megcsalatoszom belőle, nincs mit tőnném. Mert ami nálam vagyon, ő adta. Ha többet adott volna, tovább mehetnék benne. De miérthogy nem adott többet, evvel kell megelégnöm, és igen jó néven vészem ő szent felségétől.”⁴⁶

Ugyanebben az évben adta ki a *Katekizmus* rövidített változatát is,⁴⁷ illetve a *Vigasztaló könyvecskét*.⁴⁸ Az utóbbi munka Johann Spangenberg német prédikátor munkájának fordítása, és feltételezhetően nemcsak egyszer használta, hanem ezt a munkát adta ki Heltai német nyelvű, ma nem ismert *Trostbüchlein*jében is.⁴⁹ Ebben a munkában, melyet Majláth István özvegyének, Nádasdy Annának ajánlott, és melynek ajánlásában megemlíti, hogy a dési prédikátorral, valamint a dési főlekipásztorral közösen dolgozott annak szövegén, nemcsak sok olyan kérdést körbejár, melyről a

⁴⁵ HELTAI Gáspár (ford.): *Catechismvs, melybe a mennyei tudománnac sommája a derék Szentírásból és sok keresztyén tanítóknak írásokból rövideden egybeszeretett és befoglalatatott*. Heltai, Kolozsvár, 1553, 73v.

⁴⁶ HELTAI Gáspár: Jézus Krisztusnak Újtestamentoma (Kolozsvár, 1561). In: ZVARA Edina: „Az keresztyén olvasóknak”: Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. században. (Régi Magyar Könyvtár, Források 14.) Balassi Kiadó, Budapest, 2003, 135. Idézi kicsit más formában: BORBÉLY István: *Heltai Gáspár...*, A reformátor 8. §.

⁴⁷ RMNy 101.

⁴⁸ *Vigasztaló könyvecske keresztyéni intéssel és tanítással: miképpen kelljen az embernek készülni keresztyéni és bódog evilágból való kimúlásához. Külemb-külemb keresztyén tanítóknak írásokból özvegyűjtetett és egybeszeretett* HELTAI Gáspártól, a kolozsvári plébánostól (typ. Heltai, Kolozsvár, 1553). (RMNy 102.)

⁴⁹ Ld.: RMNy 94 leírása és jegyzetei, főképp a következő sorok: „A címleírás alapján feltételezhető, hogy amint Heltai a magyar kiadást is, úgy a saját nevén megjelentetett német változatot módosításokkal, betoldásokkal bocsátotta ki.” Ugyancsak említendő: THIENEMANN Tivadar: A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei (Első közlemény). *Irodalomtörténeti Közlemények* 32 (1922), 63–92, 73–74.

már korábban tárgyalt munkákban is szót ejt, és nemcsak arra vállalkozik, hogy a halál várásához jó keresztényi eszköztárat adjon, hanem az élet fontos feladataira is kitér, a helyes életvitelre is tanít. Többek között így kerül szóba a műben a gyermeknevelés kérdése is egy helyen. „Az erkölcsös élet, a munka és a tudás becsületének”⁵⁰ kérdése kapcsán a gyermekkortól való vallásosságra nevelés közben Heltai kihangsúlyozza az oktatás, tanítás fontosságát, valamint felvázolja a lehetséges életpályákat, elsőként említve ezek között természetesen a prédikatori feladatok ellátását: „Viseld gondot feleségedre és gyermekeidre, míg ez életben és jó egészségben vagy. Erre igyekezzél, hogy az Úr Istennek félelmében, a hitben és a keresztyéni szeretetben felneveljed őket, és hogy a keresztyéni tudománnak részeit a Katekizmusból megtanulják. Ha alkalmatosok a tanulásra, add a scholába őket, hadd tanuljanak a bölcs és szükséges tudományokat, hogy jövőre a keresztyénségnek szolgálhassanak tanítással, prédikálással a templomba, kívül pedig a scholákba, a tanácsházokba etc. Ha pedig arra nem alkalmatosok, tehát ad valaki tisztességes mívre őket, hogy munkálkodjanak, és ne hivolkodjanak, hogy gonosz erkölcsöt ne vegyenek magoknak, hogy tobzódásra és lakásra ne adják magokat, hogy amiatt végre orvosok, avagy tolvajok ne legyenek, hanem hogy mindnyájan az ő rendek szerint jámboroknak szolgáljanak.”⁵¹

A prédikatori munkával és a prédikációírással kapcsolatban a legbővebb kifejtéseket talán *Ágendáiban* találjuk. Az 1559-es *Ágendát*⁵² azért érdemes különösen szemügyre venni, mert az a korábbi kiadás⁵³ bővített változata, itt jobban kitapinthatók Heltai változtatásai. A mű második kiadásával kapcsolatban Heltai előszavából megtudjuk azt, hogy a nyomda újra Heltai kezén van, ezt a munkát pedig, mint annak első termékét, a lelkipásztoroknak ajánlja. Míg többi munkájában is találunk ehhez kapcsolódó részleteket, és az elmondottak nyomatékosítása érdekében magát (mint szerzőt) is plébánosként mutatja be, ebben a munkában már a kötet elején

⁵⁰ HELTAI Gáspár: *Száz fabula. Krónika és egyéb írások*. Szerk. és kíséző tanulmány MOLNÁR Szabolcs. (Magyar Klasszikusok.) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980, 578. A részletet hosszabban is idézi: BALÁZS Mihály: *Spiritualizmus és felekezetiesség a kései Heltai műveiben*. In: *Uő: Felekezetiesség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8.) Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 76–77.

⁵¹ *Vigasztaló könyvecske keresztyéni intéssel és tanítással: miképpen kelljen az embernek készülni keresztyéni és bódog evilágból való kimúlásához. Külemb-külemb keresztyén tanítóknak írásokból összevgyűjtetett és egybeszeretött HELTAI Gáspártól, a kolozsvári plébánostól* (typ. Heltai, Kolozsvár, 1553), 4v-5r. (RMNy 102.)

⁵² RMNy 154.

⁵³ RMNy 85.

részletesen kitér erre a témára. A lelkipásztoroknak és a szentegyház szolgáinak intézett hosszú írásában a prédikátorok feladatát az eddigieknél sokkal részletesebben kifejti, első pontként azt taglalva, hogy a viszály nemcsak a világi, de az egyházi közösség fő bomlasztója is. Rögtön ennek a szakasznak az elején a következőket mondja: „...semmi dolog olyan kárt nem teszen, mint az egyenlenség, mind a tudományban, mind az egyházbeli cselekedetekben, és a szüntelen, hiábavaló különbözés az egyházi rendtartásokban.”⁵⁴ Később kifejti, hogy nincs annál nagyobb és méltóságosabb tiszt, mintha valaki egy város vagy falu plébánosának, lelkipásztorának, az anyaszentegyház szolgájának nevezheti magát. A lelkipásztor ugyanis minden órában azon munkálkodik, hogy prédikáljon a lelkeknek, hogy tanítsa, oktassa őket, hogy harcoljon az ördög ellen és harcoljon Istenért. Heltai aktualizálja is a kérdést, mikor hozzáfűzi, hogy milyen bajban van az egyház, és főképp a prédikátorok maguk. Így szól ugyanis az ekkor még evangélikus Heltai, kitérve arra, hogy Erdély fejedelme, nemessége, valamint polgárai is támogatás nélkül hagyják az egyházat: „Most ez utolsó gonosz időbe kevés böcsülete vagy az minisztérium, és nagy utálatosságban vadnak a plébánosságok, prédikálószékek a szegény keresztyén tanítókkal és tanulókkal egyetemben. Mert mind a fejedelmek s mind a nemes urak a polgári rendekkel egyetembe semmire kevésb gondot nem viselnek, mint a szentséges Istennek ministeriomára.”⁵⁵ Majd később így folytatja gondolatmenetét: „Mert ha az Úristennek igéjének az ő édes voltát és hatható erejét megkóstolták és megérzették volna, nem volnának olyan lankadó szűvel a minisztériumhoz, hanem szűvek lángolna keresztyényi buzgósággal és szeretettel a templomokhoz, a prédikálószékekhez, a plébánossághoz, prédikátorságokhoz és skólákhoz.”⁵⁶

A praktikus fejezetek után, melyekben a keresztelezésről, a házasságkötésről és a temetésről szól, újabb érdekes részleteket találunk. A témánk szempontjából talán legfontosabbak azok a prédikációnak nevezett blokkok, melyekben temetési beszédmintákat ad. Valamint tovább is vezeti olvasóját, mikor a blokk végén a temetésen felhasználható bibliai idézeteket gyűjti össze. A könyv végén a foglyok tanításával foglalkozik, ehhez szintén beszédmintákat is ad, felsorolva a különböző jellemű foglyokkal való kommunikáció lehetőségeit. Szövegileg talán itt foghatjuk meg azt,

⁵⁴ HELTAI Gáspár: *Agenda, azaz szentegyházi cselekedetek, melyeket követnek közenségesképpen a keresztyényi miniszterek és lelkipásztorok. Újonnan nyomtatott.* Heltai, Kolozsvár, 1559, a2r. (RMNy 154.)

⁵⁵ Uo., bv.

⁵⁶ Uo., bv–b2r.

hogyan is gondolkodott Heltai a prédikációkról, hogyan és milyen elvek szerint formálta meg a búcsúztató mintaprédikációkat. Hosszú bevezetőjében a jó meghalás mellett a temetés részleteinek fontosságára hívja fel a figyelmet. Azt is hozzáteszi, hogy a pompás temetés a halottnak már nem használ, mert ha bűnös volt, Isten meg fogja büntetni ezért, ha pedig tiszta életet élt, jutalmát kapja meg.⁵⁷ Majd több alkalommal idézve Jézus Sirák fia könyvéből, hozzáteszi: „...szól a temetésnek módjáról is, miképpen kelljen a halatokat eltemetnünk, nemhogy az árok hátára, a döges helyre hányjuk, hanem hogy tiszta vászonba, avagy gyolcsba betakarjuk és tisztelességgel eltemessük, nem vigyorgatással és kacagással, hanem keresztyéni szomorúsággal, bánkódással és siratással.”⁵⁸

Az ószövetségi és újszövetségi példák után, melyek között Tóbiás is szerepel, akinek történetét utoljára a reformáció irányzataiban majd Enyedi György használja textusként,⁵⁹ visszatér ugyanehhez a gondolatmenethez. Ezt azért érdemes idéznünk, mert az eddig az 1560-as évektől számon tartott⁶⁰ és Heltaival kapcsolatban az 1566-os *Száz fabulából* való részlettel illusztrált Gróbián-motívumnak egy ennél korábbi példáját találjuk meg. Így szól ugyanis prédikátorunk: „Mindezeket megértvén, szerelmes atyámfiai, ne kevezzük a mostani nyelves keresztyéneknek az ő vakmerő testi bátorságokat, kik ostobául minden hit és isteni félelem nélkül szólnak mind a halál felől, s mind a testeknek feltámadása felől, és a halottházhoz mennek, vigyorgással és kacagással, mely gróbiánság nyilván nem illik keresztyén emberhöz.”⁶¹

⁵⁷ Heltai hatását említi a korszak halotti búcsúztatóival kapcsolatban: FARKAS Noémi: Az halálunk képe, halotti beszédben lerajzolva: A megfigyelt és megfigyelő helyzete, a halotti beszéd és temetési szertartás reprezentációján keresztül. In: MÜLLNER András (szerk.): *Megformált beszéd, elfojtott hang: A reprezentáció politikai, művészeti és etikai kérdései*. ELTE Eötvös Kiadó, [Budapest], 2017, 27. DOI: 10.30866/Megform_2017.23. Ugyancsak említi a korpuszt: GÖBÖLÖSNÉ GAÁL Eszter: Korai protestáns temetési liturgia Újfalvi Imre halottas gyűjteményének tükrében. In: KISS Gábor (szerk.): *Fiatál Kutatók és Doktoranduszok X. Nemzetközi Jubileumi Teológuskonferenciájának Tanulmánykötete*. DOSZ, Budapest, 2020, 205.

⁵⁸ HELTAI Gáspár: *Agenda...*, O3r–v.

⁵⁹ Ld. erről: LOVAS Borbála: Tóbiás és Kána: Menyegző és házasság két bibliai történet tükrében. *Keresztény Magvető* 126. (2020), 38–63.

⁶⁰ Kőszeghy Péter Csáktornyai munkájához írt utószavában Heltai mellett Bornemisza Péter és Monoszlói András szövegpéldáit hozza: KŐSZEGHY Péter: A magyar Gróbián. In: CSÁKTORNyai Mátyás: *Gróbián*. Szerk. KŐSZEGHY Péter. (Régi Magyar Könyvtár: Források 9.) Balassi Kiadó, Budapest, 1999, 86.

⁶¹ HELTAI Gáspár: *Agenda...*, O4r.

Nem sokkal ezután, a pápa és Mohamed, valamint az eretnekek dühösségét és tanácsait elhárítva kezd bele Heltai a prédikációkba. Öt halotti búcsúztatóhoz találunk itt pár lapos, kidolgozott mintabeszédet, melyek a temetés alkalmával elmondhatók és felhasználhatók.⁶² Textus szerint a következőket találjuk itt:

Cím	Textus	Hely
Rövid prédikáció	1Thessz 4,13	Pr–Q2v
Második rövid prédikáció a halattokból feltámadott Lázárnak históriából[!], Ioan. 11.	Jn 11,1–44	Q3r–R2v
Harmadik rövid prédikáció	Jób 14,1–2	R3r–S3r
Negyedik rövid prédikáció, mikoron valami fiú, avagy leányzó gyermek megholt, és temetni vittetett: – (1) A fiú gyermeknek temetésébe – (2) Ha leányzó gyermek, akit temetni vittek, tehát a miniszter ezt ez históriát olvassa, és a következő prédikáció mind a két históriára illik, mind a férfiú, s mind a leányzó gyermek históriára	(1) Lk 7,11–15 (2) Mt 9,18–19, 23–25	S3r–T3v
Ötödik rövid prédikáció a merigy, avagy döghalálnak idején ⁶³	2Sám 24,15–16	T3v–V3r

A mintaprédikációk után Heltai további utasításokat ír a miniszter feladatairól, formulákat ad a hívek elbocsátásához a prédikációk után. Emellett a szentírásbeli igehelyek listáját is mellékeli, amelyeket „a keresztyéni lelkipásztor a temetéstörténet megmagyarázhat”.⁶⁴ Magukon a beszédeken is látszik, hogy hasonlóan megfogalmazott formulákból épülnek fel a szövegek, ám e hasonlóságok mellett is Heltai minden alkalommal egyéni színezetet

⁶² Kecskeméti Gábor az első beszéd textusával kapcsolatban megjegyzi: „...Heltai ugyanazt a szentigét választja kiindulásul, amely Luther halotti prédikációinak is textusa volt.” A többi beszédhez hasonló megjegyzést nem fűz. KECSKEMÉTI GÁBOR: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*. (Historia Litteraria 5.) Universitas Kiadó, Budapest, 1998, 143.

⁶³ A mintaprédikáció teljes szövegét ld. a Mellékletben.

⁶⁴ HELTAI GÁSPÁR: *Agenda...*, V4r. Az igehelyek listája: V4r–X2v.

ad a „rendkívül gyakorlatiasan megszerkesztett prédikációk”-ban⁶⁵ a hívek megszólításának és a halálról való elmélkedésnek. A prédikációkutatás kapcsán mindenképp fontos megjegyeznünk, hogy a halotti prédikációk messze a leghangsúlyosabb korpuszt képezik az anyagban. Bár Kecskeméti Gábor hiánypótló kutatásai óta számos olyan tanulmány és monográfia megjelent, mely a különböző felekezetekhez köthető, nagy részben nyomtatott, kis részben kéziratos anyagot vizsgálja, másolási, kiadási és kompilációs technikákat is elemezve, a különböző segédkönyvekben, így agendákban, katekizmusokban szereplő mintabeszédekkel tudomásom szerint csak nagyon felületesen foglalkoztak, ezek már a Magyar halotti beszédek adatbázisába sem kerültek be.⁶⁶ Ez azért is sajnálatos, mert Heltai esetében ezek a szövegek az egyetlenek, melyekből, ha részlegesen is, valóban képet kaphatunk a prédikációkkal kapcsolatos elgondolásairól.

Az agendák mellett természetesen a katekizmusok is kiemelt fontosságúak voltak a Heltai-nyomda repertoárjában. A Heltai Gáspár által a kolozsvári (akkor még nem unitárius) „plebanostól az együgyű keresztyéneknek építésére” összeállított katekizmusok sora jelent meg Kolozsváron az 1550-es évek elején.⁶⁷ „Ezek jórészt Luther katekizmusainak magyarra való átdolgozásai” – említi meg velük kapcsolatban Borbély. A szintén a Heltai-nyomdában napvilágot látott újabb katekizmus, mely már a 60-as évek terméke, református munka, ám, ahogy a szakirodalom megjegyzi, már unitárius színezettel. Nagy Barna kutatásai emellett azt is igazolták, hogy „a nyomtatvány torzított formában a Heidelbergi Káténak az első magyarországi megjelenése”.⁶⁸ A mű ajánlása a nagybányai Szentgyörgyi

⁶⁵ KECSKEMÉTI GÁBOR: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 143.

⁶⁶ Ld.: KECSKEMÉTI GÁBOR, PAPP INGRID, SZEKLER ENIKŐ: *A magyarországi halotti beszédek adatbázisa*. HUN-REN BTK ITI, Budapest, 2009–2024. <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/csv/index.html> (2025. 03. 21.) A halotti beszédekkel foglalkozó szakirodalomból itt csak egy kötetet említek a már idézettekén kívül, ahol említésként szerepel Heltai: V. LÁSZLÓ ZSÓFIA: *Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Ráció, Budapest, 2020. Érdekessége e kötetnek, bár témája nem Heltai kora, hogy a Heltaira vonatkozó rövid leírás után (Kezdetek: „A magyar reformáció temetéssel kapcsolatos első megnyilvánulása Heltai Gáspár 16. század közepén keletkezett lutheránus agendájához köthető.”) jegyzetében Sörös Béla 1904-es kötetét, valamint Kecskeméti Gábor monográfiáját említi mindössze: SÖRÖS BÉLA: *A magyar liturgia története. I. A keresztyénség behozatalától a XVI. század végéig*. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1904, 293–294; KECSKEMÉTI GÁBOR: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 142–143.

⁶⁷ RMNy 86 (1550); RMNy 100 (1553); RMNy 101 (1553 – *A keresztyényi tudománnak fundamentoma*).

⁶⁸ RMNy 215 leírása.

Péter deáknak, a nagybányai bányakamara és pénzverde kamaraispánjának szól, akit 1562-ben hazaárulással vádoltak, emiatt pedig elkobozták vagyonát.⁶⁹ Ajánlásában pedig világossá teszi azt is, hogy a kiadói munkát Heltai „plébánosi, közvetítői szerepköre részeként értelmezi” abban az időszakban, mikor a hitviták egyre inkább dominánssá válnak az erdélyi városokban. Kitér arra is, hogy kiáll a magyar nyelvű irodalom terjesztése és fontossága mellett, üzenve ezzel azoknak, akik többek között azt vetették a szemére, hogy szász nyelven prédikál, és a magyar nyelv romlására igyekeznek.⁷⁰ Ez azért is fontos gesztus, ahogy Utasi Csilla hosszabban is kitér erre, mert a kolozsvári rendelkezések kapcsán ebben az időben a plébános a szász nemzet tagja volt, így a magyar nyelvű prédikációnak nem volt tere és helye a plébániatemplomban. Emellett a polgárság magyar és szász nemzetiségű felének egyenlőségét is szolgálta az a kiadói terv, hogy mindenki saját nyelvén hozzáférhessen a legfontosabb egyházi szövegekhez és segédkönyvekhez.⁷¹

Látunk kell azonban azt is, hogy a hitvitai művek Erdélyben való megjelenésének legfontosabb időszakában Heltai visszalép résztvevőként

⁶⁹ Bővebben ír róla: MÁTYÁS-RAUSCH Petra: A nagybányai politikai elit és a helyi bányászatban betöltött szerepe a kamarai kezelés évei alatt (1569–1579). *URBS* 8. (2013), 61–95.

⁷⁰ Hosszabban a szakasz így hangzik: „Miérthogy kedig engemet is, méltatlant, a felséges Úr Isten e második tisztbe [a. m. plébánosságra] híjutt, akartam én is tiszteletbeli hívséget mutatni, nemcsak az én tulajdon nyelvemben való prédikálásommal (mert a' szerént szász vagyok), hanem e tisztességes magyar nyelvben való munkámmal avagy írással is. Gyűjtöttem ezokáért egy rövid Katekizmust, melybe az Úr Istennek énnekem adatott ajándoka szerént öszvehoztam és egybefoglaltam a mennyei tudománnak, az Isten igazságának formáját a derék Szentírásból és sok keresztyén tanítóknak írásokból.” Ajánlása végén pedig két okot sorol fel, melyek e munka megírása mögött állnak. Először említi azt, hogy tisztelegjen az ajánlással Szentgyörgyi Péter igaz hite és keresztyéni cselekedetei előtt. Másodsorban pedig azért, hogy megmentse magát Szentgyörgyi előtt, „miérthogyan egynyhányan a kolozsvári tettes és neves keresztyének közzül, az ördeknek második tulajdonságát követvén, abból vádoltanak előttem engemet, mivelhogy a tisztességes magyar nyelvnek gyalázatjára járnék, és mivelhogy annak romlására igyeközném. Evvel ezokáért e munkámmal avagy írással, és a többivel, kiket kiadandó vagyok, az Úr Istennek ajándokából, meg akartam, meg is akarom bizonyítani, hogy azok az én rágalmozím, meg kímillették az igazságot mondani, es irigységből hamiságot és hazaságot kelepelték.” HELTAI Gáspár: *Katekizmus, melybe a mennyei tudománnak sommája a derék Szentírásból és sok keresztyén tanítóknak írásokból rövideden egybeszerzetett és befoglaltatott*. Heltai, Kolozsvár, 1553, 7r–8r. A szakaszt sokan idézik, elemzik, főképp Heltai nyelvhasználatával kapcsolatban. Ld. pl. SEBESI Pál: A Heltai-nemzetiség: Borbély István emlékének. *Keresztény Magvető* 80. (1974), 27–35, 28;

⁷¹ UTASI Csilla: Egy prédikátori életpálya tanulságai. In: BIRÓ Annamária, BOKA László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolatháló, írásokportulások* 3. Reciti Kiadó–Partium Kiadó, Budapest–Nagyvárad, 2018, 45.

ezeztől a témáktól. Mikor Dávid Ferenc Gyulafehérváron megjelenteti a korai unitarizmus legfontosabb munkáit, köztük prédikációs kötetét is, Debrecenben és Kolozsváron pedig Melius Juhász Péter és Károlyi Péter, valamint unitárius részről Basilius István és Giorgio Blandrata munkái jelennek meg, Heltai a hitvitai jegyzőkönyvek mellett kiadja a *Hálót*, imádságos gyűjteményét és a *Száz fabulát*. Bár az 1566-ban megjelent fabuláskönyv⁷² anyagát már sok szempontból vizsgálták, érdemes megnéznünk újra azokat a szöveghelyeket, melyekben a prédikátor szerepe körvonalazódik. Egyrészt idesorolhatók azok a szakaszok, melyekben a Bornemiszához hasonló őszinteséggel beszél saját életéről,⁷³ másrészt az olyan, a prédikatori tevékenységre vagy a bűnös lélekre és a mennyországnak boldogsága felől csacsogó prédikátorokra vonatkozó gondolataira való utalásokat, mint amilyet a 99. fabulában látunk.⁷⁴ Talán a legerősebb kép ezek közül *Az agg lóról és az agg agárról* szóló történet magyarázata végén bukkan fel, mely minden bizonnyal utal az 1565–1566-os év eseményeire is, amikor is Heltai még nem tért át az unitárius hitre, így lényegében elvesztette helyét az egyházban. Borbély István a már idézett monográfiájában a közgyűlési jegyzőkönyvek anyagát átvizsgálva ír erről a folyamatról, aminek kapcsán

⁷² RMNy 219.

⁷³ Utasi Csilla így foglalja össze Heltainak a fabulákban található, önmagára vonatkozó megjegyzéseit, megemlítve a lóról és agárról szóló történetet is: „Olvasójának nem csupán a fabulák megértése a feladata, hanem a tanítás önmagára alkalmazása is. Az előszón kívül a fabuláskönyv több helyén kimutatható, hogy Heltai önmagára is kiterjesztette a tropológiai olvasás követelményét: a 82. fabula Értelmében megjegyzi: »De azt ember hiszen a család-nak. Efféle kábaság énbenem is vagyok, noha gyakran nagy bűt és kárt vallottam.« A 22., az agg agárról és lóról szóló Heltai-mesét is jogos önértelmezésnek tartani. Értelme szerint: »E fabula ezt jelenti, hogy e világ nem tud egyébbel, hanem csak bosszúval és háládatlan-sággal minden jótétet megfizetni. Minden rendnél láthatni ezt: Eképen járnak mindnyájan, kik tisztokban szolgálnak, kiváltképpen a szegény prédikátorok. Míglen ezek szolgálhatnak, mégis adnak valamit nékik; de ha nem szolgálhatnak, ottan a parlagra küldik őket és semmi munkájokról nincsen emlékezet. Olyanok a tisztbeliek, mint az út mellett való hársfa. Mikor eső leszsz, mind alája futnak az emberek, és ott oltalmazák magokat az esőtől. Ha elmúlik az eső, tehát mindenki szakaszt annak az ágaiban, ki süvegre teszi, ki (tisztességgel mond-ván) az alfélet megtörli véle. Ez a világnak jutalma és fűzetése. Ezt várjad hív szolgálatodért, egyebet nem. A prédikátorok olyanok, mint a gyertyák. Azok égnek és világosságot adnak mindennek, és mindennek használnak: de azonközben megemészttönek ő magok etc.«” UTASI Csilla: Szórakoztatás és/vagy didaktika: Heltai Gáspár fabuláskönyvéről (Kolozsvár, 1566). In: HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István (szerk.): *Magyar irodalomtörténet*. Gépeskönyv, Budapest, 2020–2022, <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=0606UTASSZOR> (2025. 03. 15.).

⁷⁴ Ezzel kapcsolatban legújabban ld. Szigeti Molnár Dávid ambiciózus elemzését, az e kötetben megjelent, *A mundér becsülete: Félélempasztoráció a 99. fabulában* című tanulmányát.

először megemlíti, hogy a közgyűlés felszólította a papokat, hogy „szűnjenek meg az egymás ellen való prédikálástól”.⁷⁵ A tanács részéről is látszik az az akarat, melyet Heltai vitáktól való elzárkózásában, azoknak tudós, és legfőképp írásos irányba való terelésében látunk. Ugyanaz a probléma üti itt fel a fejét, melyet az 1540-es években látunk a Heltaival kapcsolatos dokumentumokban. A szakirodalom több helyen említi egy Jakab Elek által közreadott, 1548-as levelet, melyet Heltai a besztercei tanácsnak címzett, s melyben az ottani plébánosi állást elutasítja, valamint a városi bírák és tanács ehhez kapcsolódó levelét is, melyben megerősítik Heltai állítását. Mindkét dokumentum arról tanúskodik, hogy Heltai egyensúlyt teremtett az egyház és a város működése között, valamint egy, a mártíromság vízióját felcsillantó megjegyzés arra is rávilágít, hogy Heltai minden szenvedést vállalna, akár a halált is, hogy ne sodorja veszélybe híveit, a törekény egyiséget ne bomlassza meg. A későbbi hagyomány természetesen nem Heltai, hanem Dávid Ferenc köré épít majd ilyesféle kultuszt.⁷⁶ 1565-ben a papok és prédikátorok vetélkedése okozta botrány kapcsán Dávid Ferencet, az akkori plébánost a gyűlésbe idézik, hogy megintsék, és felszólítják, hogy a botrányozást okozó egyházi viszály helyett az egyház gyarapodására és hasznára szolgáló prédikációk megtartását tartsa szem előtt. Még fontosabb számunkra, hogy azt is kikötik, hogy Heltainak és Titus Mihálynak a helyén kell maradnia.⁷⁷ Miközben ezt később többször is megerősítik, újra kikötik, hogy a plébánost a prédikátoroknak tisztelniük kell. Ám ahogy a dokumentumokból kitetszik, Heltai ezen a ponton már nem érzett elég erőt

⁷⁵ BORBÉLY István: *Heltai Gáspár...*, A reformátor 8. §.

⁷⁶ Ezzel kapcsolatban ld. pl. KOVÁCS Sándor: Unitárius mártírológia és kultuszépítés Dávid Ferenc megdicsőülésének történeteiben. *Keresztény Magvető* 123, (2017), 359–385.

⁷⁷ Ld.: BORBÉLY István: *Heltai Gáspár...*, A reformátor 8. §: „Miként fogadá ez újításokat Kolozsvár? A közgyűlési jegyzőkönyvek a legteljesebben mutatják. A február 6-iki bejegyzés a következő: Látja a város, hogy a papok és prédikátorok vetélkedése s egymás ellen való prédikálása mily rettenetes botrányt okoz, mely mindinkább kimegy a nép közé, a minnek eltávoztatására az ország meghatározta, hogy a plébános (Dávid F.) hívassék gyűlésbe s komolyan intessék meg, hogy szűnjenek meg az egymás ellen való prédikálástól, csak azt hirdessék, a mi Isten egyházának hasznára s gyarapodására van és nem okoz botrányozást... Végezték továbbá, hogy szóljanak Gáspár (Heltai) és Titus Mihály uraknak és a plébános úrnak is (Dávid F.), és tartsák meg őket prédikálás végett eddigi fizetésökkel... Május 4-én a plébános kérésére ismét végezték, hogy Mihály prédikátort és a többi százsz prédikátorokat is a király előtt tett hitvallásban és megegyezésben tartsák meg és biztosítsák; de hagyják meg nekik, hogy a plébános úrnak a tartozó tiszteletet adják meg s egyik a másikat a szöszékről ne vagdalja. (...) Titus Mihály és Heltai Gáspár urakat a polgár urak innen ne küldjék el, ne is engedjék elmenni, de hivatalukban tartsák meg, Mindazonáltal minthogy a felsőbbeknek és a nyilvános superintendenseknek a többi papok és Isten szolgálai az Isten tudományában és

magában a hitvitai viharokban való helytálláshoz, és nem sokkal később lemondott hivataláról.

A sötétségben lakozó lelkek és a fény hozása természetesen nem különleges és ritkán használt hasonlat a prédikátorok, egyházi emberek munkájának, az igaz tudásnak és a hit erejének bemutatása kapcsán, ugyanúgy, ahogy a tanító áldozathozatala és önmaga feláldozása híveiért. Már maga a Biblia szövege is számos példát adhatott Heltainak az ezópuszi mese értelmének inspirációjához. A híres gyertyahasonlat érdekes módon azonban nem kontextus nélküli a Heltai szövegüniverzumban sem. A fény elhozása jelenik meg a *Háló* több fejezetében is. Francisca Chavesia a szent tanítás által szerzett nagy világossága, „mely az ő szívében vala, nem maradhatta sokáig elrejtve, hanem kiadta és kimutatta az ő fénességét, és az ő üdejébe megvidámította a keresztyéni szent Gyülekezetet, és példájával azt igen megékesíté és megerősíté”.⁷⁸

Julián Fernández Heltai-történetvariációjában hordókba rejtve próbálta becsempészni Németországból Hispániába az igaz tudást rejtő könyveket, melyektől a hispániai szent atyák jobban tartottak, mint a skorpióktól. Heltai így ír erről: „Igen félnek az mennyei világosságtól, hogy az be ne menjen az országban, hogy az emberek el ne szabaduljanak a sötétségből (...).”⁷⁹

Visszatérve a *Száz fabulára*, azt is megtudjuk a Heltai-féle mesékből, hogy a tanításról, és célzottabban a prédikálásról milyen tapasztalatai vannak. A kakasról meg a macskáról szóló fabulában a következő tanulságot olvashatjuk: „Hogyha [a gonoszok] valami ártalmasságos dolgot végezhetnek el szívében valaki ellen, soha nem tudják azt megváltoztatni. És semmit nem használ ő nállok sem az Úristenre való emlékezés, sem Istennek ígéje, sem ígéret, sem pedig fenyegetés, se menyország, se pokol, se semmi egyéb. Akármit mondasz és prédikállasz a farkasnak, ő mindéltig csak bárányt mond.”⁸⁰

igazságában engedelmeskedni tartoznak: ezokáért Mihály úr és a többiek által a plébános úrnak méltósága szerint engedelmességet és tiszteletet tartoznak mutatni és az artikulusok ellen ne prédikáljanak, de legyenek csöndesen.”

⁷⁸ HELTAI Gáspár: *Háló, mellyel a meg testessült ördeg a papa Antichristus Hispániába az együgyű jámbor keresztyéneket, az evangeliomnac követőit ... meg fogja és ... meg öli, ... a meg vackitot fejedelmec által. Egy jámbor keresztyén és tudos hispaniol által, Gonsalvius Reginaldus által iratott, és ki adatott.* Heltai, Kolozsvár, 1570, 167v. (RMNy 288.)

⁷⁹ HELTAI Gáspár: *Háló...*, 161r.

⁸⁰ HELTAI Gáspár: *Száz fabula...*, O8r–v.

Hasonló szakaszokat a *Dialogus*ban is találunk. Antal egy helyen így szól: „Mert a vaknak még az előtte való világosság is setétség, mint a póknak az édes méz méreg. Ezenképpen a tisztátalanoknak semmi nem tisztá.”⁸¹ De e kép már korai működésével kapcsolatban is előkerül. Heltai még csak néhány hónapja volt papi hivatalában, mikor Eperjes város bírájához és tanácsához írt levelet Albert Kirschner papságával kapcsolatban. Ebben a következőket mondja, miután részletesen ecseteli, hogy a török miatti félelem hogy ütötte fel a fejét a városban: „A sátán is felütötte fejét s ki akarja oltani a közöttünk meggyulladt kis világot.”⁸² Heltai ezekben a részletekben megmutatja, hogy nemcsak az isteni tudomány, de az Istennek tetsző jámbor élet is fontos és elengedhetetlen a gyülekezet tagjai számára. Ezen tanításoknak esszenciáját találjuk műveiben. Így akár vele kapcsolatban is idézhetjük Enyedi György szavait 210. prédikációjából: „Miképpen ha ki az sötétben gyertyát gyújtana, de annak világánál semmit nem cselekednék, haszontalan volna a környülle való fényesség, azonképpen ha ki jó értelemben, igaz vallásban és bölcs tudományban vagyon, de aszerint életét, erkölcsét nem viseli, ez illyennek minden bölcsessége és igaz értelme csak hejábavaló. Annakokáért mind a próféták és Krisztus Urunk, s mind az apostolok nemcsak az igaz tudománt szokták magyarázni és hirdetni, hanem ez mellett a jámbor erkölcsre s szent életre intik és tanítják a híveket. Mert amaz ennélkül csak hejábavaló és haszontalan.”⁸³

Amellett, hogy Heltai életével kapcsolatban fontos fordulópontot jelentettek vallásváltásai, talán kijelenthetjük, hogy művei egy felekezetfeletti vallásosság arcát mutatják meg, melynek központi témája a közösség és annak egyben tartása. Egyfelől az egyház, másfelől a társadalom megújulását tartotta szem előtt, a vallást a gyülekezet és az egyén felől mutatta meg. Ennek fontos része volt a morális tanítás mellett a praktikus kézikönyvek és mindennapi vallásos olvasmányok magyar nyelven való közrebocsátása, a társadalomkritikai hang megtartása, a hitnek és a vallásos gyakorlatnak a mindennapi életbe való természetes beágyazása. És bár konkrét prédikatori munkásságát források hiányában nem ismerjük, művei képet adhatnak

⁸¹ HELTAI Gáspár: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*. Heltai, Kolozsvár, 1552, K2v. (RMNy 98.) Új kiadása: HELTAI Gáspár: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus. Az 1552. évi kiadás hasonmása*. Szerk. STOLL Béla. Budapest, Közkutatástügyi Kiadóvállalat, 1951.

⁸² BORBÉLY István: *Heltai Gáspár...*, Ifjúsága 3. §.

⁸³ ENYEDI György: *Prédikációi 3. (167–211. beszéd)*. Szerk. Lovas Borbála. MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, Budapest, 2018, 552.

nemcsak elhivatottságáról és gondolkodásmódjáról, de főbb vonalakban a prédikálásról és a prédikátori szerepről való elképzeléseiről is.

*Melléklet*⁸⁴

Ötödik rövid prédikáció a merigy, avagy döghalálnak idején

Istenben szerelmes atyámfiai, miérthogy az Úrnak nevébe öszvegyűlünk a mi keresztyéni tagainknak eltemettségére, és szömünk előtt látjuk a mi Urunk, Istenünknek igaz és kemény írást, ennekokáért ne oszoljunk lelki tanúság nélkül és vigasztalás nélkül egymástól, hanem vegyük elő az Úrnak könyvét, és abból lássuk meg az históriát, mely írva vagyon Sámuelnek második könyvébe, és annak utolsó részébe [2Sám 24,15–16]. Holott így vagyon megírva: *Az Úr döghalált bocsáta Izraelbe harmadnapig. És meghalának a nép közzül hetvenezzeren. És mikoron az Angyal kinyújtáná az ő kezét Jeruzsálemre, megkönyörüle az Úr, és mondá az Angyalnak: Elég. Szűnjék meg immár a te kezed. És megszűnyék a halál.*

E szent írásnak része két dolgot jelent, vegyük eszünkbe.

Először megjelenti az okát, miért bocsát az Úr Isten mirigyeket e földre, és miért söpri el a népeket döghalálnak általa.

Az orvosdoktorok és a természetnek dolgában tudósok külemb-külemb-féle okokat számlálnak elő, melyekből mondják, hogy következik a döghalál. De szerelmes atyámfiai, ne járjunk mi afféle okoskodás után, noha a doktorok mondnak valamit a természetnek dolgairól, mely nem hejába való, hanem ezt vegyük eszünkbe, hogy e rettenetes veszedelemnek, a döghalálnak oka nem a természetnek járásába, avagy az egeknek forgásába vagyok, hanem az az ok természet felött való ok. Mert az ég megmégöcsül, és döghalál és egyéb szokatlan betegségek rámadnak az Úr Istennek búsulásából, és az ő igaz és kemény haragjából.

Mert az Úr Isten igaz. Látván ezokáért a mi visszafordultságunkat, és szántalan sok bűneinket, megösztetik azoknak általa, hogy tovább el nem szenvedheti, hanem hogy az ő szent igazsága helyén maradjon, reánk bocsátja az ő követit és angyalit, mind jókat s mind gonosszokat, és azoknak általa megbüntet mind marhánkba, jószágunkba, s mind testinkbe.

Hogy a felséges Isten a jó angyaloknak általa megbüntessen, erről tanúbizonyágot teszen a Szentírás a fellyül előszámlált históriába, holott megöszölítja az angyalt, mondván: *Elég, szűnjék meg a te kezed.* Hogy kedig a

⁸⁴ A beszéd forrása: HELTAI Gáspár: *Agenda...*, T3v–V3r. A mintaprédikáció szövegét félmodernizált átirásban közlöm.

gonosz angyaloknak által megbüntöessen, elég nyilván mutatja meg a szent Jób pátriárkának históriája, kiváltképpen az ő könyvének első részébe [Jób 1,13–22]. És a Zsoltár könyvének hetvennyolcadik részébe így szól a próféta [Zsolt 78,49]: *Az Úr Isten az ő búsulásában küldé közikbe gonosz angyalokat, hogy azok kegyetlenül cselekednének övelek.*

Tahát a bűn a döghalálnak és a külemb-külemb nyavallyáknak és a sok szokatlan betegségeknek oka.

Másodszor, ez írásnak része ídes és vigasztaló tanóságot ad előnkbe, művelhogy a felséges Úr Isten, miképpen hogy az ő igazsága szerént keménképpen szokta megbüntötni az embereket a bűnért, azonképen kész is megkegyelmezni, és az ő haragját elfelejteni, ha bűneinket megismerjük és elállunk mellőle. És életünknek megjobbítására igyeköznünk.

Mert Isten ő, kegyelmes és minden irgalmasságnak kútfeje. És a próféta által e névvel jelentötte magát, művelhogy ő kegyelmes, irgalmas, tűró, és ki hamar megbánja a büntötést. És nyilván ha e jó és kegyelmes Úr Isten nem az ő jóvolta és kegyelmessége szerént akarna mivelünk cselekedni, hanem az ő igazsága szerént, bizonyába egy szömpillantásba mindnyájan elvesznénk, és meg nem maradhatna senki közülünk.

Szent Dávid király és próféta a Zsoltárnak száznegyvenötödik részébe az Úr Istennek tulajdonsági közett legfeljebb magasztalja az ő nagy kegyelmességét és irgalmasságát [Zsolt 145,8–9]: *Kegyelmes, úgymond, és irgalmas az Úr, tűró és nagy jóltevő. Jóakaró az Úr mindenekehöz, és könyörül minden ő teremtett állatin.*

Szükség ezokáért, hogy a döghalálnak idején legelőszer a lelki orvost keressük, mely orvos a kegyelmes, irgalmas Úr Isten, és hogy avval megbékéljünk, vádolván előtte a mi bűneinket, melyek a sok nyavallyáknak és a rettenetes döghaalnak okai, és könyörögvén, hogy az Úr Isten kegyelmes legyen hozzánk, és bűneinket megbocsássa, az ő áldott, szerelmes, szent Fiáért, a mi Urunk, Krisztus Jézusért. Ennél jobb orvosság és terjék nincsen, szerelmes atyámfiak, minden betegségek és a döghalálnak ellene, csak hogy az ember elhagyván a bűnt, istenes életbe magát foglalja.

Erről szép példa nekünk szent Dávid király. Mert amikor látná, hogy az angyal döghalálnak általa megverné a népet, mondá az Úrnak [2Sám 24,17]: *Íme, én vétkeztem. Én műveltem ezt a nagy hamisságot. Mit vétettek a nyavallyás juhok? Hadd legyen a te kezed énellenem és az én atyámnak háza ellen.* E vallástétel után, mihelt szent Dávid megalázta volna magát, mindjárt az Úr Isten hozzá küldvén Gád prófétát, megódozá és menten hagyá, és legottan megszűnnék a csapás.

Így olvassunk a szent Jónás prófétának írásában is [Jón 3], hogy a nini-vebeliek, mikoron hallották volna az őreájok következő veszedelmet, megaláztatva magokat, könyörgének az Úrnak. És mindjárt megkegyelmezte önék és a veszedelmet eltávoztatta ötlek.

Ezért mondja a Jézus Sirák az ő könyvének harmincnyolcadik részébe [JSir 38,9–15]: *Ídes fiam, ha megbetegüledsz, könyörögi az Úrnak, és megvigasztal téged. Szűnjél meg a büntől és tisztítsd meg kezeidet, és tisztává tödd szűvedet minden büntől. Annakutánna bocsásd hozzád az orvost. Mert aki az ő teremőjének ellene vétközik, ez essik az orvosnak kezébe.* Ez a szent Siráknak tanósága, és ezt akarja jelenteni, hogy minden ember erre vigyázzon előszer, hogy az ő dolga az Úr Istennél jó helyen legyen. Mert ha az Istennel meg em békéllik az ember, és annak haragját el nem csendessíri, mely haragnak általa minden nyavallyák és nyomorúságok lesznek rajtunk, semmit nem használ az emberi segítség, sem a bölcs doktoroknak és orvosoknak az ő okoskodások. mert ezt mondja a szent Sirák, hogy az Úr adja az embert az orvos kezébe, mert ő teszi az embert beteggé, megvonván őtöle az ő áldomását.

Az Úrnak haragját kedig senki le nem csendesítheti, hanem csak az igaz penitenciának általa, azaz hogy az ember magát megismervén szánja-bánja az ő bűneit, és az Úr Istenhez térvén magát megalázza őelőtte, és szűnetlen való könyörgéssel essedőzzék őneki, hogy kegyelmes legyen hozzá, és minden bűneit megbocsássa, a mi Urunk, Krisztus Jézusért, az ő áldott és szerelmes szent Fiáért, ki a mi bűneinkért a keresztfán halált szenvedett. És igaz hittel higgye, hogy az Atya Úr Isten az ő nagy és drágalátos ígreti szerént megműveli, azaz kegyelmes leszen, minden haragját elfelejti, és mind testi s mind lelki jókkal megajándékozza, végre az örök életnek bódogságos örökségét adja etc.

Ez tisztán a módja, melynek általa az ember megbékélhetik az Úr Istennel, és az ő kemény haragját lecsendesítheti, és mind a döghalált, s mind az egyéb nyavallyákat és külemb-külembféle csapásokat eltávoztathatja. Ezen e módon kövül semmit nem használ sem orvosság, sem okoságból talált valaminemű tanácskozás.

Minekokaért alázzuk magunkat az Úr Istennek előtte, és valljuk őelőtte a mi bűnes voltunkat, és szánjuk-bánjuk szűvünk szerént, hogy az ő szent akaratját megszegettük, és őellene vétkösztünk. Eltekéljük kedig ezt szűjünkbe, hogy immár búcsút veszünk az ördögtől és annak országától, és hogy az ő szentséges akaratjának engedünk, és szent és istenes életbe magunkat foglaljuk. Könyöregjünk is őneki, művelhogy ne nézze a mi bűnes voltunkat

és vétkeinknek sokságát, hanem tekintse az ő áldott, szent Fiát, és annak te-
kélletes voltaért és ártatlanságáért legyen kegyelmes hozzánk, és bűneinket
megbocsássa, és mind testi, s mind lelki veszedelmekből megszabadítson,
és végre örökken örökké idvözítsen. Amen, úgy legyen.

Kovács Sándor

Heltai imádságoskönyvének unitárius utóélete

Az unitárius imádságirodalom feldolgozása olyan adósság, amit aligha lehet letudni egy rövid közleménnyel. Boros György nyugalmazott püspök volt az utolsó egyházi ember, aki a szertartásokról írott tanulmányában röviden összefoglalta az imádságoskönyvek történetét, és megkísérelte néhány kézirat azonosítását.¹ Szerencsés fejlemény, hogy az utóbbi évtizedekben megsokasodtak a magyar lelkiségtörténettel és a kegyességi irodalommal foglalkozó tanulmányok, ám az unitárius művek jelentősége csak érintőlegesen került a kutatások fókuszába.² Balázs Mihály Heltai Gáspár imádságoskönyvének kiadásakor nagyon alapos bevezető tanulmányában egyebek mellett az első nyomtatott unitárius imakönyv kiadásának előzményeire, Heltai vallásváltásaira és az imakönyv forrásaira mutatott rá.³ A szerző több tanulmányában is kiemelte, hogy a Heltai által közzétett imaszövegek átlépték a felekezeti határokat, és felbukkantak a lőcsei evangélikus imakönyvekben is.⁴ A Heltai imakönyvéhez hasonló felépítésű könyörgéses könyv – azaz a hét minden napjára írott imádság – unitárius berkekben csak a 17. század második felében, 1659 körül fogalmazódott meg, a kolozsvári kollégium tudós tanára, Árkosi Tegző Benedek tollán.⁵

¹ BOROS György: Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban. Imádkozás és éneklés (3-ik közlemény). *Keresztény Magvető* 64., 4–5. sz. (1932), 184–195.

² KÖNYA Franciska: *1800 előtti magyarországi imádságok és elmélkedések szakirodalmi bibliográfiája 2020-ig*. Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti bibliográfiák, Budapest, 2022. <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/570339/file/ima-2.pdf> (2025. január 29.) A 846 tételt felsoroló bibliográfiából egy féltucatnyi foglalkozik az unitáriusok lelkiségével, imádságirodalmával.

³ HELTAI Gáspár *Imádságos könyve (1570–1571)*. Sajtó alá rendezte, bev. tan. írta BALÁZS Mihály. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának Kiadványai 5.) Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2006, 7–64.

⁴ BALÁZS Mihály: Néhány megjegyzés Heltai imádságos könyvének utóéletéről. *Próza kegyességi műfajok a kora újkorban: Prédikáció, meditáció és imádság. Studia Litteraria*, 52., 3–4. sz. (2013), 298–317.

⁵ FÖLDESI Ferenc: Árkosi Benedek imádságoskönyve. *Keresztény Magvető* 103., 3–4. sz. (1997), 195–198. Uő: Árkosi Benedek imádságoskönyvének két kéziratcsoportja. In: VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *A reformáció könyvespolca. Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*. Argumentum, OSZK, Budapest, 2017, 126–136.

A kéziratban maradt imádságoskönyv⁶ a hét minden napjára írott elmélkedéseket foglal magában. Lényeges, hogy Árkosi Tegző műve nem *ars orandi*, és a cím ellenére nem is kegyességi mű, hanem teológiai értekezések füzére a legfontosabb unitárius dogmatikai tételekről.⁷ Árkosi művének fontosságát mindennél ékeesebben bizonyítja, hogy 1733. január 13-án a kolozsvári konzisztórium azt a határozatot hozta, hogy minden vizsgára (cenzurára) menő atyafinak legyen meg, s azt mindenkor tanulják.⁸ Természetesen ez nem azt jelenti, a könyörgések módját és mikéntjét illetően már az előző évtizedekben ne igazodtak volna valamiféle gyakorlathoz. Enyedi György püspök a helyes könyörgés módjáról és hatékonyságáról több beszédében is értekezett, és a 10. zsoltárt tárgyaló 171. beszédében a könyörgés helyes módját ismertette.⁹

A 17. században hiába keresünk a református Medgyesi Pál vagy Szilágyi Tönkö Márton *ars orandi*jához hasonló imádságméleti munkát. A kéziratban

⁶ *A hétbéli minden napokra irattatott és sokféle szükségünkhöz szabattatott Imádságos Könyv.* A Román Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárának kéziratárában tizenegy másolatot őriznek. MsU 196, 335, 346/A-B, 374/A, 398,419, 525/A, 725/A, 1164, 1311, 1970/A.

⁷ A keresztyén olvasóhoz címzett ajánlást és előljáró intést négy teológiai traktátus követi. Az első, az Istenről szóló fejtegetés több mint félszáz oldal, ezt a miatyánk minden szentenciájára írott imádságfüzér zárja. A második egység Krisztus harmas tisztségét (munus triplex Christi) tárgyalja, a harmadik a Szentlélekről szól, majd ezt követik a hét napjaira rendelt elmélkedések és imádságok.

⁸ KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története II.* Ford. MÁRKOS Albert. F. a. e. BALÁZS Mihály. S. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel. A térképeket készítette ELEKES Tibor. *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.* Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2009, 253.

⁹ „Itt legelsőben azt tanuljuk meg, miképpen kelljen az Úrnak könyörgeni. Nem szunnyadva, nem berbitéléssel [a. m. mormoló darálással], hogy ő maga ingyen se értse, se gondolkodjék felőlle, mit mond, hanem ugyan vigyázása legyen reá, és akkor az elméje másutt ne járjon. Mert az ki az ő kérésének okát adja, megtetszik, hogy nem álmodoz, hanem ebben vagyon, és tudja, mit miért kér. Tehát innét megtetszik, mely haszontalan legyen azoknak imádsága, kik csak szokásból ajakokkal valami szent ígéket, nemkülömben, mint az szajkók és publikánok [a. m. papagájok], számlálnak elé, elméjük pedig másutt jár. Ím, hallod, hogy az próféta olyakat kér könyörgés-ében, az kiknek bizonyos okait is adja, kiből megtetszik, hogy jól emlékezik beszédére, és tudja, mit mond az ajaka. De itt azért ne ítéljed azt, hogy az kívántassék tölled, hogy az könyörgésre igen nagy észre beszélj és az ígiket szép renddel [27v:] rakogasd össze, hogy egymás után szépen folyjanak. Mert ezt az Isten nem kívánná. Sőt, még kedvesb Őfelségénél, ha az könyörgésnek fele siralommal telik el, és gyakorta való zokogásokkal félben marad. Mert Őfelsége nem az ígiket, hanem az szívet és az gondolatokat nézi, csak hogy távol legyen az tunyaság, gondviseletlenség tőlünk, mikor imádkozunk.” *Enyedi György prédikációi 3.* Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta LOVAS Borbála. MTA – ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, Budapest, 2018, 84.

maradt imakönyvek között azonban felfedezzük ezek másolatát és unitárius viszonyokra alkalmazott átdolgozását.¹⁰ A század utolsó évtizedeiben az imádkozás gyakorlata még nem volt úgy szabályozva, mint a későbbiekben. Az imádkozás és naponkénti könyörgés formáját illetően az 1623-ban kiadott *Imádságos könyvecske, melyet naponként olvashat minden rendbéli keresztyén ember*... adhatna eligazítást, de sajnos az egyetlen csonka példánya is elveszett. Köztudott, hogy az unitáriusok a 17. században csak rendkívüli esetben tudták kinyomtatni teológiai műveiket, így a kegyességi irodalom nagy része is kéziratos formában terjedt. Ezen imakönyvek feltárása elkezdődött, de a feldolgozás még várat magára. A Lakó-katalógus közel 100 tétele utal imádságra, ezek között van alig néhány oldalas imádság, de vannak terjedelmes imakönyvek is.¹¹ Ilyen például a Szenci imakönyvét másoló és némileg átdolgozó Toroczka András¹² (MsU 1399.) kátét, hitvallást és imakönyvet tartalmazó kolligátuma vagy a Jövedécsi Andrásnak tulajdonított imakönyv (MsU 45.). Mindkét gyűjteményt Balázs Mihály ismertette.¹³

A 16–17. századi unitárius imádsági irodalom vizsgálata során számos kérdés merül fel. Az egyik legfontosabb, hogy milyen mértékben támaszkodtak az unitárius szerzők a korábbi imakönyvekre,¹⁴ és hogyan alakították át azokat saját hitüknek megfelelően. Jelen tanulmányban Heltai Gáspár 1570–71-ben

¹⁰ Tóth Zsombor hívta fel a figyelmet arra, hogy az MsU. 86 jelzetű kézirat nem pusztán a Szónyi Nagy-féle imádságoskönyv másolata, hanem annak egy része Medgyesi Pál *Doce nos orare*... munkájában közzétett imádságminták másolata. Lásd: TÓTH Zsombor: Hosszú reformáció, konfesszionális pluralitás és felekezet(köz)iség (módszertani előtanulmány). In: MÓRÉ Tünde és TASI Réka (szerk.): *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*. Reciti Kiadó, Budapest, 2020, 32–33.

¹¹ LAKÓ Elemér: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*. Szeged, 1977.

¹² Toroczka (Kovács) András a kolozsvári kollégiumban a szintaxisták tanítója volt, 1686-ban iskolamester lett Sároson. 1690-ben szentelték fel, Szőkefalván, Küküllőszéplakon, Küküllő-sárdon, Haranglábán és Bordoson volt lelkész.

¹³ BALÁZS Mihály: *Néhány megjegyzés...*, 309–314.

¹⁴ Nyomtatásban a 17. században négy imakönyv jelent meg:

1. Az 1623-ban kiadott *Imádságos könyvecske, melyet naponként olvashat minden rendbéli keresztyén ember* (RMNy 1291) című kiadványból nem maradt fenn példány.
2. Az 1635-ben kiadott *Imádságos és énekes kézben hordozható könyvecske melyet naponként minden rendbéli keresztyén ember olvasgathat* (RMNy 1615) című kiadvány egyetlen makulatúra oldala maradt fenn, néhány éneket és egy Enyedi Györgytől származó imádságot sikerült a kutatóknak azonosítani. Lásd: HEVESI Andrea: RMNy 1615. Egy unitárius ima-énekeskönyv töredéke, a többi 17. századi unitárius énekeskönyv tükrében. *Keresztény Magvető*, 119., 4. sz. (2013), 377–390.; FEKETE Csaba: A 16–17. század legkisebb imádságoskönyve. In: BOGÁR Judit (szerk.): *Régi magyar imakönyvek és imádságok*.

megjelent imádságoskönyvének és az 1700-ban megjelent *Imádságos könyvecske*nek a kapcsolatát vizsgálom. Hipotézisem szerint az 1700-as, névtelen szerzőjű *Imádságos könyvecske* esetében feltételezhető, hogy a szerkesztő nemcsak Heltai, hanem más, talán éppen az 1623-as, elveszett *Imádságos könyvecske*ből szereplő imádságokat is hasznosította.

Balázs Mihály hívta fel a figyelmet arra,¹⁵ hogy az 1700-ban kiadott imakönyv három Heltaitól átvett könyörgést tartalmaz: A fejedelmekért, A fejedelemség alatt valók, és A házasságbeliek könyörgését.

Az imádságos könyvecske (RMK I. 559) szövegeit érdemes alaposabban megvizsgálni, mert több vendégszöveget tartalmaz, és feltételezhető, hogy a szerkesztő kora 17. századi anyagot használt fel. *Az imádságos könyvecske* tartalomjegyzéke alapján csak azokkal az imákkal foglalkozunk, amelyek forrását sikerült azonosítanunk, a megegyező szövegeket kurziváltuk a könnyebb követhetőségért. Az egyezések a következők:

(3–9.) *Reggeli könyörgés*. Szerzője Tordai János, szó szerinti átvétele az 1632-ben kiadott énekeskönyvben megjelent imádságnak lásd: *Isteni dicséretetek...* (A4r-A6v RMK I. 1568). Az imádság Toroczka Máté katekizmusában is megjelent, lásd: *Az keresztyéni üdvességes tudománnak, a Régi és Újtestamentum szerint egyben summátlatot értelme, az keresztyéneknek lelki épületekre* (A4r-A6v RMK I. 622).

(10–11.) *Más reggeli imádság*. Várfalvi Kósa János 1654-ben kiadott *Chatechesis*ből (C6r RMK I. 889) jelentéktelen szóelhagyással átvett imádság.¹⁶

Várfalvi	Imádságos könyvecske
„Izraelnek Ura, Istene, ki vezérléd Jákobot útában, megáldád kezemunkájában, ki a te benned bízóknak, az te szent áldásodat igaz kézi munkájok után ígérted. Hálákat	„Izraelnek Ura, Istene, ki vezérléd Jákobot útában, megáldád kezemunkájában, ki a te benned bízóknak, az te szent áldásodat igaz kézi munkájok után ígérted. Hálákat

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 2012, 91–103.

3. 1695 végén két unitárius imakönyv jelent meg, az első a Koncz Boldizsár és Járai János könyörgéseit tartalmazza (RMK I 1472).

4. A második az 1700-ban megjelent *Imádságos könyvecske* (RMK I 1558-1559-1560)

¹⁵ HELTAI Gáspár: i. m. 34–35.

¹⁶ Az eltéréseket kurziváltuk.

Várfalvi	Imádságos könyvecske
adok a te szent felségednek, hogy ez éjnek folyásában, engem minden gonosztól kegyelmesen megőriztél, világra virasztottál. Kérem te szent felségedet, hogy ez napnak folyásában is minden veszedelemtől oltalmaz meg, igazgasd utamat, áldj meg az én dolgaiban, mert csak tőled várom Uram, minden jóvaimat, reád függesztem szemeimet, és te hozzád emelem fohászkodásaimat, te tőled tartom előmenetemet, életemet, és kimúlásomat, hogy lássák Uram velem együtt, az te híveid rajtam áldásodat. Kiért légyen áldott Uram mind örökké az te szent neved. Ámen.	adok <i>a te</i> szent felségednek, hogy ez éjnek folyásában, engem minden gonosztól kegyelmesen megőriztél, <i>világosságra</i> virasztottál. Kérem te szent felségedet, hogy ez napnak folyásában is minden veszedelemtől oltalmaz meg, <i>igazgasd utamat, áldj meg</i> az én dolgaiban, mert csak tőled várom Uram, minden jóvaimat, reád függesztem szemeimet, és te hozzád emelem fohászkodásaimat, te tőled tartom előmenetemet, életemet, és kimúlásomat, hogy lássák Uram velem együtt, az te híveid rajtam áldásodat. Kiért légyen áldott Uram mind örökké az te szent neved. Ámen.

(11–12.) *Más reggeli imádság.* Ez is Várfalvitól átvett (C6v-C7r), eredetileg a Krisztushoz is címzett könyörgést, csak az Atyához intézi. Néhány szóelhagyást leszámítva a Várfalvi könyörgését követi.

Várfalvi: <i>Chatechesis...</i>	Imádságos könyvecske
„Én mennyei szent Atyám, hálát adok én tenéked, <i>az te szerelmes Sz. Fiadnak az Úr Jezus Krisztusnak általa</i> , hogy ez éjjel engemet minden kártól és minden veszedelemtől megoltalmaztál. Kérlek tégedet, hogy oltalmaz meg engemet az mái napon is, minden büntől és minden gonosztól, hogy minden cselekedetem, beszédem, sőt tellyes életem teneked kedves legyen. Mert az én testemet, lelkemet, és mindenemet, a te kezédbe ajánlom a te szent angyalod légyen énvelem, hogy az gonosz ellenség az ördög én rajtam hatalmat ne vehessen, Ámen.”	„Én mennyei szent Atyám, <i>örömmel való hálákat adok sz. Felségednek</i> , hogy ez éjjel engem minden kártól és veszedelemtől megőriztél és megoltalmaztál. Kérlek azért mégis kegyes gondviselő szent Atyám, hogy tarts és oltalmaz meg ez mái napon is engem minden büntől és veszedelmektől, hogy minden cselekedetem, beszédem, sőt teljes életem teneked kedves legyen. mert az én testemet, lelkemet és mindenemet, szent Felséged kezében ajánlom, az te szent angyalid légyenek énvelem, hogy az gonosz ellenség az ördög, én rajtam hatalmat semmiképpen ne vehessen, Ámen.”

(12–15.) *Más reggeli imádság.* Utolsó bekezdése majdnem szó szerint követi Heltai keddre írott első imádságának néhány sorát.¹⁷

Heltai (98)	Imádságos könyvecske
„Ezokáért kegyelmes mennyei Szent Atyám, nyújtsad ennékem a te irgalmasságnak szent kezedet, hogy a te segítségedből lerakhassam a sötütségnek cselekedeteit, és reám vehessem az világosságnak fegyverit. És hogy mint az világosságnak fia nappal járhaszak minden tisztességgel és keresztyéni ékességgel minden szent és jóságos cselekedetekben. Nem tobzódásokban, bujaságokban, paráznaságokban, nem versengésekben, pörpatvarkodásokban, rágalmazásokban, nem irigységökben és gyűlelkődésekben, hanem hogy felöltezhessem az Úr Jézus Krisztusban igaz hitnek általa és az igaz keresztyéni szent életnek általa.”	„Az éj bizonyára elmúlt és az nap feljött, adj erőt azért én Istenem, hogy <i>letévén a sötütségnek cselekedetét öltözhessem világosság fegyverében, és minden nap járhaszak csak a te sz. akaratodon, nem tobzódásokban, és részegeskedésben, nem fertelmeségekben, és bujálkodásban, nem patvarkodásban és irigységben, hanem a Jézus Krisztusban való világosságban</i>, ki által legyen dicsőség, tisztesség sz. felségednek örökké. Ámen”

(18–21.) *Asztali áldás. Más* [asztali áldás]. *Hálaadás étel után.* Közös protestáns örökség, Várfalvi katekizmusában (C6v-C7r) egy csokorban szerepelnek.

(21–28.) *Estvéli könyörgés.* Szerzője Tordai János, szó szerinti átvétel az 1632-ben kiadott katekizmusból (A7r-A9v RMK I. 622).

(28–31.) *Más estvéli imádság.* Szó szerinti átvétel Várfalvi katekizmusából (C7v-C8v RMK I. 889)

(31–32.) *Más estvéli imádság.* Szó szerinti átvétel Várfalvi katekizmusából (C8v-C9r RMK I. 889)

(32–33.) *Estvéli imádság.* Szó szerinti átvétel Várfalvi katekizmusából (C9r-C9v RMK I. 889)

(33–35.) *A teremtésért, megváltásért és megszentelésért való hállaadás* után a nyomdász elvétette az oldalszámot, és a 35. oldalt a 60. követi.

¹⁷ A következőkben kurzívvval az átvett szövegegységeket jelöltük.

(67–70.) *Igaz hitért való könyörgés.* Heltai szövegének több mint felét elhagyja. A szöveg szó szerint egyezik az 1697-ben kiadott *Isteni dicsiretek és vigasztaló énekekben* olvasható könyörgéssel (10r-11v RMK I. 1503)

Heltai	Imádságos könyvecske
„Örök mindenható Úr Isten, ki vagy a mi Urunk Jézus Krisztusnak és az világosságoknak Atyja, kinél nincsen válogatás az világosság és a sötétség között, kitől származnak mi reánk mindenféle jó ajándékok. <i>Tenéket(!)</i> alázatosan könyörgök, ó áldott Istenem, miért hogy az igaz hit nem emberi elméből és erőből vagyon, hanem te szent ajándékok, mellyet a te jó akaratot(!) szerént elosztod, hogy a te Szentlelkednek általa nemz én bennem új világosságot és értelmet, hogy mind tégedet, mind a te szerelmes Szent Fiadat, a mi Urunk Jézus Krisztust igazán és ugyan valóban megismerhessem [Jn 17,3], és azt az esmeretet meggyarapítsad bennem, hogy abban és a te szent akaratodnak megismerésében lehessek tekéletes. Tölts be kegyelmes Istenem engemet minden lelkü és mennyei bölcsességgel és értelemmel, hogy méltó legyek járni a te utaidon, és az én hivatalomban szentségesen viselhessem minden életemet, és hogy jó termő fa legyek minden jó gyümölcssekkel rakva, és hogy ez jószágban nevedkedhessek naponként a te dicsőséges hatalomnak(!) általa minden békességgel való türeásban és minden keresztyéni engedelemben és csendességben. Adj erőt ennékem a te dicsőségednek kazdagsága(!)	„Mindenható örök áldott Úr Isten, ki vagy a mi Urunk Jézus Krisztusnak és a világosságnak szent Atyja, szent felségednek alázatosan könyörgök, minthogy az igaz hit, nem emberi elméből és erőből vagyon, hanem a te szent ajándékokból: Ennekokáért nemz én bennem szent lelkednek általa, oly világosságot és értelmet, hogy mind tégedet, mind a te szerelmes szent Fiadat a mi Urunk Jézus Krisztust, igazán és ugyan valóban megismerhessem. Hogy méltó légyek járnia a te utaidon, és az én hivatalomban, szentségesen viselhessem az én életemet. Adj erőt énnekem a te dicsőségednek gazdagsága szerént, hogy az Úr Jézus Krisztus lakhassék hitnek általa az én szívemben, légy segítségül az én hitemnek, hogy gyarapodást vehessek, és én öbenne megépülhessek, és mindvégig ő benne megmozdulhatatlan maradhassak. Én édes Istenem, viseld gondomat és oltalmaz meg a te szent igazságodban, az igaz hitben, hogy el ne tántorodjam és el ne tévededjem ennyi sok változásokban. Ez felett, add meg Úr Isten, hogy az én hitem, ne légyen megholt hit avagy csak valami erőtlen emberi vélekedés minden erő és cselekedés nélkül, avagy gyümölcstelen: hanem légyen

Heltai	Imádságos könyvecske
<i>szerént, hogy erős lehessen a belső ember szerént, hogy az Úr Jézus Krisztus lakhassék hitnek általa az én szívemben. Én ides Istenem, miért hogy senki nem esmeri a te szerelmes Szent Fiadat, hanem csak temagad, és tégedet sem esmer senki, ó szerelmes mennyei Szent atyánk, hanem csak a te Szent Fiad és akinek ő akarja megnyilatkoztatni. Ezokáért könyörgek tenéked, vonj engemet őhozzája, és hadd vigyen ő engemet tehozzád. Adj kérlek oly esmeretet ennékem, mely szolgáljon bűneimnek bocsánatjára, jőjj segítségül az én erőtlén hitemnek, mely oly igen [g]yenge és apró, mint egy mustármagocska [Lk 17,6], hogy gyarapodást vehessen, és én belő, a te Szent Fiadba beplántáltattassam és őbenne megépülhessek, és mind végig őbenne megmozdulhatatlan maradhassak. Ó kegyelmes Istenem, ki műbennünk meggyújtottat(!) a hitnek szikráját, és a jó építést műbennünk elkezdettet(!), tehozzád kiáltok, és könyörgek tenéked, hogy ezt a te elkezdettet(!) építést mű bennünk véghez is vigyed, hogy naponként felépülvén megkazdaguljunk(!) mindenféle esmeretben és gyakorlásban, hogy tiszták és szentek lehessünk minden botráncozás nélkül a mű Urunk Jézus Krisztusnak napjáiglan, betölvén az igazságnak mindenféle gyümölcseivel, melyek majd legyenek a te tisztességedre. Megoltalmazd kérlek azt, amit műbennűng(!) épütöttél, hogy a kereszt</i>	<i>eleven cselekedő az igaz keresztyéni szeretetnek általa. Hogy az igaz hitnek, és a bizonyos reménségnek idvességes végét elérhessem, és magamnak vehessem, a te áldott szent Fiadban, kinek általa légyen dicsíret és tisztesség szent Felségednek, Ámen.”</i>

Heltai	Imádságos könyvecske
és nyomorúság alatt meg ne szünjék az én hitem és lelkü bizodalomom. Erősíts meg engemet az én keresztyéni vallásomban, hogy az előmbe feltött célt, a mennyei boldogságot minden tántorodás és botráncok nélkül elérhessem. <i>Én ídes Istenem, viselt(!) gondomat és oltalmaz meg a te szent igazságodban, az igaz hitben, hogy el ne tántorjak és el ne tévelyegjek ennyi sok változásokban, eretnekes és káromló opiniókban, avagy emberi undok vélekedésekben. Oltalmaz meg mindenféle babonáságoktól is és mindenféle bálványozó emberi találmányoktól. Ennek felette, kegyelmes Úr Isten, ezt is tedd, hogy az én hitem ne legyen holt hit, avagy csak valami erőtlén emberi vélekedés, minden erő és cselekedés nélkül, vagy gyümölcstelen, hanem legyen eleven, cselekedő az igaz keresztyéni szeretetnek általa.</i> Hogy az igaz hitnek és a bizonyos reménységnek üdvességes véget elérhessem és magamnak vehessem a te áldott Szent Fiadban, a mű Urunk és közbejárónk Jézus Krisztusban, a te mindenható Szentlelkednek általa. Ámen. Úgy legyen.	

(70–74.) *Az ifjúság és leányzók könyörgése.* Heltai szövegét (107–109) veszi át apró kihagyásokkal, de jelentős teológiai változtatással. Heltainál az ember romlottsága Ádám és Éva bűnének következménye, az *Imádságos könyvecske* az eredendő bűnre való hivatkozást teljes egészében mellőzi.

Heltai	Imádságos könyvecske
„Irgalmas Úr Isten, mennyei Szent Atyánk, ki szereted a gyermekeket, mert ezt megjelentőtten münékünk a te áldott Szent Fiadban, a mű Urunk Jézus Krisztusban, ki mikoron az apostolok elűznék a gyermekeket tőle, ezt monda nékik: Ne űzzétek a gyermeket tőlem, mert övék a mennyország. Bizony mondom tünéktek, hogy azoknak angyali mindenkoron nézik az én mennyei Szent Atyámnak színét [Mt 18,3-4]. Mert a te szent felséged ezt kívánja, hogy az ártatlanok is tégedet dűcsőitsenek, és felmagasztalják a te áldott szent nevedet [Zsolt 8,3] És ugyan ezokáért parancsoltat(!), hogy a szülők felneveljék az ő magzatjokat a te esmereteden, és a te szent akaratodnak megismerésében és a te félelmedben. Könyörgek tenéked, kegyelmes mennyei Szent Atyám a te áldott Szent Fiadban, a mű Urunk Jézus Krisztusban, ki münékünk ez világra születettvén az ő drágalátos szent vérét nemcsak műérettönk, hanem a gyermekekért is kiontotta, hogy ők is lönnének a te mennyei boldogságodnak örökesi, hogy adjad a te Szentlelkedet minden szülőknek és családos embereknek, hogy annak indításából mindenképpen megtanyítsák, és megtanyítassák az ő magzatjokat és minden családjokat a te szent nevednek és a te áldott Szent Fiadnak esmeretire, és a te szent akaratodnak megértésére a te szent igédből és tiszta tudományodból, a te áldott szent nevednek tisztességére, és önékik örök üdvösségekre.	„Irgalmas Úr Isten, mi mennyei sz. Atyánk, ki szereted az gyermekeket: mint ezt megjelentéd minékünk a te áldott sz. Fiadnak általa. Mert midőn az Apostolok elűznék a gyermekeket tőlle, ezt monda nékik: Matt: 19. Ne űzzétek a gyermekeket tőllem, mert ilyeneké a Menyország. Bizony mondom tinéktek, hogy azoknak az Angyali, mindenkoron nézik az én Mennyei sz. Atyámnak színét. Továbbá kívánnya a te sz. Felséged ezt is: hogy az ártatlanok dicsőítsenek, és felmagasztalják a te sz. nevedet. És ugyan ezért parancsoltad Deut: 11. hogy a szülők felneveljék az ő magzatjokat, a te ismereteden és az te sz. akaratodnak tudományában s félelmében. Könyörgünk sz. Felségednek kegyes gondviselő Atyánk a te áldott sz. Fiadban, kit münékünk ez világra bocsátottál, és az ő drágalátos sz. vérét érettünk is kiontottad, hogy mi is lennénk a te mennyei boldogságodnak örökösi. Adjad a te sz. lelket, nekünk gyarló kisedeknek és ifjaknak, és viselj, hordozz és megoltalmaz minket, hogy vétkes tudományok és káromló vélekedések miatt, avagy hamis babonaságokkal, avagy egyéb Istentelen gonosz példákkal el ne tántorítottassunk, avagy tévelygésben ne ejtessünk. Oltalmaz meg minket gonosz társaságoktól, tobzódásoktól, részegeskedéstől, henyélésektől, hivalkodásoktól és bujálkodásoktól. És hogy gonosz nyájaskodásokból származott rút példákknak általa, valami undokságos fajtalanságokra

Heltai	Imádságos könyvecske
Vigyázz kegyelmes Úr Isten a szegény ifjúságra, és megoltalmazd őket, hogy hamis tudományok és káromló undok vélekedések miatt, avagy hamis babanóságokkal, avagy egyéb istentelen gonosz példákkal el ne tántorítassanak, avagy tévelygésekbe ne ejtessenek. <i>Megoltalmazd őket gonosz társaságoktól, tobzódásoktól, részekségektől(!), henyélésektől és hivalkodásoktól, bujaságoktól, és hogy gonosz nyájaskodásoktól és egyéb gonosz példának általa rút és undokságos gonoszságokra ne indíttassanak, és meg ne csalattassanak.</i> Inkáb adj (!) Szentlelkedet minden gyermekeknek, és minden ifjaknak és családós népeknek, és nemzz tiszta és engedelmes szüvet öbennek, hogy az ő szüleiknek, uraknak, tanyitómestereknek mindenképpen engedelmesek legyenek, és hogy alázatos szível felvegyék tőlek a fenyítéket, a tanyítást és oktatást. Hogy a te félelmedben felnevekedvén értelmeseek és a te szent országodra bölcsék lehessenek. Miért hogy kedig az embernek szüve a mi szüleinknek, Ádámnak és Évának esetű és bűnei által teljességgel megveszett, hogy immár gyermekségektől fogva gonoszságokra és undok bűnökre hajlandó, ezokáért könyergek tenéked, kegyelmes mennyei Szent Atyám, vedd el az ifjúságnak szívéből a természet szerént való bolondságot, hogy ne rugódozzanak a tanyítás, oktatás és a fenyüték ellen, hanem	<i>ne indíttassunk, és soha meg ne csalattassunk.</i> Ezen is könyörgünk felségednek kegyes Atyánk, hogy kivedd szívéből természet szerént való bolondságot, és ne rugdozzunk a tanítás, oktatás, a fenyíték ellen; hanem hogy engedelmes szívvel tanuljunk járni a te útaidban. És hogy minden akaratunkat, cselekedetünket szabjuk a te sz. igidhez, hogy mindenkben kellemeteseek lehessünk a te sz. Felségednek. <i>Plántálj azért sz. Úr Isten mi belénk és minden ifjaknak szívében, a te sz. nevednek becsületes félelmét.</i> Hadd vezéreljen a te sz. lelked minket minden jókra, hogy megtanuljuk a te szent igidet, mely után a te sz. akaratod szerént rendeljük a mi egész életünket, igaz keresztyéni hűtben, a te sz. szeretettedben és tiszta lelkiismeretben, és minden jóságos cselekedeteknek kiváltképpen való gyakorlásában, a te áldott sz. nevednek dicsőítésére és felmagasztalására, és minékünk örök idvességünkre: <i>A mi Urunk Jézus Krisztusnak általa. Űgy legyen, Ámen.</i>"

Heltai	Imádságos könyvecske
hogy engedelmes szível tanoljanak járni a te jármódban, és hogy minden akarátjokat és minden cselekedeteket szabják a te szent ígédhöz, hogy mindenekben kellemetesek legyenek tenéked. Ezokáért szent Úr Isten, <i>plántálj(!) minden gyermekeknek, ifjaknak, családoknak szívében a te áldott szent nevednek becsületét és félelmét.</i> És hadd vezérlje a te mindenható Szentlelked őket minden jókra, hogy megtanulják a te szent ígédet, és a te szent akaratot!!) szerint rendeljék az ő egész életüket, <i>az igaz kersztyéni hitben, a te szeretetben(!), és tiszta lelkiismeretben, és minden jóságos cselekedetüknek gyakorlásában a te áldott szent nevednek dicsőítésére és felmagasztalására, és önékik örök üdvösségekre, a mű Urunk Krisztus Jézusban, a te áldott Szentlelkednek általa. Amen, Amen. Úgy légyen.</i>”	

(75–76.) *A fejedelmekért való könyörgés.* Heltai szövegének (88–89.) átvétele, de alig egyharmada az eredetinek. Heltaitól eltérően nem a városbéli bírákért és tanácsosokért, hanem a fejedelemért és a főrendekért könyörög.

Heltai	Imádságos könyvecske
<i>„Örök mindenható Úr Isten, te jelentőtted ezt münékünk a te szent ígédben, hogy a királyok, fejedelmek és bírák tőled és te rendelésid legyenek. Ezt is parancsoltat(!) münékünk, hogy engedelmesek legyünk önékik, és hogy éröttek imádkozzunk,</i>	<i>„Mindenhato örök Isten, Felséged jelentette ezt minékünk szent ígéjében Rom: 13 Hogy a királyok, Fejedelmek és Bírák te tőled, és te rendelésid legyenek. Ezt is parancsoltad Uram mi nékünk, hogy engedelmesek legyünk önékik, és hogy őérettek imádkozzunk, könyörögjünk,</i>

Heltai	Imádságos könyvecske
<i>könyöregjünk, esedezzünk és hálákat adjunk. Ezokáért e mai napon könyörgök tenéked minden keresztyén királyok, fejedelmek, bírák, tanácsok és tisztartókért, kiváltképpen a mű méltóságos és becsületes fejedelmünkért, ki e mű megnyomorodott országunknak gondjaviselője és oltalmazója, és mű városunkbeli bírákért és tanácsokért. Kegyelmes Isten, könyörülj őrajtok is és bocsásd meg nekik minden bűneket és megajándékozzad őket a te Szentlelkeddel, hogy igazán megismerhessenek tégedet, és a te áldott Szent Fiadat, és hogy megérthessék mindenképpen és megtekelhessék a te szent akaratodat. Adj Úr Isten jó egészséget önékik és hosszú életet, igazgassad őket az ő tisztekben, oltalmazd őket minden veszedelemtől és kártól, mind testben, mind lélekben. Világosítsad az ő elméjeket és szüveket, hogy megértvén a te szent igazságodat tisztán, híven és igazán eljárjanak az ő hivataljokban. Töltsd be őket a te mennyei bölcsességeddel, hogy bölcsen és eszesen viselhessék magokat az ő tisztekben, hogy megoltalmazhassák az ártatlanokat és minden jámborokat, a hamisakat kedig és ártalmas gonoszokat megbüntethessék, és mind szegényeknek, boldogoknak igaz törvént tehessenek, jó szörtartásra való bölcs törvényeket szörezhessenek és bölcs tanácsokkal a szegény országnak és a mű városunknak nyugodalmot és csendes békességet szerezhessenek</i>	<i>esedezzünk, és jó szerencsésejéről hálákat adjunk. Ezokáért ez mostani órában sz. Felségednek könyörgök, minden keresztyén királyok, fejedelmek, bírák, tanácsok és tisztartókért. Kiváltképpen a mi méltóságos fejedelmünkért, ki ez mi nyomorúságban pusztult és romlott országunknak gondja viselője s oltalmazója lévén, több utána levő fő fő rendekkel egyetemben, légy kegyelmes nekik, és bocsásd meg az ő bűnöket, és megajándékozzad őket a te szent Lelkeddel, hogy igazán megismerhessenek tégedet, és a te áldott szent Fiadat, és hogy megérthessék mindenképpen a te sz. akaratodat.</i> <i>Adj Úr Isten jó egészséget és hosszú életet önekiek. Igazgassad őket az ő hivatalos tisztekben. Oltalmazd őket minden veszedelemtől, kártól, lelki testi nyavajáktól. Amen.”</i>

Heltai	Imádságos könyvecske
mindnyájunknak megmaradásunkra. Hogy csendességben élván az ő oltalmok és bírások alatt a mű keresztyéni hivatalunkban igazán eljárassunk, szentségben és ártatlanságban, a te áldott szent nevednek tisztességére és műnekünk örök üdvességünkre. Miért hogy kedig a királynak és minden fejedelmeknek szüvei a te áldott szent kezekben vannak, és te hajthatod azokat a te akaratod szerint, ezért alázatosan könyörgek tenéked, hatalmas Isten, hogy a törőknek és minden egyéb kegyetleneknek szüveit megenyhítsd és gonosz szándékokat semmivé tegyed, a te mű hozzánk való nagy szeretetedből és irgalmasságodból. Tartsd meg kegyelmes Úr Isten a te keresztyéni gyülekezetedet, ne hagyjad azt a kegyetlenektől megnyomorítani és elveszteni. Hordozzad rajta a te kegyelmes kezeidet és mutasd meg a kegyetlenek ellen a te dücsöségedet, hogy megismerjék(!) tégedet egyedül igaz Istennek lőnni, és hogy megalázzák magokat és engedelmes szüvel a te mindenható szent kezéd alá kerüljenek és tégedet becsülljenek a te áldott Szent Fiadban, a mű Urunk Jézus Krisztusban, a te Szentlelkednek világosítása és vezérlése által. Ámen, én mennyei Szent Atyám, úgy legyen.	

(77–78.) *A fejedelemség alatt valók könyörgése.* Heltaitól (90.) mindössze az első néhány mondatot veszi át, és zárja is az imádságot.

Heltai	Imádságos könyvecske
„Örök Isten, ides teremtnék, kegyelmes mennyei Szent Atyám, ki megparancsoltad münénkünk, köznépeknek, hogy az fejedelmek alatt mindnyájan túrrjünk, és hogy engedelmesek legyünk önénkik. Ezt kedig megparancsoltad minden embernek, nemcsak a fenyíték és büntötésért, hanem az jó lelkiismeretért is, hogy a mű engedetlenségünkkel meg ne sebesítsük a mű lelkiismeretünket és egyéb embereknek kárára és veszedelmekre okát(!) ne adjunk. Könyörgök tenéket(!) felséges Isten, adjad a te Szentlelkedet mindnyájunknak, kik a fejedelmek alatt vagyunk, hogy világosítsa meg elménket és szívünket. Hogy mindenképpen megérthessük a te szent akarodat, és engedhessünk annak, és mindnyájan ides szível engedelmesek lehessünk a mű fejedelmünknek minden dolgokban, csak azoktól megválva, melyek a te akarod ellen és a te áldott szent nevednek tisztessége ellen vannak, és hogy azoknak csendes szível adhassunk mindeneket, amelyekkel tartozunk önénkik, a tisztességet, a vámokat, az adókat és méltó szolgáltatokat [Róm 13,7]. Arra is lágyítsa és bírja a mű szívünket, hogy ájítatoson könyöregghessünk te felségednek érettek. Oltalmaz meg münket háborodástól, haragtól és minden bolondságtól, hogy abból ne indítatván támadjunk a mű fejedelmünk ellen, és hogy háborúságot ne indítsunk ellenek ides	„Kegyelmes mennyei szent Atyánk, ki megparancsoltad ékünk köznépeknek, hogy a Fejedelem alatt mindnyájan túrrjünk, és hogy engedelmesek legyünk nékiek. Ezt pedig megparancsoltad minden embernek, nem csak a fenyíték és a büntetésért, hanem az jó lelkiismeretért, hogy a mi engedetlenségünkkel a mi lelkiismeretünket meg ne sebesítsük, és egyéb embereknek károokra s veszedelmekre okot ne adjunk. Könyörgünk sz. felségednek, adjad a te sz. lelketet mindnyájunknak, kik ez fejedelemnek alatta vagyunk, hogy világosítsa meg elménket és szívünket, hogy mindenképpen megérthessük a te sz. akarodat, és engedhessünk annak. És mindnyájan tiszta szível lévén, ez mi fejedelmünknek is lehessünk engedelmesek minden jó dolgokban. A te áldott szent nevednek tisztességére, és minékünk örök üdvességünkre. Ámen.”

Heltai	Imádságos könyvecske
hazánknak megháborítására. Erre is vezérljen mindnyájunkat, hogy tiszta szüvből megbecsülhessük őket, mint te szörzésedet és rendelésedet, meg ne szidjuk, se átkozzuk őket, mert te áldott szent felséged is tiszteli őket, isteneknek nevezvén őket, miért hogy tisztékben a te helyedben ülnek és helytartóid tenéked. Mert látjuk felséges Úr Isten a te szent igédből, hogy igen nagy bűnbe esnek, és köteleződnek te előtted azok, és igen nagy büntetéssel terhölük magokat, kik dacosok és az ő törvény szerint való fejedelmeknek engedetlenek, és azok ellen feltámadnak. Miért hogy nem emberek ellen feltámadnak, hanem te felségednek szörzése és végzett rendelése ellen, és az ellen tusakodnak istentelenül. Ezen is könyörgök te szent felségednek kegyelmes Istenem, hogy enyhítsed és bírjad a te Szentlelkeddel a fejedelmeket és vezérljed őket a te szent esmeretödre, és a te áldott Szent Fiadnak esmeretire, és hogy a te szent igédből megismerhessék a te szent akaratodat, és hogy tégedet becsülvén ahhoz szabják az ő birodalmokat is, és minden életeket, és hogy keresztyéni mértékletességgel bírják az ő alattok valóit, a te szegény népedet. Hogy felette kemény szörzésekkel és újan talált fogásokkal ne rongáljanak münket, és hogy kegyetlen rabságban ne tartsanak, hanem hadd esmerjék meg, hogy önekik is legyen feljebbvaló úr és fejedelem, kinek számadással tartoznak. Vezérljed kegyelmes Isten az ő szüveket az	

Heltai	Imádságos könyvecske
igazságnak szeretetire, hogy megelégedjenek az ő igaz és képes jövedelmekkel, adajakkal és szolgálataikkal, ne hagyjad megnyomorítani és teljességgel kipusztítani a te szegény közösségedet. Ha pedig oly fejedelmek vannak valahol, kik felőtte való terhökkel sanyargatják a szegény közösséget, felséges Isten, adj(!) szegényeknek a te Szentlelkedet, hogy békességgel és csendes szível viselhessék az ő keresztek, hadd esmerhessék azáltal, hogy te ellened vétkeztek, és az ő vétkökkel ugyan jól megérdemlik a sanyarúságos nyomorgást, melyet a kegyetlen fejedelmek művelnek rajtok. Engedjed kegyelmes Isten, hogy ez a sanyarúság ne essék önök terhös büntöésekre, hanem az ő igaz hiteknek és lelki bizodalomnak megpróbálására és üdvösséges gyakorlására. Hallgass(!) meg Úr Isten az ő óhajtasokat és fohászadásokat, megigazítsad az ő dolgokat és megkönnyebítsed, miképpen te felséged cselekedett a te népeddel, Izráellel Egyiptusban, kiknek nyavalyájokat és felette való nyomorúságokat végre megváltoztattat(!) nagy örömekre és nyugodalmokra, erősen megbüntötvén a kegyetlen fáraó királyt és mind az ő sanyargató népét. Kegyelmes Atya Úr Isten, oltalmaz meg minket istentelen kegyetlen fejedelmektől, hogy ne vetessünk rabságban azoknak hatalma és birtoka alá, kik hitetlenek és kik nem esmernek(!) te szent felségedet, és kik bálványozásokban gyönyörködnek.	

Heltai	Imádságos könyvecske
Megoltalmaz münket is a bűnnek igájától, hogy a mű tagjainkat ne adjuk szolgálatra a hamisságnak, és hogy a bűn ne vegyen birodalmot a mű halandó testünkben, hogy veszedelmes terhökkel ne terhöltesünk meg mind lelkünkben mind testünkben. Tarts meg münket minden szükségünkben, és ne hagyj elvesznünk. Ezt a nagy sok jókat műveljet(!) művelünk mennyei kegyelmes Szent Atyánk a te áldott Szent Fiadért, a mű Urunk Jézus Krisztusért. Ámen én mennyei áldott Szent Atyám, úgy légyen.”	

(86–90.) *A házasságbeliek könyörgése.* Néhány mondat elhagyásával és jelentéktelen módosításokkal Heltai szövegét (105–107.) követi. Mint az előzőekben is, az imádkozó egyes szám első személyben szól Istenhez. Heltai következetesen többes szám második vagy harmadik személyt használ.

Heltai	Imádságos könyvecske
„Szentséges Úr Isten, kegyelmes mennyei Szent Atyám, ki temagat(!) szörzettél(!) és rendeltél(!) az házasságot, és kedved vagy on abban, hogy nagy szeretettel élnek ketten, tudnia illik a férfit és az ő felesége ebben a te rendelésedben(!), és hogy az ő házasságoknak gyümölcseivel betöltik a földet [1Móz 1,28], és az ő magzatjokkal megsaporítják a te keresztyéni szent gyülekezetet. Könyörgek te szent felségednek, miért hogy az álnak gonoszságos örök igen gyűlöli te szörzésidet, és azok között ezt a te rendelésedet is, az házasságot, mely után naponként minden gonosz	„Szentséges Úr Isten, kegyelmes mennyei sz. Atyánk te magad szerezvén és rendelvén a szent házasságot Gen: 1Cor: 7 És kedved vagy on abban, hogy nagy szeretetben éljen a férfit az ő feleségivel, ebben a te rendelésedben. És hogy az házásoknak gyümölcseivel betelje ez föld, és magzatjokkal megszaparadgyék a te szent gyülekezeted. Könyörgünk te sz. Felségednek, miért hogy az álnak gonosz örök igen gyűlöli a te szerzéseidet, főképpen a szent házasság felől való végzéseidet, amely után szüntelen minden ártalmas

Heltai	Imádságos könyvecske
akarattal leselkedik, és minden álnoksággal ügyködik azt megfertőztetni és megbontani, és a te szent felségednek gyűlölségben hozni. Mondom alázatosan könyörgök te szent felségednek, hogy adjad a te Szentlelkedet minden keresztyéni házásoknak, hogy megismerhessenek tégedet, ki e szörzetnek vagy rendelője, hogy oly vigasztalást vehessenek szüvekből, művel hogy szent és tenéked kedves életben éljenek, melyben tenéked is szolgálhassanak, melyben is üdvözülhessenek, hogy az jó lelkű esmeretekből ides és jó akarattal mindazt cselekezhessenek(!), amit az ő hivataljoknak szent rendi kíván, hogy ekképpen az igaz hitben és az jó lelkű esmeretnek bizonyágában élvén örökre üdvözülhessenek. Adjad kegyelmes Úr Isten, hogy minden keresztyéni házások tégedet becsüljenek, tégedet féljenek, és hogy igaz szeretetben(!) és keresztyéni egyenességben egymás mellett éljenek, és békességes tűrő szüvekké az ő orcájoknak veretékében megegyék az ő könyveket, és hogy keresztyéni tanyítással és oktatással minden istenességben felneveljék az ő magzatjokat. Annak felette, hogy keresztyéni csendességgel viselhessék a szent keresztet, mely mindenkoron követi az ő szent szörzeteket. Távozd(!) el tőlek a szent házasságnak ellenségét, az gonosz álnok ördeget, hogy az meg ne bonthassa a te szent rendelésedet, és egybeveszést ne szerezhesen	gonosz akarattal leselkedik, és az ő gonosz álnoksággal igyekezik azt megfertőztetni és háborúval megbontani, azáltal sz. Felségednek gyűlölségében hozni. Annakokáért alázatosan könyörgök te sz. Felségednek adjad a te sz. Lelkedet minékünk és minden keresztyéni házásoknak, hogy megismerhessünk tégedet, ki e szörzetnek vagy rendelője, és hogy a gonosz Sátánnak ellene mondván, szent és néked kedves életben éljünk, melyben felségednek szolgálhassunk, szent nevednek tisztességére és üdvességünkre. Távoztasd el tőlünk a szent házasságnak ellenségét, és adjad kegyelmes Úr Isten, hogy mi, és minden keresztyén házások téged becsüljünk, csak téged féljünk és csak tetőled várjuk, hogy igaz szeretetben és keresztyéni egyenességben egymás mellett élhessünk. És hogy keresztyéni tanítással és oktatással, minden isteni félelemben felneveljük a mi magzatinkat, melyeket adsz a te sz. áldásodból. Végezetre add meg minékünk, hogy eszünkben vehessük magunkat, és hogy a Sátánnak gonosz ösztökölését hátra hagyván, és egymással megbékélvén egyik a másinak megbocsáthassa telyes szívből minden vétkeit. És hogy megemlékezhessünk a mi tisztinkról, hogy egymással lakhassunk igaz tiszta szeretetben és sz. hűségben. Hogy megtanulhassuk a te sz. ígédet keresztyéni szorgalmatossággal, úgy annyira, hogy minden szükséginkben, és háborúságinkban, csak te benned

Heltai	Imádságos könyvecske
az házások között, és hogy békétlenségbe és botránkozásba ne ejthesse őket, és hogy be ne köríthesse őket hitetlenségnek általa az ő töriben. Ne hagyjad megkeseríteni az ő szüveket egymáshoz és egymást gyűlölni, hogy egymáshoz és egymás ellen való gyűlölségből, vagy paráznaságban essenek, vagy egymással vereködjenek, vagy egymástól elfussanak, és szégyenbe és éktelenségekbe és undokságos bűnekbe magokat te szent felséged ellen beköverjenek(!) az ő lelkiismereteknek örökké való megsebesítésével. Kegyelmes Úr Isten, oltalmaz(!) meg őket az ördegnek mérges csalárdtsági ellen, hogy istentelen életbe ne essenek, és hogy meg ne háborítassék az ő istenes életeknek gyakorlása és az ő ájítatos tehozzád való imádságok, és hogy botránkozására ne legyenek a te keresztyéni gyűlelközetednek, és hogy ne háborítsák meg benne a te áldott Szentlelkedet. Kegyelmes Úr Isten, a te áldott Szent Fiadért könyörülj minden tévelygő szegény házásokon. Adjad nekik a te Szentlelkedet, hogy eszekbe vehessék magokat, és hogy megbékéljenek egymással, egyik a másiknak teljes szüvből megbocsáthassa az ő vétkeit. <i>És hogy megemlékezhessenek az ő tisztokról, és egymással lakhassanak tiszta szeretetben és szent hívségben, hogy megtanolhassák a te szent ígédet keresztyéni szorgalmatossággal, és hogy minden szükségekben és háborúságokban csak tebenned</i>	vessük bizodalmunkat, és hogy tégedet dicsőíthessünk a mi keresztyéni imádságinkkal és szent életünkkel. Hogy ekképpen találtatván a te tiszteletedben tenéked mindenkor kedvedben lehessünk, és ez élet után bémenvén minden sz. házásokkal a te mennyei örökségedben, lehessünk sz. felségednek örökösi, az Úr Jézus Krisztusnak örökös társai mindörökké, Ámen.”

Heltai	Imádságos könyvecske
<i>vethessék minden bizodalmodat, és hogy tégedet dicsőíthessék(!) az ő keresztyéni imádságokkal és szent életökkel. Hogy ekképpen találattván a te tiszteletetben(!) tenéked mindenkoron kedvedben lehessenek, és holtok után minden szent házassokkal a te mennyei szent örökségednek mind örökké örökösek lehessenek a te áldott Szent Fiadban, a mi Urunk Jézus Krisztusban, a te mindenható Szentlelkednek által. Ámen, Ámen.”</i>	

(90–91.) *Úton járáskor való könyörgés.* A konkrét élethelyzetre vonatkozó könyörgés azonos szövegezéssel katolikus, református és evangélikus imakönyvekben is fellelhető.¹⁸

(93–104.) *Pestiskor való könyörgés.* Az imádságoskönyv egyik leghosszabb könyörgése, néhány sora Pázmánytól származik:

Pázmány RMK I. 403. A döghalálnak eltávoztatásáért (129r)	Imádságos könyvecske (95)
<i>„...vétkeztünk a mi atyáinkkal egyetemben, hamisat cselekedtünk, a bűnben elmerültünk. Mindnyájan elhanyagoltunk és haszontalanok löttünk: Megérdemeltük azért Uram, a te haragodat és ezt a te tüzes, mirigyes nyilaidat, mellyekkel ostorozsz minket...”</i> Pázmány (129v.) <i>„Ha pedig elvégezett akaratom Uram, hogy megbüntess minket és meglátogasd a mi gonoszságainkat: ebben is legyen sz. akaratom, csak</i>	<i>„...megérdemeljük a te haragodat és e mostani tüzes mirigyes nyilaidat mellyekkel ostorozsz minket... (96) ... mert igen vétkeztünk a mi atyáinkkal egyetemben, gonoszt cselekedtünk, a te szent színed előtt a bűnben elmerültünk.”</i> Imádságos könyvecske (99): <i>„Ha pedig elvégezett akaratom Uram, hogy ugyan így büntess minket és így látogassad a mi gonoszságainkat, ebben is legyen a te szent akaratom, csakhogy adj erőt</i>

¹⁸ BAJÁKI Rita: Imaszövegek, felekezetek, imakönyvek. In: MÓRÉ Tünde, TASI Réka (szerk.): *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban.* Reciti Kiadó, Budapest, 2020, 71–74.

Pázmány RMK I. 403. A döghalálnak eltávoztatásáért (129r)	Imádságos könyvecske (95)
<i>adj erőt, hogy ostorid között késégbe ne essünk és ez ideig való büntetés szabadítson meg minket az örök kárhozattul, mert ugyanis, azért ostoroz Uram minket, jól tudom, hogy e világgal együtt el ne vesszünk: Jobb azért én Istenem a tennen kezeddél ostoroz minket, hogysem ellenségeink által, mert, nagy irgalmú Isten vagy te és haragodban sem feledkezel el irgalmasságodról.”</i>	sz. Lelked által minekünk, hogy sok nyavalyáknak és nyomorúságoknak habjai között, a te hozzánk való irgalmasságod és kegyes atyai természeted felől kétségbe ne essünk (...) (102) <i>Jobb Uram minekünk, hogy a te kezeden essünk, hogy nem mint külső ellenségek által ostoroztassunk. Mert igen nagy irgalmú (103) Isten vagy, ki még haragodnak és bosszúállásodnak idején is nem feledkezel el a te irgalmasságodról.”</i>

A többségében nonadorantista szövegeket közlő, 1700-ban magánhasználatra kiadott ima- és énekeskönyv azokat a kora 17. századi szövegeket adja az olvasó kezébe, amelyek a dési komplanciát követő évtizedekben valamelyest megfakultak, vagy csak egy szűkebb körben maradtak használatban. A századfordulón történő kiadást talán lehet úgy is értelmezni, mint közeledést a radikális hagyományhoz. A Koncz Boldizsár és Járai János 1695-ben kiadott imakönyve, illetve az 1697-ben Koncz Boldizsár által kiadott, a dési egyezés szellemében összeállított katekizmus mellett, valószínűsíthető, hogy ez a magánhasználatra készített kiadvány volt hivatott megőrizni az egyházon belüli dogmatikai többszólamúságot.

Szigeti Molnár Dávid

A mundér becsülete. Félelempasztoráció a 99. fabulában

Fürdőből a fertőbe: a probléma

Heltai Gáspár *Száz fabula* című gyűjteményének legtöbbször méltatott darabja a 99.; az akadémiai irodalomtörténet sommás ítélete visszhangzik mindenfelé: „Az Egy nemes emberről és az ördögről szóló mese már valóságos reneszánsz elbeszélés, amelyben Heltai a 16. századi magyar széppróza legművészebb alkotását teremtette meg.”¹ E fabula tartalmát Imre Lajos a következőképpen foglalta össze: „H[eltai] a jobbágyain zsarnokoskodni szerető egy nemesről azt beszéli el, hogy ispánjának magát az ördögöt fogadja meg esztendőre. Ez bérül csak azt kéri, a mit a pórok jószántukból adnak neki az esztendő végével. Ez idő alatt sok módot talál az új ispán a nép sanyargatására, miért gazdája megelégedését s elismerését szerzi meg. (...) Az esztendő elteltével figyelmezteti gazdáját a szerződésre. Együtt lovagolva keresztül a falun egy paraszt ember az ökrének, majd egy paraszt asszony síró gyermekének mondja, hogy: »vigyen el az ördög!« De ezeket visszaütésítja az ispán, minthogy haragjokban ígéri neki a mit mondanak. Végre egy gyermek, ki az úton állván, őket jönni látja, beszalad anyjához a hírrel, hogy jön a nemes ember. Erre az asszony szintén a »vigye el az ördög!« felkiáltással válaszol. E válasza után figyelmezteti gazdáját az ispán s hiába mentegetőzik az, hogy az asszony ezt csak tréfából mondta, elviszi. A mint a pokol felé haladnak, másik ördöggel is találkoznak, mely a nemes ember feleségét viszi szomszéd nemesekkel együtt. A pokol bejáratánál megjelenő Luczifernek azután mindenik átszolgáltatja a hozottakat.”²

A legtöbbször alighanem ugyanígy ismertetnék a mesét, s be kell vallanom, én is hasonlóképp mondanám el. Ez azonban teljesen elfedi egy olyan rétegét, amely bűvópatak-szerűen húzódik a mélyben, s amely először akkor bukkan fel, amikor Heltai az alábbiakat mondhatja a nemesemberrel:

¹ VARJAS Béla: Heltai Gáspár. In: KLANICZAY Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig. A magyar irodalom története I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 368.

² IMRE Lajos: *Heltai Gáspár meséinek eredete és nyelve.* Gámán J. örököseinél, Kolozsvár, 1885, 13.

„Bár az Isten magának tartsa a mennyországot, csak én lehessek itt e földön olyan gyönyörűségben és uraságban. Ám sokat csacsognak a prédikátorok a mennyországnak bódogsága felől, de bár övék legyen: én nem kíváncsi vagyok oda!”³ E részletre már Utasi Csilla is felfigyelt, őt viszont még nem az a kérdés foglalkoztatta, hogy mit is mond ehelyütt a nemesember, hanem hogy hogyan mondja azt: „a kor satirikus irodalmából ismerős önleplező felkiáltással” vagy „szinte Balassa Menyhárt módjára”.⁴ Ezzel pedig elsikkadt a tulajdonképpeni mondanivaló: a nemesember nemcsak jobbagyonyúzó, „embermaró úr” volt,⁵ hanem felfuvalkodott epikureista⁶ is, aki a papok (mennyt és) poklát torz elmeszüleménynek vélte: „Ám hallám, hogy mondják vala a prédikátorok, hogy pokol vagy, és hogy az Isten megítéli a hamisságot és kegyetlenséget; de én nem hittem. Azt gondolám, hogy csak a szegény prédikátorok gondolták volna afféle beszédket.”⁷ A nemesember nem teológiai, bibliakritikai vagy épp -értelmezői megfontolás útján jutott el idáig, túlságosan is gyakorlatias volt ő ehhez: alighanem instrumentálisan tekintett a pokorra, amellyel szerinte és így őt magát is csak fegyvelmezni akarják és engedelmességre dresszírozzák. „Jaj minékünk, boldoknak, hogy *szót nem fogadtunk* a jámbor prédikátoroknak!” (Kiemelés

³ HELTAI Gáspár: *Száz fabula*. Tan. BITSKEY István, szerk. BITSKEY István és KATONA Tamás. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987, 187–188.

⁴ UTASI Csilla: *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben*. Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 2013, 150; UTASI Csilla: Szórákoztatás és/vagy didaktika: Heltai Gáspár fabuláskönyvéről (Kolozsvár, 1566). In: HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes és MARGÓCSY István (szerk.): *Magyar irodalomtörténet*. Gépeskönyv, Budapest, 2020–2022, <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=0606UTASSZOR>. Utolsó letöltés: 2024. 12. 29.

⁵ BEÖTHY Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. 2 köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1886–1887, 1:143.

⁶ „Húsz évvel ezelőtt sehogyan sem hittem volna, hogy mostanra a keresztény egyházban is lesznek epikureusok, mert hiszen szinte minden római hájjal kent német belefullad az epikureizmusba, és nem törődik sem Istennel, sem a lelkiismerettel. Szörnyűséges idők! Egykor azt hittem, hogy az epikureusok szektája rég elenyészett; de most teljes virágjában áll, mert az epikureizmus célja az evilági élet, és az embereket visszalépteti az öröklétből a mulandóságba. Ilyen volt Pomponius Atticus, Scipio és más világi bölcsek, akikben megmutatkozik az emberi ész balgasága.” Martin LUTHER: *Válogatott művei*. Ford. MÁRTON László és mások, szerk. CSEPREGI Zoltán, 8 köt. Luther Kiadó, Budapest, 2011–2024, 8:501. Néhány idevágó magyarországi adatot Szörényi László is közölt: SZÖRÉNYI László: Ehess, ihass... József Attila *Ars poeticájának* értelmezéséhez. In: KABDEBŐ Lóránt, RUTTKAY Helga és SZABÓNÉ HUSZÁRIK Mária (szerk.): *„Szabad-ötletek”: Szőke György tiszteletére barátaitól és tanítványaitól*. Miskolci Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Szabó Lőrinc Kutatóhely, Miskolc, [2006], 91.

⁷ HELTAI: *Száz fabula*, 190.

tőlem: Sz. M. D.) – mondja a „kénköves tüzes tó” (Jel 19,20) szörnyű látványától eliszonyodva,⁸ miután (meglepő módon, ám lélektanilag mégiscsak érthetően) a Szentírás egy olyan helye is eszébe nyilallik, amely többször is előfordul Máté evangéliumában: „Bizony erről e rettenetes feredőről szolt az Isten fia, mikoron az evangéliomba azt mondotta: Vessétek ki a külső se-tétségbé; ott lészen sírás, jajgatás és fogoknak csikorgatása.”⁹ Idézete mai szemmel nézve csattanósan találó, hisz a vallástörténészek szerint távolról sem biztos, hogy a kárhozatra utal,¹⁰ még inkább regisztrálandó azonban, hogy Heltai tisztázatlanul hagyja, hogy honnan is ismeri (ilyen jól) e locust a nemesember, s hogy a pokolba kerülése előtt hogyan vélekedett róla és úgy általában a Bibliáról.¹¹ De ugyanígy találgatásokra ad okot a fabula befejező része is, ez ugyanis eltér annak az evangéliumi példabeszédnek (Lk 16) a végétől, amellyel párhuzamba szokták állítani a mesét:¹² a nemesember – Lázár lángok közt kínlódo gazdagával ellentétben – nem a mennyeciek, hanem az ördög könyörületéért esd, s minthogy el sem tudja képzelni, hogy a pokolban nem ugyanazok az erkölcsök uralkodnak, mint a földön, azonmód fel is ajánlja neki szolgálatát és egész vagyonát: „Nagyságos urunk, kegyelmes urunk, légy kegyelmes hozzánk! Találj módot hozzá, hogy vissza vihess: mindörökké te szolgálid leszünk. Minden jószágunkat és marhánkat néked

⁸ Uo., 191.

⁹ Uo. A nemesember más mondataiban is fölfedezhetünk bibliai reminiscenciákat. Pl. „Jobb volna, ha soha nem születettünk volna!” Vö. Mt 26,24.

¹⁰ A szöveg helye „célja (...) a kereszténységgel szemben ellenséges zsidók magatartásának ostorozása, egyébként pedig a legkülönbözőbb égtájokról érkező, kiválasztottakból álló keresztény kisebbség lelkiállapotát tükrözi. Ismét csak térítő célzatú, homályos fenyegetésekkel kísért felhívással van tehát dolgunk.” Georges MINOIS: *A pokol története*. Ford. SURTÓ László. (A kútnál. A francia szellem könyvtára / Bibliothèque de l'esprit français.) Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2012, 112.

¹¹ Az egyik véglet az, hogy sutba dobta, szükségtelennek minősítette – hallotta, de meg nem hallgatta („egyik fülén bemegy, a másikon ki”), a másik pedig, hogy például Szent Ambrusoz és másokhoz hasonlóan allegorikusan értelmezte az idézett helyet: „Mi ez a külső sötétség? Azt jelenti-e, hogy börtön áll ott vagy kőbánya, ahol a bűnös sínylődik? Korántsem. Am akik nem teszik magukévá az isteni ígéretet és rendet, azok a külső sötétségben élnek, mert Isten rendje a fény, s aki Krisztus nélkül vagyon, az sötétségben él (...). Szó sincs tehát fogak valódi csikorgatásáról, sem valódi lángok táplálta örök tűzről, sem testet rágó férgekéről. E szakaszok értelme a következő: ahogy a nagyfokú erjedés lázat és férgeket terem, hasonlóképpen az, aki nem sorvasztja el bűneit önmegtartóztatással, s aki bünt bűnre halmozva mintegy hagyja újkeletű bűneit együtt erjedni a régiekkel, saját tűzében ég majd, és saját férgek marják testét. E tüzet a bűnök keserve szítja, s a férgek azok a fullánkok, amelyekkel az esztelen bűnök gyötrik a bűnös elméjét és érzékeit, s mintegy ostromozzák tudata bensejét.” Uo., 156.

¹² WALDAPFEL József: Heltai Gáspár és forrásai (Első közlemény.) *Irodalomtörténeti Közlemények* 44., 3. sz. (1934), 234–250, 250; UTASI: *Argumentum, fabula, história...*, 150.

adjuk.” A kárhozattól azonban nemhogy nem sikerül szabadulnia, hanem Heltai még kövér elégtételt is vesz rajta: a megszüntethetetlen konfliktusforrást jelentő előjogai nélkül a nemesember egy lyukas garast sem ér, még szolgának sem kell. Ingerlő szépségével hasznót hajtani csak felesége, Kató asszony tudott volna, ha idejekorán el nem ragadják. Férjéhez hasonlóan ő is földi mintára képzelet el a túlvilágot: „Lám, oly álnakok és patvarosok valátok az világban; lám, mindjárt a sok perlődésben excepciót találtak vala, és haladást a pörbe. Ezt e rettenetes ügyünket vegyétek apellációra, és addig, még kérdére megyen a dolog, talám valami módot találhattok a megszabadulásunknak.”¹³ Ez a pokolkép első ránézésre nemcsak azért figyelemre méltó, mert Minois szerint „a pokol jogászai szemlélete” majd csak a 17. századtól fog nagyobb körben érvényesülni, hanem azért is, mert a túlvilági perekben még ekkor is csupán érvényesítik, nem pedig vitatják Isten büntető hatalmát, a gonoszoknak tehát legfeljebb a töredelmes beismerés és a morális önkárhoztatás jut osztályrészül: „»bűzhödt és gyalázatos kecské« vagyunk, (...) »Isten elleni felségsértésben« vétkeztünk; »megérdemeljük a halált«”.¹⁴ Naivitás lenne azonban azt hinni, hogy Kató asszony mondataiban Heltai túlvilágkép(zet)ének lecsapódását, nem pedig lesújtó társadalombírálatának újabb mozzanatát találjuk: a nemesek bizony jogcsavarók is. A jellemzés egyre színesebb tehát, *nagy probléma viszont, hogy a szereplők túl vannak ábrázolva: a nemesember epikureizmusának vagy pokolban való, közelebről meg nem határozott kételkedésének például semmilyen szerepe sincs a cselekmény további bonyolódásában*. Olyannyira nincsen, hogy az értelmében Heltai végül annak ellenére sem zúdul fel a nemesember istentelenségén, hogy egyes olvasóit talán súlyosan megbotrányoztatta ezzel: „Ennek e fabulának sem szükség igen hosszú értelmet megjegyeznünk. Mert minden ember jól veheti eszébe, hogy inti e fabula az urakat, nemes népöket és kazdagokat, hogy kegyetlenek ne legyenek a szegényekhez, és semmi törvéntelenséget ne műveljenek rajtok.”¹⁵ Bár Utasi Csilla felhívja a figyelmet arra, hogy a tanulságok – egyébként egyes külföldi mesékre is emlékeztetően –¹⁶ „[a] fabulacselekményből nem mindig logikusan követ-

¹³ HELTAI: *Száz fabula*, 191.

¹⁴ MINOIS: *A pokol története*, 432.

¹⁵ HELTAI: *Száz fabula*, 191.

¹⁶ Vö. pl. Hedda RAGOTZKY: Die „Klugheit der Praxis” und ihr Nutzen: Zum Verhältnis von erzählter Geschichte und lehrhafter Fazitbildung in Mären des Strickers. *Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache (PBB)* 123. (2001), 49–64. A mi esetünkben annak, hogy a fabula nem teljesen illik az értelméhez, alapvetően propagandisztikus oka van.

keznek”,¹⁷ két dolog is tovább erősíti, hogy a mese túl van írva. Az egyik, hogy Heltai kortársa, Bornemisza Péter az *Ördögi kísértetek*ben – vagy a *Száz fabula* nyomán, vagy nem – szintén elbeszélte a történetet,¹⁸ a nemesember poklot bagatellizáló epikureizmusáról azonban annak ellenére sem ejtett szót, hogy a jobbággyokkal szembeni kegyetlen bánásmódját nem átalította hasonlóan részletezni, mint erdélyi kollégája. A másik dolog pedig – és ez az, ami igazán súlyos –, hogy e rétege miatt a fabula végül nehezen menthető logikai törést szenved: a nemesember úgy kételkedik mindvégig a pokolban és a végítéletben, hogy tisztában van vele: maga az ördög szolgál neki.

„Szomjan halok a forrás vize mellett...”

Egyesek szerint a 99. fabula – így vagy úgy – „eredeti alkotás”, mások azonban vitatják ezt. Az előbbieket Voigt Vilmos bizonyos időközönként keményen „megdorgálja”, legutóbb például a következőképpen: „Magam – legalábbis a Thompson-katalógus megjelenése óta – tudtam, hogy a történet nem Heltai leleménye, és nemzetközi mesetípusszámmal bír, s ezt egyetemi tankönyvünk megfelelő fejezetében meg is írtam. Szinte meg sem lepődtem, hogy ettől függetlenül továbbra is Heltai művének egyedi felfogását szokás dicsérni e fabuláról szólván.”¹⁹ Ezzel viszont Voigt nemcsak lényeges különbségeket mosott egybe,²⁰ hanem azt is ignorálta, hogy már 19. századi filológusaink is megtalálták a hasonló elbeszélések egy jelentős részét: Imre Lajos a svankgyűjteményéről nevezetes Johannes Pauli *Schimpf und Ernst*jét és Johannes Herold egyik

¹⁷ UTASI: *Argumentum, fabula, história...*, 139.

¹⁸ Bornemissza nemesembere nagyon más módokon szipolyozza jobbággyait, mint Heltaié! BORNEMISZA Péter: *Ördögi kísértetek*. Szerk., tan. NEMESKÜRTY István. Magyar Helikon, h. n., 1977, 107–108. Vö. NEMESKÜRTY István: *A magyar széppróza születése*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963, 123–126.

¹⁹ VOIGT Vilmos: Egy nemes emberről és az ördögről: Tanulságos történet annak, aki az egyszerű tényeket kedveli. In: STEMLER Ágnes és VARGA Bernadett (szerk.): „...mint az gyümölcsöző és termett szőlőveszszóc...”: *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*. Országos Széchényi Könyvtár–Balassi Kiadó, Budapest, 2010, 319. Vö. „Harminc évre rá, 1566-ban adja ki Heltai Gáspár a maga német gyűjteményekből készített fordítását (Száz fabula), amelyben az egyik mese, a 99. nincs meg a korabeli állatmesegyűjteményekben, megtalálható azonban Pauli trüfagyűjteményében (AaTH 1186), és ezért mégsem tarthatjuk Heltai eredeti leleményének.” VOIGT Vilmos: Mese. In: DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, ORTUTAY Gyula és VOIGT Vilmos (szerk.): *A magyar népköltészet*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966, 105.

²⁰ Például a mesetípust és a forrást, vagy az eredetiséget, annak különböző értelmezéseit és az ismeretlen eredetet.

prédikációját idézte,²¹ Zlinszky Aladár pedig a 13. századi osztrák költőnél, Strickernél bukkant újabb nyomra.²² E téren jelentősebb felfedezést utánuk – talán Király Györgytől²³ nem függetlenül – Waldapfel József tett, aki egy korabeli *Schimpf und Ernst*-kiadás²⁴ jegyzetei alapján már általánosítani is tudott: „Maga a csel lényege és végrehajtása egy legkorábban ugyancsak Caesariushnál (*Liber miraculorum* II. 17.) található másik példából ered. Épen Heltai meséjének ez a középső része az, amelyhez leginkább találhatók egészen közel álló változatok – igen nagy számban – a XIII. századtól a mai német néphagyományokig.”²⁵ E mondatait azonban sokan félreértették, Voigt például egyenesen abban a hiszemben hívta fel a figyelmet az alábbi lett népmesére, hogy ezzel elsőként revideálja a fabula eredetiségéről alkotott addigi véleményeket:²⁶

„Egy intéző találkozott az ördöggel, és szóba elegyedtek. Az ördög mindenféle furfangos dolgot mondott neki, ami a nagyvilágban történt. A közelben egy fiú disznókat őrzött, és észrevette, hogy egy disznó a burgonyaföldre tévedt. Futott, hogy elkergesse onnan, és egyre kiabálta: – Hogy az ördög vinne el!

Az intéző nagyujjával oldalba bökte az ördögöt, és így szólt: – Disznót kínálnak neked, és te nem viszed el!

²¹ IMRE: *Heltai Gáspár meséinek...*, 13–14, 41–42.

²² ZLINSZKY Aladár: Heltai egy meséjének eredetéhez. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 13. (1889), 240–243, 242–243. Vö. V. Kovács Sándor: Egy középkori mesegyűjtemény: a Stricker. *Világirodalmi Figyelő* 6., 2. sz. (1960), 219–221.

²³ KIRÁLY György: *Deutsche Sagen und Schwänke in einem ungarischen Teufelsbuche. Ungarische Jahrbücher* 1. (1921), 242–245, 245.

²⁴ Johannes PAULI: *Schimpf und Ernst*. Szerk. Johannes BOLTE. 2 köt. *Alte Erzähler*. Herbert Stubenrauch Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1924, 2:281–282. Ám valószínűleg nem ezeket, hanem a 277–278. lapokat szerette volna hivatkozni.

²⁵ WALDAUFEL: Heltai Gáspár..., 249–250. Egy évvel később (1935-ben) hasonló megállapításra jut György Lajos is: „Számtalan régi Eulenspiegel-anekdota az ördög és a fiskális története (néhány változatban egzekutor), amely arról szól, hogy az emberek ezt is meg azt is szívesen kívánják a pokolba, de megfontolatlan szándékukat az ördög nem veszi komolyan. Amikor aztán valaki a fiskalist tessékeli a kárhozát útjára, az ördög rögtön teljesíti kívánságát, mert úgy érzi, hogy az az óhaját igazán a szívből fakadt. Heltai Gáspárnál a XVI. század közepén olvassuk először magyarul, de még ma is emlegetjük. Sokáig azt hittük, hogy kizárólag csak nálunk járatos ez az anekdota, amíg ki nem tűnt, hogy beletartozik az Eulenspiegel-anyagba. Vándorítja Heisterbach Caesariushnál és Strickernél már a XII. században megkezdődött.” GYÖRGY Lajos: Az anekdota. In: Uő: *Az anekdota – A magyar regény előzményei – Tanulmányok*. Szerk., tan. Kovács Ferenc. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1988, 54.

²⁶ VOIGT: Egy nemes..., 319. Vö. PÉTER László: Párhuzamok az „Ördögi kisértetek” néhány motívumához. *Irodalomtörténeti Közlemények* 60., 2. sz. (1956), 153.

Felelte az ördög: – Nem vihetem el a disznót, mert a kanász, amit mondtok, nem szívéből mondta.

Beszélgetés közben az uradalomba értek, és hallják, hogy az útszélen egy anya a síró gyermekét csitítgatva folyton ezt mondja: – Ne sírj már no, vigyen el az ördög! – Az intéző megint oldalba bökte hüvelykujjával az ördögöt, és azt mondja: – Gyereket kínálnak neked, mért nem viszed el?

Feleli az ördög: – Nem vihetem el a gyereket, mert az anya, amit mondtok, nem szívből mondta.

Majd az urasági szántóföldre értek, ahol béresek dolgoztak. Egyik béres, amint az intézőt meglátta, felkiáltott: – Már megint itt van az intéző a botjával. Bár vinné el az ördög ezt a vérszopót!

Szól az ördög: – No, ezek a szavak szívből fakadtak!

Az intéző meg akarta fenýíteni a bérest, de az ördög megragadta, bőriszákjába dugta, és elvitte a pokolba.”²⁷

²⁷ BRODSZKY Erzsébet (ford.): *A Laima és a két anya: Lett népmesék*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1972, 162–163. Voigt ez utóbbihoz írt jegyzetében (uo., 276) állapította meg, hogy „[n]álunk Heltai Gáspár híres 99. fabulájában fordul elő ugyanez a történet”. Ennek egy Voigt szerint is „nyilván sokszoros átírás után” készült és ezért a hitelesség kívánalmainak aligha megfelelő változatára figyelt fel már 1956-ban Péter László is: „Élt egyszer egy földesúr. Szörnyű természete volt. Minden kicsiségért azonnal botot fogott. Ezért úgy szerették parasztjai, mint a kutya a verést. Egyszer a földesúr ment az úton és találkozott az ördöggel. – Jóegészséget! – mondta az ördög. – Jóegészséget! – felelte a földesúr. – Hogy megy sorod? – kérdezte az ördög. – Hálistennek jól, kegyes hozzám, nem panaszkodhatom – mondta a földesúr. – És veled mi van? – Nekem nincs okom, hogy Istennek hálálkodjam – felelte az ördög. – Abból élek, amit az emberek adnak. Hová igyekszel? – A szántóföldre – mondta a földesúr. – Tudod, milyen a mostani nép! Kiveszett belőle a lelkiismeret utolsó morzsája is. Az ördögön és a boton kívül senkitől-semmitől se fél... Mondd csak, barátocskám, nem jönnél velem? A muzsikok tízszer annyit fognak dolgozni, ha meglátnak. Már egészen elszoktak a rendtől és nem bírom őket kordában tartani. – Miért ne, gyere! – mondta az ördög. – Csak ne sértődj meg, ha azt mondják, hogy az ördög vigyen el. Együtt mentek és látták, hogy az út mentében egy suhanc disznókat legeltet. Csakhogy nagy baj támadt, mert az egyik kan elszökött a kondától és a krumpliföldre futott. Szaladgált az egyik sorból a másikba, a bokrokat letiporta, a földet feltúrta. Rohant a kis kondás utána, kergette, de sehogy sem bírta kihajtani. Már egészen kimerült szegényke. Végül nem bírta türtőztetni magát és szitkozódni kezdett: – Vigyen el az ördög, te átkozott kan! Ekkor a földesúr oldalba bökte az ördögöt és így szólt: – Halld? A kondás neked adja a kant. Miért nem viszed? Bárcsak nekem adnának egy ilyen disznót! Ebből legalább két bödön zsír eszeszenék. – Minden bizonnyal – felelte az ördög. – Csakhogy sajnálom a gyereket. Hiszen azért a kanért te a bőrét is lenyúznád. Nem tiszta szívből kívánta ő nekem! Csak megszokásból mondta: emlegetnek engem az emberek, okkal, ok nélkül. Elhallgatott a földesúr. Mentek tovább. Elmentek egy paraszt földje mellett és gyereksírást hallottak. Az anya a gyerek mellett rozst csépett. A fejét föl sem emelve dolgozott szegény. Még annyi ideje sem volt, hogy egy pillantást vessen a gyerekre, nemhogy karjára vegye és elcsitítsa. Az meg sírt-rítt, a könnyek végigfolytak arcán. Nem

A további félreértések elkerülése végett először azt kell tisztáznunk, hogy Imre Lajos és Waldapfel József az említett *Schimpf und Ernst*nek nemcsak egy, hanem két elbeszélését is párhuzamba állította a 99. mesével: a harangkívánó ördögről szóló 92.-et, valamint az ehhez képest érthetetlenül háttérbe szoruló 81.-et is.²⁸ Az utóbbit Imre Lajos ráadásul a Junghaus-féle kiadásban találta meg,²⁹ amely – válogatás lévén – nemcsak hogy szükségszerűen másképp számozza az egyes svankokat, hanem nyelviileg is megújította azokat: az Imre Lajos említette Schuldbote például eredetileg Stadtknecht volt, az elbeszélést pedig 81-es helyett 45-ös szám jelölte. Végül a tisztánlátást az sem könnyítette, hogy bár (az önismétlést olykor a követhetőség kárára kerülő) Imre Lajos egy helyütt magyarul is közzétette e svankot, ám ezt nem abban a tanulmányában tette, amellyel a sokáig nagy népszerűségnek örvendő szövegkiadását bevezette, így az alábbi fordítása elkerülte a későbbi kutatók figyelmét:

bírta már az anyja türelemmel és káromló szó szaladt ki a száján: – Hogy vinne el az ördög! A gabona mind kipereg. Apádnak meg az úr földjén kell robotolnia! Már nem is tudom, hogyan birkózom meg egyedül a munkával. Te pedig megszakasztod a szívemet! A földesúr ismét oldalbökte az ördögöt: – Hallod – mondta –, az asszony neked adja gyermekét. Miért nem viszed el? Ha nekem adnák, én úgy kitanítanám! Ingen bérést kapnék! – No persze – mondta az ördög –, te a potyát lesed, ezt tudom. De én nem viszem el a gyereket, mert nem szívből jöttek ezek a szavak, nem őszintén gondolta az anyja. Gyakran botlik az ember nyelve! Ismét elhallgatott a földesúr. Ismét továbbmentek. Mentek, mentek, végül az úr földjéhez értek. Amint a parasztok meglátták az urat, azonnal köpködni kezdtek és az ördögöt emlegették. – Huj! – mondták – a rossz nyavalya hozta ide megint. Hogy az avas essen bele! Vigye az ördög a pokolba! Nincs az embernek tőle nyugvása! Most az ördög bökte oldalba a földesurat: – Hallod, mit kívánnak neked? Megrémült a földesúr, kezével hadonászott: – Mit gondolsz? Azt hiszed, talán szívből kívánják? Hiszen ezek nem emberek, hanem csahos ebek. Csak a szájuk jár, maguk sem tudják, mit beszélnek, csak képzelődnek. – Dehogy, dehogy – felelte az ördög. – Engem nem csapsz be! Ez egyszer tiszta szívből káromkodtak. Most az enyém vagy! Erre az ördög minden fölösleges szóbeszéd nélkül galléron ragadta a földesurat és belegyömöszölte zsákjába, a zsák száját jó erősen bekötözte. Aztán a forgósél felkapta a zsákot és egyenest a pokolba pöndörítette.” LJUBÁRSZKÁJA: *Aranykancsó: Orosz népmesék*. Ford. ERDŐDY József. Hungária Könyvkiadó N. V., Budapest, 1949, 83–85.

²⁸ „Ennek még nem sikerült nyomára akadnom. Csak egy részletére, az ispán bérének megálapítására, vonatkoznak azok az elbeszélések, melyeket idézett értékezőm 13. és 41. lapján közöltem...” HELTAI Gáspár: *Esopusi meséi*. Szerk., tan. IMRE Lajos. (Régi magyar könyvtár 4.) Franklin-társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1897, 17; vö. IMRE: *Heltai Gáspár meséinek...*, 13–14, 41–42. E kiadás előszavát Király György úgy értelmezte, hogy a 99. fabula Pauli két említett elbeszélésének kombinációja. KIRÁLY: *Deutsche Sagen...*, 245.

²⁹ Johannes PAULI: *Schimpf und Ernst*. Szerk. H. A. JUNGHaus. Philipp Reclam jun., Leipzig, 1877, 39–40. A következőképpen kezdődik: „Reisefertig war ein Schuldbote...”.

Egyszer egy poroszló „megyen egy faluba [a mezőn át], hogy ott valakit³⁰ megfiztessen. Hozzá csatlakozik paraszt ember képében az ördög is, és együtt mennek. Egy falun keresztül menve hallják, hogy egy asszony [nagy haragjában] azt mondja síró gyermekének: Sírjál csak sírjál, hogy az ördög vigyen el! Erre figyelmezteti az ember az ördögöt[: »Nem hallok, hogy neked adnak ott egy gyermeket? Miért nem veszed el?«]; de ez nem viszi el a gyermeket, mivel [– mint mondja –] az anyja [nem komolyan,] csak haragjában ajánlta neki. [Továbbjutván,] A mezőn meg egy [nagy] csapat sertést látnak, melyből egy elszaladván, a pásztor átkozódva fut utána:³¹ Vigyen el a minden disznók ördöge! [A poroszló pedig így szól az ördöghöz: »Ott disznót adnak neked. Miért nem hozod el?«] De ezt sem viszi el az ördög, mert [hát mit csináljon vele, s ha elvenné,] a [szegény] pásztornak meg kellene fizetnie. Végre megérkeznek ahoz a házhoz³², a hol az adósságot be kellett hajtani. A paraszt ember éppen csűrében van és csépel; mikor a közeledőt meglátja, így kiált fel: Honnan a pokolból jössz? Vigyen el az ördög!³³ Erre az ördög is megszólítja: »Halld mit mond a paraszt? Ez már komolyan beszél s így velem kell jönnöd!« Ezzel elviszi.” [Ezért szorulnak rá annyira a poroszlók és végrehajtók, hogy keresztet vessenek, ha zálogot venni vagy tartozást behajtani mennek – mivel gyakran kívánják őket az ördögbe.]³⁴ (Kiegészítések tőlem: Sz. M. D.)

Bár ez a szöveg – amint látjuk – Heltai fabulájának semmivel sem távolibb rokona, mint a lett népmese, Imre Lajos mégis csak részleges egyezést állapított meg, s úgy tűnik, később – immár negyedik tényezőként – ez is vastagon belejátszott a félreértésbe: ami ugyanis Voignál (vagy éppen Péter Lászlónál) maga a mese, az Imre Lajosnál a mesének csak egy részlete, Waldapfelnél pedig a középső része.³⁵ Waldapfel ráadásul, amikor ennek többféle verzióját is említette, hivatkozásában tévedésből felcserélte az előbb említett két *Schimpf und Ernst*-elbeszélés számát, így olvasóit az a benyomás érthette, hogy megint csak a harangkérő ördögről szóló történetre és annak változataira történik utalás. Valójában azonban Waldapfel nem

³⁰ Egy parasztot (Bauer).

³¹ „[D]as der Hirt lieff und sie wider herumb treib und sprach...” PAULI: *Schimpf und...*, 1924, 1:57.

³² Majorhoz, tanyához stb. (Hoff).

³³ „Wol her in aller Teuffel Namen, das dich der Teuffel holen müß!” PAULI: *Schimpf und...*, 1924, 1:57.

³⁴ IMRE: *Heltai Gáspár meséinek...*, 13; WALDAPFEL: *Heltai Gáspár...*, 249.

³⁵ V. Kovács Sándornál pedig a fabula „magva”. V. KOVÁCS: *Egy középkori...*, 221. Vö. IMRE: *Heltai Gáspár meséinek...*, 13; PAULI: *Schimpf und...*, 1924, 1:56–57.

a 92., hanem a 81. (vagy ha úgy tetszik: az egykori 45.) svank jegyzeteiben talált Caesarius von Heisterbach alábbi parabolájára (II. 17.):

„Retulit mihi quidam abbas ordinis Cisterciensis ante annos paucos in diocesi Bremensi militem quendam fuisse diversarum villarum advocatum. Hic erat homo sine ulla misericordia neque timens deum neque diabolum; avarus enim erat supra modum, frequentes et graves in sibi subiectos faciens exactiones. Die quadam cum propter exactionem faciendam ad villam quendam properaret, diabolus in specie hominis se illi in itinere sociavit. Quem cum ille tam ex horrore quam ex mutua colloctione diabolum esse intellexisset, ire cum illo vehementer timuit, nullo tamen modo neque orando neque se signando ab eo separari potuit, quia damnatus et ei traditus a summo iudice fuit peccatis suis exigentibus. Cumque simul pergerent, occurrit eis homo quidam pauper porcum in laqueo ducens. Cum idem animal huc illucque se diverteret, clamavit homo ille iratus: Diabolus te habeat; quo verbo audito advocatus sperans tali occasione liberari ab illo ait illi: Audi amice, porcus tibi datus est; vade, et tolle illum. Respondit diabolus: Nequaquam mihi ex intimo corde donavit, et ideo cum tollere non possum. Deinde transeuntes per aliquam villam, cum infans fleret, mater in foribus domus stans turbida atque irata voce dicebat: Diabolus te habeat. Quid me fletibus tuis inquietas? Tunc miles iterum sperans	Néhány évvel ezelőtt egy ciszterci rendi apát beszélt el nekem, hogy a brémai egyházmegyében egy katona különböző falvak intézője volt. Ez minden könyörület nélküli ember volt, se Istent, se ördögöt nem félt, pénzszomjas volt ugyanis mérték felett, s gyakran magas adókat szedett be alávetettjeitől. Egy napon azonban, mikor adóbehajtás miatt egy faluba sietett, az ördög emberalakban útítársul szegődött hozzá, s mikor ez rémületében és a kölcsönös beszélgetésből megértette, ki ő, vele menni erősen félt, különválni mindazonáltal semmiképp sem bírt tőle – se imádkozással, se keresztvetéssel –, mivel elítélte a Legfelsőbb Bíró, és átadta neki, amikor vétkei ezt követelték. S mikor együtt mentek tovább, szembejött velük egy szegény ember, aki disznáját kötélén vezette, s mikor az állat ide-oda ment, így kiáltott az ember haragjában: Az ördög vigyen el! Hallva ezt az intéző, azt remélte, ez a kitűnő alkalom megszabadulni, s ezért azt mondta az ördögnek: Halld, barátom? Disznót adnak neked, menj és vedd el! Azt felelte erre az ördög: Nem szíve mélyéből ajándékozta nekem, s azért azt elvenni nem tudom. Azután, amikor átmentek egy másik falun, ott egy kicsiny gyermek sírt, s az anya, aki a ház ajtajában állt, indulatos és haragos hangon azt mondta neki: Hogy az ördög vigyen el! Miért nyugtalanítasz a tuo socio
--	--

liberari ait: Ecce hic lucratus es animam! tolle infantem hunc, quia tuus est. Ecce mater eius tradidit eum tibi. Cui diabolus respondit ut prius. Non enim donavit illum mihi ex corde, sed talis est consuetudo hominibus loqui, cum irascuntur. Incipientes autem appropinquare loco, ad quem properabant [properabant!], homines villae advocatum a longe videntes et causam adventus non ignorantes simul una voce clamabant: Diabolus te habeat! diabolus bene venias. Quo audito diabolus caput movens et cachinnans ait militi: Ecce! isti dederunt te mihi ex intimo corde et idcirco meus es. Et rapuit eum diabolus in ipsa hora; sed quid de eo gestum sit, vel quo eum direxerit, usque in hodiernum diem ignoratur. Verba mutuae confabulationis militis cum diabolo per famulum eiusdem militis dicta et manifestata sunt. Audiant hoc exemplum pauperum exactores, quorum hodie infinitus est numerus. Quid horribilius, quam hominem impoenitentem rapere vivum et in ipso actu scelerum deducere ad infernum aeternis poenis sine fine cruciandis [!]. Quam acriter deus iudicet hoc malum depraedationis, aliud exemplum declarabit.”³⁶	siránkozásoddal? Akkor a katona másodszor is remélve, hogy társától megszabadulhat, azt mondta neki: Ímhol nyertél egy lelket! Vedd el a gyermeket, mivel tied már. Az anyja odaadta neked. Mire az ördög úgy felelt, mint korábban. Nem szívből ajándékozta ugyanis nekem, csak az a szokás az embereknél, hogy ezt mondják, mikor haragudnak. Amikor pedig kezdtek közeledni ahhoz a helyhez, ahová siettek, a falu emberei messziről meglátták az intézőt, és minthogy jövetelének okát jól tudták, egyhangúlag azt kiáltották: A pokolba vele, hogy az ördög vigye el! Hallva ezt az ördög, fejcsóválva és hahotázva mondta a katonának: Ímhol ezek szívük mélyéből adtak nekem, s ezért enyém vagy! S el is ragadta még abban az órában, de hogy mi történt vele, vagy hová vitték, a mai napig nem tudjuk. A katona ördöggel való kölcsönös beszélgetésének szavait ugyanezen katona szolgája mondta el és tette nyilvánossá. Hallják hát e példát a szegény emberek adószedői, akiknek sora ma végtelen! Mert mi borzasztóbb annál, mint hogy egy bűneit meg nem bánó embert élve ragadnak el és éppen gazságai elkövetésekor visznek a pokolba, hogy ott azután az örökkétartó büntetésektől vég nélkül gyötrődjék? De hogy mennyire is keményen ítéli meg Isten mások kifosztását, a rablást, azt már egy másik példa fogja világossá tenni.
--	--

³⁶ Caesarius von HEISTERBACH: *Die Fragmente der Libri VIII Miraculorum*. Szerk. Aloys MEISTER. Herder'schen Verlagshandlung zu Freiburg im Breisgau–Buchhandlung Spithöver zu Rom, Rom, 1901, 90–91.

E történetnek Archer Taylor már 1921-ben is harminc változatát ismerte (ma több mint három tucatról tudunk),³⁷ s ezeket három csoportra osztotta.³⁸ Megállapította azt is, hogy a legkorábbi forma Strickernél és Caesariusnál fordul elő,³⁹ és hogy egyúttal ez a leggyakoribb és legjelentősebb is;⁴⁰ az ide tartozó elbeszélésekben először valamilyen állatot vagy állatokat (általában disznót), utána egy gyermeket, végül pedig magát a főszereplőt átkozzák meg/el. E három mozzanat közül az első kettőt – Taylor szerint egyébként meglehetősen szerencsétlenül – a 16. században egyesek felcserélték, s ezzel megjelent a második forma is, amelyre a legkorábbi példa az általam is idézett *Schimpf und Ernst*-ben (1522) található.⁴¹ Végül nem sokkal később (1537) Hans Sachs úgy módosított a cselekményen, hogy elhagyta az állatos epizódot,⁴² ennek a típusnak viszont – Sachs Meistergesangján kívül – csak folklórváltozatai vannak. E három⁴³ forma közül, amelyeknek legalaposabb összehasonlító elemzését Alwine Slenczka végezte el,⁴⁴ Heltai az elsőt képviseli, fabulája pedig V. Kovács Sándor szerint „Stricker *Der richtaere und der tiuvel* c. (...) verses meséjével mutat egyedülállóan közeli rokonságot”.⁴⁵ És csakugyan, ebből a szempontból – a kifinomultság mellett – néhány figyelemre méltó hasonlóság feltétlenül megemlíthető. Ilyen például:

³⁷ Vö. Peter NICHOLSON: *The Friar's Tale*. In: Robert M. CORREALE et al. (eds): *Sources and Analogues of The Canterbury Tales*. (Chaucer Studies 28.) D. S. Brewer, Cambridge, 2002–2005, 1:87, 35., 87–92. Több változatot, például a magyarokat ő sem ismeri.

³⁸ Archer TAYLOR: *The Devil and the Advocate*. *PMLA* 36., 1. sz. (1921), 35–59., 35. A változatok közötti nagyobb különbségeket Peter Nicholson sorolta fel a legáttekinthetőbben: NICHOLSON: *The Friar's...*, 89–90.

³⁹ Vigyázat! Röhrich szerint Stricker és Caesarius között lényeges felfogásbeli különbségek vannak a mesét illetően. Lutz RÖHRICH: *Advokat und Teufel*. In: Kurt RANKE et al. (Hrsg.): *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1977–2015, 1:119.

⁴⁰ TAYLOR: *The Devil...*, 35.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Valójában Stricker változata egy negyedik formának tekinthető, ugyanis ez négy epizódból áll. Vö. Lutz RÖHRICH: *Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart: Sagen, Märchen, Exempel und Schwänke mit einem Kommentar*. Francke Verlag, Bern–München, 1962, 2:462. Lambertus Okken szerint ez őszösvetségi elbeszélői hagyomány. Lambertus OKKEN: *Richter, Teufel und Hiob. Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistik* 17. (1982), 101.

⁴⁴ Alwine SLENCZKA: *Mittelhochdeutsche Verserzählungen mit Gästen aus Himmel und Hölle*. (Studien und Texte zum Mittelalter und zur frühen Neuzeit 5.) Waxmann, Münster, 2004, 112–137.

⁴⁵ V. Kovács: *Egy középkori...*, 221.

- hogy Strickernél az állatos epizódban „ökörről is szó van”,⁴⁶
- hogy az ördög (persze csalétekként) pompás öltözetet visel nála is,⁴⁷
- hogy a főszereplő egyikőjüknél sem rémül meg az ördögtől, s mindkettőjüknél megkérdezi, hogy honnan jön, és ki ő,⁴⁸
- hogy a főszereplőt elátkozó asszonynak Strickernél is van „ünője” (Kühlein),⁴⁹
- vagy hogy a végén az ördög a hajánál ragadja meg a főszereplőt mindkét verzióban.⁵⁰

Ám nemcsak a hasonlóság, hanem a különbség is nagy, így nem állíthatok többet annál, mint amennyit a 19. században már Zlinszky is tudott: Strickernek az – ebben az általában az igazság helyreállításaként értelmezett⁵¹ – elbeszélésében találjuk a legtöbb olyan apró részletet, amely Heltainál is megvan, ebből azonban messzemenő következtetést nem szabad leszűrünk (Peter Nicholson szerint a Stricker-féle változatnak egyébként sem voltak közvetlen utánzói).⁵² Figyelemre méltó viszont, hogy *a fabula általam túlírtnak ítélt részeihez egyik változatban sem találunk párhuzamot,*

⁴⁶ WALDAPFEL: Heltai Gáspár..., 250. Vö. Der STRICKER: *Erzählungen, Fabeln, Reden*. Szerk., ford., tan. Otfried EHRISMANN. Philipp Reclam jun. GmbH & Co., Stuttgart, 1992, 182–183.

⁴⁷ Der STRICKER: *Erzählungen, Fabeln...*, 176–177.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo., 184–185.

⁵⁰ Uo., 186–187.

⁵¹ Vö. Hedda RAGOTZKY: *Gattungserneuerung und Laienunterweisung in Texten des Strickers*. (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur.) Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1981, 131; Otfried EHRISMANN: Tradition und Innovation: Zu einigen Novellen des Stricker. In: Wolfgang SPIEWOK (Hrsg.): *Deutsche Literatur des Spätmittelalters: Ergebnisse, Probleme und Perspektiven der Forschung*. (Wissenschaftliche Beiträge der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Deutsche Literatur des Mittelalters 3.) Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Greifswald, 1986, 183–185.; Klaus GRUBMÜLLER: *Die Ordnung, der Witz und das Chaos: Eine Geschichte der europäischen Novellistik im Mittelalter: Fabliau – Märe – Novelle*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2006, 85. Silvan Wagner szerint a mese gazdasági aspektusa is fontos: Silvan WAGNER: Macht, Recht und Ökonomie in des Strickers „Der Richter und der Teufel”. *PBB* 135., 4. sz. (2013), 582–598. A legtöbb pedig Nina Nowakowski arra hívta fel a figyelmet (s ez az értelme alapján a 99. fabula szempontjából sem irreleváns), hogy a nyelv és jog összefüggése Strickernél a vallásos beszéd logikáján nyugszik. Szerinte a szöveg a vallásos beszéd hatásosságát illetően két tendenciát mutat: egyfelől maga az Istenhez folyamodás már eleve a hatásosság garanciája, másfelől pedig az isteni igazságszolgáltatás feltétlenül gondoskodik arról, hogy az Istenhez intézett alázatos kérés tartósabban hasson, mint az isteni hatalmat saját érdekében igénybe vevő fennhéjázó kísérlet. Nina NOWAKOWSKI: *Sprechen und Erzählen beim Stricker: Kommunikative Formate in mittelhochdeutschen Kurzerzählungen*. (Trends in Medieval Philology 35.) Walter de Gruyter GmbH, Berlin–Boston, 2018, 208–217.

⁵² ZLINSZKY: Heltai egy..., 243; NICHOLSON: The Friar's..., 89.

a nemesember epikureizmusa vagy infernószkepticizmusa tehát nemcsak kompozíciólazító, hanem egyúttal hagyományidegen motívumnak is tűnik. Ezek alapján pedig Waldapfel nyomán én is azt valószínűsítem, hogy Heltai „különböző eredetű elemekkel” egészített és színezett ki egy olyan, bizonyára jóval vázlatosabb alaptörténetet,⁵³ amelyet a magát makacsul tartó felfogással ellentétben nem dolgozott fel Luther a torgauai nemesről szóló elbeszélésében: ennek csupán kezdő szituációja rokonítható Heltai meséjével.⁵⁴

A halberstadti haláleset

Az Ms.U. 732 egy olyan unitárius kézirat, amely az élet fájáról (Jel 22,1–2) szóló prédikációkat tartalmaz. Szerzőjét sajnos nem lehet meghatározni, és a szöveg koráról is mindössze annyit sikerült megállapítanom, hogy a 18. század elejével bezárólag biztosan 1631 után keletkezhetett.⁵⁵ Mindenesetre ebben egy szempontunkból nagyon releváns példázattal rukkolnak elő: „Mert afféle gonosz életű, fősvény, kevély, irgalmatlan gazdagoknak az ördögökkel pokolban leszen lakások és kénlódások, mint az idefel való példák bizonítják; hozhatnánk elé többeket is az külső históriákból. Philippus Lonicerus írja in suo *Theatro historico*, hogy Halberstadium városban egy gazdag ember, minden nap frissen lakoznál, hátrahagyott vala minden isteni félelmet, és gyakorta azt mondotta, hogy *ő örömet az Istennek hagyná az mennyországot, csak ő ez földön olyan gyönyörűségben élhetne*. Nem sok napok múlva meghal hertelen, kinek ebédülő házában sokáig minden estve vacsoráltak nagy pompával az gonosz lelkek, az asztalokat megrakták, forgottak az inasok, égették az fáklyákat, úgy tettettek, mintha öttek, ittak, részegeskedtek volna, mely dologból kitetszett, hogy az is az gazdag, az Lázár gazdagához temettetett be pokolban.”⁵⁶ (Kiemelés tőlem: Sz. M. D.)

⁵³ WALDAPFEL: Heltai Gáspár..., 239–242, 247.

⁵⁴ Vö. Martin LUTHER: *Colloquia: Meditationes, consolationes, iudicia, sententiae, narrationes, responsa, facetiae*. Szerk. Heinrich Ernest BINDSEIL. Meyer, Lemgo–Detmold, 1863, 1:236–237. A félreértésre Waldapfel szerencsétlenül megfogalmazott kijelentése adott alkalmat. WALDAPFEL: Heltai Gáspár..., 249.

⁵⁵ SZIGETI MOLNÁR Dávid és TÚRI Tamás (szerk., tan.), DEME Kamilla (szerk.): *Az élet átültetett fája: Unitárius Apokalipszis-beszédek a kora újkorból*. A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport–Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Budapest–Kolozsvár, 2024, 42.

⁵⁶ Uo., 138–139.

A gazdag ember tehát „szóról szóra” ugyanazt mondja, mint Heltai nemesembere:

Heltai	Ismeretlen prédikátor
„Bár az Isten magának tartsa a mennyországot, csak én lehessek itt e földön olyan gyönyörűségben és uraságban.”	„...és gyakorta azt mondotta, hogy ő örömet az Istennek hagyná az mennyországot, csak ő ez földön olyan gyönyörűségben élhetne.”

E példabeszédet viszont az unitárius prédikátor nem Philipp Lonicerus tolmácsolásában ismerhette (ő inkább auctoritas itt), hanem alighanem azok ajkáról, akik prédikálási gyakorlatuk során már kontaminálták ezt a fordítás alapjául szolgáló, Andreas Hondorf-féle német változattal. A kiemelt mondat például épp a német verzióra hajaz jobban:

Lonicerus	Hondorf
„ut dicere non dubitarit, si talem in terris vitam perpetem sibi liceret agere, se Deo coelum nunquam invidere velle” ⁵⁷	Dieser hat sich hören lassen / da er solcher Gestalt auf Erden ewig leben könnte / wollte er Gott den Himmel wohl lassen. ⁵⁸

Az exemplumot egyébként már maga Hondorf is kölcsönözte, ami azért figyelemre méltó, mert forrása korábbi, mint a *Száz fabula*: a Hiob Fincel-féle *Wunderzeichen* (Csodajelek), amelynek egy lapszéli jegyzete históriaként határozza meg a történetet, 1559-es.⁵⁹ Nemcsak ebben orientálják azonban paratextusok az értelmezést, hanem Hondorfnál és az elbeszélést kifejezetten fabulának tartó Lonicerusnál is: míg Fincelnél a történet az említett széljegyzet alapján a gazdag ember istentelenségéről szól, addig az utóbbiaknál (akik egyébként szintén feldolgozták az ördög és az intéző példáját is)⁶⁰ a második

⁵⁷ Andreas HONDORF: *Theatrum historicum sive promptuarium exemplorum*... Ford. Philipp LONICERUS. Johann und Sigmund Feyerabend, Frankfurt am Main, 1590, 161.

⁵⁸ Andreas HONDORF: *Promptuarium Exemplorum: Historien- und Exempelbuch*... Jakob Bärgwald, Leipzig, 1568, 80–80v.

⁵⁹ „Histori von eim gottlosen Reichen” – Hiob FINCEL: *Der ander Teil Wunderzeichen: Gründlich Verzeichniss schrecklicher Wunderzeichen und Geschichten*... Jakob Bärgwald, Leipzig, 1559, Hv.

⁶⁰ HONDORF: *Promptuarium Exemplorum*..., 295v; HONDORF: *Theatrum historicum*..., 634.

parancsolat megszegéséről (fejléc) és az ördög hatalmáról (fejezetcím); az elbeszélés Lonicerus szerint az epikureus ember istentelenségét és halálát, Hondorf egyik későbbi szerkesztője szerint pedig egy torkos férfiú kívánságát tárgyalja (lapszéli jegyzetek).⁶¹ Mindezzel viszont éles ellentmondás kezd mutatkozni az unitárius prédikáció és a példázatok között, a hivatkozott Lonicer ugyanis még homályos célzást sem tett a gazdag ember fősvénységére vagy irgalmatlanságára, Fincel és Hondorf pedig csak mellékesen utalt arra, hogy nem bánt szűkmarkúan az uzsorakamattal („sonder zweiffel hat ers am Judenspies auch nicht mangeln lassen”). Szemet szúr továbbá az is, hogy az ilyenformán jelentésű „solcher Gestalt”-nak a helytairs „olyan gyönyörűségben” lesz a célnyelvi megfelelője, vagy hogy a gazdag ember – ugyanúgy, mint Heltainál – már a mulandó földi boldogságért is elkótyavetyélné a mennyországot (Lonicornél és társainál csak az örökkévalóért vesztegetné el!). Nem is lehet nem észrevenni, hogy kísérteties a két magyar mondat közti hasonlóság, s ez alapján *meg is merem kockáztatni azt a feltevést, hogy a közvetlen utókor biztosan kapcsolatra hozta a példabeszédet a fabulával. De vigyázat! Ez egyáltalán nem bizonyíték arra, hogy a mese ezen eleme csakugyan innen is ered*, ugyanis mind egy Bekes Gáspár elleni gúnyvers (1579),⁶² mind pedig a *Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról* című dráma szerzője Heltaihoz nagyon hasonlóan beszélteti főalakját, ráadásul ezek közül az utóbbi ugyanabban a környezetben hagyományozódott, és első változatában talán ugyanakkor is keletkezett, mint a *Száz fabula*:⁶³ „Szakmárt, Bányát nemhogy én itt e földön eladnám, avagy királynak kezébe adnám, de még holtom után is, Isten bár mennyországban maradna, ott laknék, én pedig azt kívánnám, hogy vagy

⁶¹ Andreas HONDORF: *Promptuarium Exemplorum: Historien- und Exempelbuch...* Jakob Bärrwald, Leipzig, 1580, 97v.

⁶² BOJTÁR Endre: Pontosítások a magyar(?)–belorusz(?)–lengyel(?)–litván(?) kapcsolatok egy fejezetéhez. In: BERKES Tamás (szerk.): *Keresztirányok: Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*. (Res publica nostra: Közép- és kelet-európai összehasonlító irodalomtudomány 7.) Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 294–309. 295. Vö. Julian KRYŻANOWSKI: A magyar–lengyel határterület a folklór világában. In: CSAPLÁROS István, HOPP Lajos, Jan REYCHMAN és SZIKLAY László (szerk.): *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969, 18.; BALÁZS Mihály és KESERŰ Gizella: Egymást képeztük. In: Ács Pál és SZÉKELY Júlia (szerk.): *A reneszánsz reneszánsza: Beszélgetések Klaniczay Tiborról és a reneszánszkutatásról*. (Magyar történelmi emlékek: Interjúk, beszélgetések.) Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2021, 224–225.

⁶³ BALÁZS Mihály: Megjegyzések a *Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról* értelmezéséhez. In: Uő: *Felekezétség és fikció: Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*. (Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 8.) Balassi Kiadó, Budapest, 2006, 168.

oda vihetném velem Szakmárt, avagy e földön lelkem Szakmárban lakhatnék. Én azzal megelégedném: lenne azoké mennyország, akik kívánják, de én Szakmárt ki nem adom kezemből, sem Diósgyőrért, sem Munkácsért.”⁶⁴

Értelme

Azzal kezdtem a dolgozatot, hogy a 99. fabula „a 16. századi magyar széppróza legművészebb alkotása”, csúcs- vagy fordulópontnak szokták tartani.⁶⁵ Mégis, mintha senki sem akarná észrevenni: bármennyire is sikerült ez a szöveg, egyúttal a félelempasztoráció visszataszító fegyvere is.⁶⁶ Márpedig aki ezt a kettőséget nem érzékeli, és kiragadja a mesét társadalmi-történeti kontextusából,⁶⁷ valódi célját is félreérti. A fabula ugyanis nem (annyira) a „világi dúsak” által megnyomorított szegények vigasza („osztályharcos” értelmezés) és nem is az ítéletnapra való figyelmeztetés (eszkatalogikus értelmezés),⁶⁸ sokkal inkább burkolt, de vérfagyasztó fenyegetés akar lenni: azok, akik az „ordo-szabályokat” áthágva felfuvalkodottságukban nem fogadnak szót vagy nem hisznek a – Heltai szerint egyébként is sokak által lekezelt⁶⁹ – prédikátoroknak, örökké égni fognak. *A mese*

⁶⁴ NAGY Péter (szerk.): *Magyar drámairók 16–18. század.* (Magyar remekírók.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981, 101. Vö. BALÁZS: Megjegyzések a..., 168–170.

⁶⁵ KLANICZAY Tibor (szerk.): *A realizmus kérdései a magyar irodalomban: Az Irodalomtörténeti Kongresszus vitái 1955. november 1–2–3.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956, 123 (Bán Imre hozzászólása); HECKENAST Gusztáv: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1957. LXI. évf. *Történelmi Szemle* 2., 1–2. sz. (1959), 181; NEMESKÜRTY István: *A magyar népnek, ki ezt olvassa: Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története 1533–1712.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1975, 136.

⁶⁶ Szigeti Csaba volt az első, aki nem szépirodalomként olvasta a fabuláskönyvet. SZIGETI Csaba: *A lutheri „mozdulat” és műfaji következményei Heltai Gáspár Száz fabulájában.* In: HARGITTAY Emil (szerk.): *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban.* (Acta iuvenum.) Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 1977, 29–41.

⁶⁷ Minthogy végleg szétfeszítené a dolgozat kereteit, életrajzi olvasatot ezáltal nem adok, de figyelmeztetnék ennek pikantériáira. Vö. JAKAB Elek: *Kolozsvár története.* Szabad Kir. Kolozsvár Város Községe, Buda[pest], 1870–1888, 2:173–175.

⁶⁸ SZABÓ András: *Heltai Gáspár: Száz fabula.* Az utószót és a jegyzeteket írta BITSKEY István. Sajtó alá rendezte KATONA Tamás. A helyesírást korszerűsítette MUHARI Ilona. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987, 243 l. *Hungarológiai Értesítő* 11., 3–4. sz. (1989), 376.; UTASI: *Argumentum, fabula, história...*, 152–153. Itt jegyezném meg, hogy rendkívül történelmietlen a fabulát antifeudalista vagy épp antikapitalista szöveggént értelmezni.

⁶⁹ „Most ez utolsó, gonosz időbe kevés böcsületbe vagyon a’ minisztérium, és nagy utálatosságra vadnak a’ plébánosságok, prédikálószerűek – a’ szegény keresztyéni tanítókkal és a’ tanulókkal egyetembe, mert mind a’ fejedelmek s’ mind a’ nemesurak, a’ polgári rendekkel egyetembe, semmire kevésb gondot nem viselnek, mint a’ szentséges Istennek minisztériumára.

nem pusztán erkölcsi tanítás tehát, hanem propaganda is, amely a prédikátorok és így a szerző saját, a vallási útkeresések időszakában különösen féltett presztízsének megerősítésére irányul. És innen válik érthetővé a nemesember kételkedésének látszólag fölösleges, logikai törést okozó motívuma is: ennek ürügyén figyelmeztet Heltai arra, hogy a papság, amelyet egyébként egyáltalán nem láttat megosztottnak, nemcsak az alapvető erkölcsi, hanem a dogmatikai kérdésekben is egyedüli és megkérdőjelezhetetlen tekintély. A propagandisztikus szándékot azonban ezúttal leplezni igyekszik: nem narrátori pozícióból védi a mundér becsületét, mint a 22. vagy a 79. fabulában,⁷⁰ hanem szereplőit teszi rezonőrökké, a „protestáns didaxis szócsövei”-vé.⁷¹ Az „önleleplező fölkiáltásokban” vagy az ördögök fölényes, prédikátoros hangú ítélezésében (ahogy egyébként a pokol túlábrazolásában is) ott sejlik tehát Heltainak a tanítókat (és egyúttal a társadalom rendjét) védelmező, kifinomult manipulációja,⁷² amelyhez még magát az alaptörténetet is kivételes érzékkel választotta meg: a 99. fabula ugyanis egy világhírű elbeszélésnek, *A kolduló barát meséjének* egyetlen⁷³

Mi oka ennek? Ez: művel hogy nem tudják annak szükséges és drágalátos voltát, és nem tudják, quam suavis sit Dominus...” stb. Vagy: „Ennek okaért, szerelmes atyámfiai, ne botránkozzunk meg ebbe, művel hogy a’ dúsok és e’ világnak nagyobb része megutálják az minisztériumot és az Úristennek együgyű igéjét. Ne, szerelmes atyámfiai, mert veszni indult e’ vak világ...” stb. HELTAI Gáspár: *Agenda...* Heltai Gáspár, Kolozsvár, 1559, bv, b2v. „Ekképpen járnak mindnyájan, kik tisztekben szolgálnak, kiváltképpen a szegény prédikátorok. Míglen ezek szolgálhatnak, mégis adnak valamit nékik. De ha nem szolgálhatnak, ottan a parlagra küldik őket, és semmi munkájokról nincsen emlékezet. Olyanok a tisztbeliek, mint az út mellett való hársfa. Mikor eső leszen, mind alája futnak az emberek, és ott oltalmazák magokat az esőtől. Ha elmúlik az eső, tehát minden leszakaszt annak az ágaiban, ki süvegre teszi, ki (tisztességgel mondván) az alfélét megtörli véle. Ez e világnak jutalma és füzetese. Ezt várjad hív szolgálatodért, egyebet nem. A prédikátorok olyanok, mint a györtyák. Azok égnék és világosságot adnak mindennek és mindennek használnak; de azokközbe megemészthetnek ő magok etc.” HELTAI: *Száz fabula*, 38. A témát a kötet egy másik tanulmánya részleteiben is megvitatja: LOVAS Borbála: Heltai Gáspár, a prédikátor.

⁷⁰ „E fabula azt jelenti meg, minémű természetűek legyenek a gonoszságosok: Hogyha valami ártalmasságos dolgot végőzhetnek szüveken valaki ellen, soha nem tudják azt megváltoztatni. És semmit használ önáló sem Istennek emlékezőeti, sem Istennek ígéje, sem ígéret, sem fenyegetés, sem mennyország, sem pokol, sem semmi. Akármit mondasz és prédikálás az farkasnak: ő mindéltig csak báránt mond. Ez okaért megójad magadat afféle gonoszságosoktól.” HELTAI: *Száz fabula*, 156.

⁷¹ UTASI: *Argumentum, fabula, história...*, 152.

⁷² Ha az egyik irányba megbillen a társadalmi élet egyensúlya, félő, hogy egy másik irányba is meg fog.

⁷³ Vö. Károly GAÁL: *Die Volksmärchen der Magyaren im südlichen Burgenland*. Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1970, 195.

magyar nyelvű rokona.⁷⁴ Bár erre egy elfeledett német nyelvű tanulmányában Király György, illetve közvetetten már maga Voigt is utalt,⁷⁵ ők még mintha nem érezték volna át, vagy legalábbis nem húzták alá eléggé annak a jelentőségét, hogy a 99. *fabula* és *Geoffrey Chaucer egyik canterburyi meséje ugyanabba a hagyományba ágyazódik*. Márpedig ez ritka szenzáció. Hangsúlyoznom kell persze azt is, hogy ez a történet – az izlandi, francia, lett stb. változatok ellenére – különösen német nyelvterületen volt népszerű,⁷⁶ a szász nemzetiségű Heltai pedig alighanem épp emiatt akadhatott rá. S ha már ráakadt, ravasz fortéllyal saját „ordója” céljaihoz szabta, megalkotva ezzel a hagyomány egyik legeredetibbnek és legösszetettebbnek látszó darabját – a maga hibáival együtt.

⁷⁴ Geoffrey CHAUCER: *Canterbury mesék*. Ford. MÉSZÖLY Dezső és mások. (A világirodalom klasszikusai.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987, 215–228.

⁷⁵ „Es ist ein alter Schwank, der schon bei Chaucer, Herolt, Stricker, Pauli Nr. 81 erzählt wird...” KIRÁLY: *Deutsche Sagen...*, 245. „Geoffrey Chaucer *Canterbury meséiben* a kolduló barát meséjének (Friar's Tale) szövegéhez Bryan és Dempster (1941) adtak további jegyzéket.” VOIGT: *Egy nemes...*, 319.

⁷⁶ Lonicerus eleve azzal kezdi elbeszélését, hogy „[h]aud temere apud Germanos conficta est fabula de avaro quodam procuratore...” [nem éppen véletlenül a németeknél költötték a mesét arról a kapzsi intézőről...]. HONDORF: *Theatrum historicum...*, 634.

Névmutató

A, Á

Aconcio, Iacopo 96, 100–101
Ács Pál 28, 32, 51, 151, 153, 226
 Adelfonsus lásd Alfonsi
 Alber, Erasmus 35, 42
 Alfonsi, Petrus 25, 32
 Alkmaion, Krotóni 33
 Álvarez de Toledo y Piment, Fernando 98
 Alvinczi György 164
 Ambrosius, Mediolanensis 107
 Amicinus, Titus 169
 Anianus lásd Avianus
 Apafi Mihály, I. 80
 Apor István 105, 107
 Arany János 50
 Arisztotelész 119
 Árkosi T. András 108
 Árkosi Tegző Benedek 189–190
Assmann, Jan 93
Asztalos Miklós 105
 Augustinus, Aurelius 88, 115, 141
Aurnhammer, Achim 40, 51
 Aurogallus, Matthäus 139
 Avianus 25, 32
 Azpeitia, Domingo de 71

B

Backus, Irene 91–92, 94
 Bágyi István 108
Bahlcke, Joachim 87
Bajáki Rita 209
 Balassa Menyhárt 212, 226
Balázs Mihály 23–56, 61, 68–69, 71–72, 80, 82, 87, 96, 100, 137, 141, 149, 151, 164–165, 167–168, 175, 181, 189–192, 212, 226
Balázs Péter 30

Balázsfői lásd Basilius
 Bale, John 88–89
Balogh Edgár 164
 Baltanás, Fray Domingo de 71
 Barcsay cs. 119
Barta Mária 119, 167
Bartha Katalin Ágnes 164
Bartók István 51
Bartók Zsófia Ágnes 181, 212
 Basilius (Balázsfői) István 114, 116, 164, 169, 181
 Báthory cs. 101
 Báthory István 43–44, 56, 124, 170
 Báthory Kristóf 101
 Battyhány Orbán 119
 Bazileosz, Nagy 33
 Bazylik, Cyprian 103
 Bebel, Heinrich 39–40, 51
Békés Enikő 38, 169
 Bekes Gáspár 226
 Bencédi Székely István 138
Beöthy Zsolt 23, 212
Berkes Tamás 226
Berszán István 96
 Bèze, Théodore de 93, 111
 Biandrata lásd Blandrata
 Bicskey György 108
Binder Pál 11, 14
Bindseil, Heinrich Ernest 224
 Bíró Annamária 171
Biró Gyöngyi 105–106, 113
Bitskey István 9, 34, 164–165, 170, 212, 227
 Blandrata, Giorgio 103, 181
Blom, Helwi 59–61
Blowers, Paul 141
 Boccaccio, Giovanni 27, 39, 49, 51–52
 Bod Péter 76

Boffey, Julia 60
Bogár Judit 191
Bogáti Fazekas Miklós 164
Bogdándi Zsolt 13, 17, 114
Bojtár Endre 226
Boka László 171
Bokor József 121
Bolte, Johannes 216
Bomberg, Daniel 138
Bonfini, Antonio 19
Borbély István 23, 119–121, 123,
 137, 139, 142, 151, 165, 167, 174,
 179–182, 184
Bornemisza Péter 29, 43, 48, 51, 54,
 164, 177, 181, 215
Boros György 189
Borsa Gedeon 15
Bottyán János 137
Bracciolini, Poggio 25–26, 32, 38–40,
 51
Brand, Sebastian 32
Brenz, Johann 115
Brodzsky Erzsébet 217
Bryan, William Frank 229
Bucer, Martin 53, 108
Budai Parmenius István 82
Bullinger, Heinrich 108, 115, 140
Buzogány Dezső 144, 171

C

Calvin, Jean 78, 93, 96, 107–108, 115
Caporinus (Gasner) Jakob 140
Caravale, Giorgio 96
Castellio, Sebastian 96, 99–100
Chaucer, Geoffrey 229
Chavesia, Francisca 183
Cicero, Marcus Tullius 46–47
Comenius, Jan Amos 87
Corro, Antonio del 71, 96–98, 100
Corro, Juan Gonzalez del 97
Crespin, Jean 73, 92–94, 96, 99–100,
 102–103

Curione, Celio Secondo 78
Czintos Emese 43
Czóbel Ernő 25

Cs

Csáktornyai Mátyás 177
Csáky Mihály 14–15, 19, 43
Csapláros István 226
Császmai István 164
Csehy Zoltán 38
Csepregi Zoltán 54, 212
Cserei Mihály 78
Csőrsz Rumen István 51

D

Dán Róbert 120, 134–135, 138–139,
 141, 151–152
Dáné Tibor Kálmán 106
Dávid Ferenc 12–13, 15–17, 34, 100,
 105, 114, 163–166, 168, 170,
 181–182
Day, John 73
Deé Nagy Anikó 37
Deme Kamilla 224
Démoszthenész 33
Dempster, Germaine 229
Derecskei János 108
Derecskei Mihály 108
Derzsi Júlia 11
Detering, Nicolas 40, 51
Dévai Bíró Mátyás 92
Diocletianus, császár 49, 61–62
Dornhauser, Karin 40
Dorpius, Martinus 35
Dömötör Tekla 215

E, É

Eber, Blasius 46, 48
Eckhart mester 88
Egri Lukács 13, 17, 118, 124
Egyed Ákos 106
Egyed Emese 164

Ehrismann, Otfrid 223
El Kenz, David 93
Elekes Tibor 167, 190
Ember Pál, Debreceni 167
Enyedi György 111, 163–166, 168, 177, 184, 190–191
Enyedi lásd Wolphardus 11
Eppel, Johann 111, 116
Erasmus, Desiderius 24, 32, 35, 88, 96, 98, 106–108, 137–138
Erdő János 10–11, 163, 171
Erdődy József 218
Erzsébet, I., angol királynő 71, 81–83, 100
Esterházy Miklós 28
Eszéki Imre 118, 121–123
Ezópús 24–25, 32–33, 36–37, 49, 58–61

F

Fabiny Tibor 93
Fabritius, Nikolaus 112–113, 116
Farkas Noémi 177
Fazakas Gergely Tamás 87, 93, 109, 170
Féja Géza 163
Fekete Csaba 191
Fekete Mihály 120
Fernandes, Isabelle 72
Fernández, Julián 183
Filipovics László 108
Filstich Lőrinc 12–13
Fincel, Hiob 225
Finch, Rowland George 152
Fitz József 164
Flacius Illyricus, Matthias 77, 81, 91, 94, 98, 121–123
Fodor Pál 11
Forde, Gerhard Olaf 141
Foxe, John 72–73, 76, 82–83, 89, 92, 96, 100, 102
Földesi Ferenc 189

Förstemann, Karl Eduard 106, 121
France, Renée de, herceg 97
Franck, Sebastian 25, 27, 30–31, 55, 89
Frank, Günter 91
Fráter lásd Martinuzzi 118–119
Freeman, Thomas S. 95
Frey, Jakob 51
Frigyes, Bölcs, választófejedelem 126
Fügedi Erik 28
Fülöp, II. spanyol király 75, 83
Fülöp, II., király 98, 100

G

Gaál Eszter; Göbölösné 177
Gaál Károly 228
Gábor Csilla 44–46, 48–49, 57–65, 87, 106
Gálfi Emőke 9–21
Garcia Pinilla, Ignacio J. 68, 70, 87
Gellérd Imre 163, 165, 167–168
Gilmont, Jean-François 93–94
Gilly, Carlos 96, 98
Gintli Tibor 164
Goulart, Simon 91, 94
Göcsi Pál 111
Gregory, Brad S. 95
Grenzmann, Ludger 40
Gribaldi, Matteo 77
Griffin, Clive 70
Grubmüller, Klaus 223
Grüninger, Johann 53
Grünrade, Otto von 94
Guzmán, Domingo de 71

Gy

Gyalui Torda Zsigmond 77
György Lajos 54, 216
Gyulai István 118–121, 124–125, 129, 139
Gyulai Pál, abafája 164

H

Haemstede, Adriaan van 96
Hahóti Tőke Ferenc 78
Haller János 50
Haner, Georg 118–119, 167
Hankó B. Ludmilla 54
Hargittay Emil 32, 227
Harsányi István 120
Hebler, Matthias 170
Heckenast Gusztáv 227
Heé Veronika 54
Hegyi Géza 11, 16
Heinrich Gusztáv 46–47
Heisterbach, Caesarius von 216,
220–222
Heltai Gáspár, ifj. 111
Heltai János 137
Heltai Zsófia, Johann Eppelné 111
Henrik, Navarrai 94–95
Hernas, Czeslaw 54
Herold, Johannes 215, 229
Herráiz Pareja, Marcos J. 68, 70–72,
87
Hess András 33
Hessberg, Wolf von 31
Hevesi Andrea 191
Hieronymus 115, 138, 140, 152
Hoffgreff, Georg 18–19, 109, 117–118,
125
Hoffmann Gizella 167, 190
Holl Béla 26
Hondorf, Andreas 225–226, 229
Honterus, Johannes 11, 18
Hopp Lajos 226
Horatius, Quintus Flaccus 24, 33
Horvát Cyrill 23
Horváth Iván 32, 181, 212
Horváth János 24, 26, 68, 120, 164,
170
Hossain, Kimberly Lynn 70
Hunyadi Demeter 163, 168
Hus, Jan 76, 88, 90, 94–95, 103

Huszárik Mária, Szabóné 212

I, Í

Ibn Ezra, Abraham 143
Imre Lajos 25, 211, 215–216, 218–219
Imre Mihály 87, 93, 95, 109
Ipolyi Arnold 50
Irenaeus, Lugdunensis 108
Israel, Jonathan I. 98

J

Jakab Elek 10, 13, 17–18, 20, 163,
182, 227
Jakó Zsigmond 18–20
Jankovics József 51
Jankovits László 106
Janus, Pannonius 38
Járai János 192, 210
József Attila 212
Jövedécsi András 109, 191
Junghaus, Hermann August 218
Just, Jiří 87

K

Kabdebó Lóránt 212
Kádas István 11
Kálmáncsehi Sánta Márton 110
Karádi Pál 164
Karlstadt (Bodenstein), Andreas 41
Károly, V., császár 98
Károlyi Péter 181
Kasza Péter 38
Kató Szabolcs Ferencz 114, 116,
137–161
Katona Imre 215
Katona Tamás 165, 212, 227
Kauffmann, Wolfgang 102
Kecskeméti Agricola János 169
Kecskeméti Gábor 178–179
Kelemen Lajos 105, 107–108
Kelemen Miklós 112
Kelley, Donald 95

Kellner, Beate 40
Kemény József 14
Kendi Antal 11, 31
Kendi Ferenc 124
Kénosi Tőzsér János 167, 169, 171, 190
Kenyeres Ágnes 51
Kerecsényi Dezső 24, 26, 31–32, 55
Keserű Gizella 30, 87–104, 226
Kimhi, David 152
Kinder, A. Gordon 96–97
Király György 51, 216, 218, 229
Kirchhof, Hans Wilhelm 40–42, 51
Kirschner, Albert 184
Kispál György 108
Kiss András 14
Kiss Farkas Gábor 9
Kiss Gábor 177
Klaniczay Tibor 82, 164, 211, 226–227
Klein, Karl Kurt 111
Klug, Joseph 77
Kolumbán Vilmos József 113, 144
Komlós András 43
Koncz Boldizsár 192, 210
Kónya Franciska 189
Koppányi Orbán 13
Kovács Ferenc 216
Kovács Sándor 167–168, 170, 182, 189–210
Kovács Sándor, V. 216, 219, 222
Kozárvári Pál 169
Kozma János 112, 167, 169
Kozma Mihály 112, 167, 169
König, Eduard 152
Kőrösi Ferenc 112, 117–135
Kőszeghy Péter 9, 51, 68, 106, 177
Kratzer, Georg 169
Kraus, Hans Joachim 153
Kruppa Tamás 101
Krüzosztomosz 115
Kryżanowski, Julian 226
Kulcsár Margit 18

Kulcsár Péter 9, 18, 44
Kurta József 137–138
Kürillosz, Alexandriai 115

K

Lakó Elemér 191
Lampe, Friedrich Adolpho 167
Łaski, Jan 103
László Zsófia, V. 179
Lázár István Dávid 151
Leppin, Volker 96
Letenyei János 38
Lieb, Ludger 35
Linck, Wenceslaus 142
Lindener, Michael 51
Lonicerus, Philipp 224–226
Lotter, Michael 77
Lovas Borbála 163–188, 190, 228
Lufft, Joannes 90
Luffy Katalin 45, 57, 106
Lupescu Makó Mária 13
Luther, Martin 25, 29, 32, 35–37, 41, 49, 53–54, 69, 88–91, 95, 102, 109–110, 112, 115, 125–135, 138, 141–148, 150–152, 154–161, 172–173, 179, 212, 224, 227
Lutsch, Stefan 111
Luttikhuizen, Frances 70–71
Lyra, Nicolaus de 90, 138

M

Majláth István 174
Major, Georg 89–91
Makkai László 28
Manetti, Giannozzo 138
Margócsy István 181, 212
Mária, Stuart, angol királynő 81–82
Márkos Albert 167, 190
Martens, Peter W. 141
Martinuzzi (Fráter) György 118, 167
Márton László 212
Mattes, Mark C. 141

Mátyás, Hunyadi, I., király 14, 19, 57
Mátyás-Rausch Petra 180
 Mayer, Johann 112
McGrath, Alistar 88
McNeill, John T. 92
 Medgyesi Pál 190–191
Meister, Aloys 221
 Melanchthon, Philipp 25, 35, 53–54, 77, 107–109, 112, 115, 139
 Melius Juhász Péter 43, 79–82, 84, 123–124, 151, 181
 Mészöly Dezső 229
 Meyer, Sebastian 115
 Mikszáth Kálmán 34
Minois, Georges 213–214
Minton, Gretchen E. 88–89
 Modrzewski, Andrzej Frycz 103
Molnár B. Lehel 167, 190
Molnár Dávid 38
Molnár Szabolcs 27, 175
Monfasani, John 138
 Monoszlói András 177
 Montanus, Martin 51
 Montanus, Reginaldus Gonsalvius (álnév) 68, 71, 82, 87
Móré Tünde 191, 209
 Morus, Thomas 93
 Motzer lásd Tövisi
Muhari Ilona 227
 Musculus, Wolfgang 107, 108, 115
Müller, Jan-Dirk 40
 Münster, Sebastian 141–143, 145–150, 152, 154–161

N

Nádasdy Anna, Majláth Istvánné 118, 174
Nägler, Doina 112
Nagy Barna 179
 Nagy Gergely, pápa 91
Nagy József 137, 140
Nagy Lajos 21

Nagy Péter 227
Nelson, Jonathan L. 68, 70, 87
Nemeskürty István 26–27, 31, 34, 43–48, 215, 227
Németh Áron 117, 119–120, 123, 137–138, 151
Németh László 163
Nicholson, Peter 222–223
Niewöhner, Friedrich 91
Nowakowski, Nina 223

O, Ó

Ochino, Bernardino 96
Okken, Lambertus 222
 Oláh Miklós 103
Oláh Róbert 106–108
Olsen, V. Norskov 92
Olson, Oliver 91
 Oporinus, Johannes 71–73, 96, 100
Ortutay Gyula 215
 Ozorai István 117–119, 122, 124, 139

Ö, Ő

Ősz Sándor Előd 11–12, 21, 105–116, 144
Ötvös László 117, 137

P

Pach Zsigmond Pál 28
Pakó László 9
Pálmai Kálmán 24
 Pantaleon, Heinrich 76–78, 81–83
Papp Ingrid 179
 Pauli, Johannes 51, 215, 218–219, 229
Paulson, Steven D. 141
 Pázmány Péter 209
 Pesti Gábor 24, 35, 46, 59
Péter Katalin 27–28
Péter László 216–217, 219
 Petri, Andreas 102
 Pineda, Juan Pérez de 71, 97
 Pineda, Montanus Pérez de 97

Pirnát Antal 28–29, 96
Platón 119
Plautus, Titus Maccius 33
Poggio – lásd *Bracciolini*
Pomarius (Baumgartner), Adam
 112–113
Pomponius Atticus, Titus 212
Pot, Olivier 91
Purvey, John 107–108
Püthagorasz 33

R

Rabus, Ludwig 81, 90–92, 96
Radecius, Valentinus 108
Radziwił, Mikołaj 103
Ragotzky, Hedda 214, 223
Ranke, Kurt 222
Rawlings, Helen 70
Reina, Casiodoro de 71, 96–100
Reina, Reginaldus 97
Reychman, Julian 226
Ribinyi János 122
Richter, Anna Katharina 59–61
Ritoók Zsigmond 33
Ritoók Zsigmondné lásd *Szalay Ágnes*
Romulus Philosophus (fiktív személy)
 33
Rossi, N. 75, 77
Rothkegel, Martin 87
Rózsa Huba 138, 140
Röhrich, Lutz 222
Rufinus, Tyrannius 89
Rummel, Erika 138
Ruttkay Helga 212

S

Sachs, Hans 222
Salm-Neuburg, Eck von 47
Sas Péter 113
Schaffer Andrea 30
Schirmer, Johann 109
Schlusemann, Rita 59–62

Schmidt-Biggemann, Wilhelm 91
Schulz-Grobert, Jürgen 53
Scipio, Publius Cornelius 212
Scrimgeour, Henry 77
Sebesi Pál 11, 180
Sebestyén-Spielmann Mihály 37
Séguenny, André 30, 96–97
Servet, Miguel 104
Seuse (Suso), Heinrich 88
Simén Domokos 21
Sipos Gábor 45, 57, 106, 111
Skorka Renáta 11
Slenczka, Alwine 222
Soltész Zoltánné 33
Solymosi István 112
Sólyom Jenő 173
Sommer, Johann 100, 103
Sörös Béla 179
Spangenberg, Cyriacus 102
Spangenberg, Johann 107–108, 174
Spiera, Francesco 77–78
Spiewok, Wolfgang 223
Stackmann, Karl 40
Stancaro, Francesco 112, 163
Steiger, Johann Anselm 41
Steinhöwel, Heinrich 32, 36, 38–39,
 60
Stemler Ágnes 113, 215
Stöckel, Leonhard 38
Stricker 216, 222–223, 229
Strohschneider, Peter 40, 51
Sujtó László 213

Sz

Szabó András 227
Szabó Miklós 11–12, 111
Szabó T. Attila 18, 147
Szalay Ágnes, Ritoókné 50
Szapolyai János 11
Szapolyai János Zsigmond, fejedelem
 17, 19, 43–44, 68, 75, 101, 124
Százaz Orsolya 87, 93, 109

Szarffenberg, Maciej 52
Szegedi Edit 14, 164
 Szegedi Kis István 119
 Szegedi Lajos 118, 124, 164
Szegedy-Maszák Mihály 32
Székely Gábor 169
Székely Júlia 226
Szekler Enikő 179
Széll Anita 164
 Szenci Molnár Albert 191
 Szentgyörgyi Péter 179–180
Szentmártoni Szabó Géza 51
Szigeti Csaba 32, 227
Szigeti Molnár Dávid 44, 181, 211–229
Sziklay László 226
 Szikszai Fabricius Balázs 19
 Szikszai György 67
 Szilágyi Mihály 14
 Szilágyi Tönkö Márton 190
 Szókratész 24
Szőke György 212
 Szőnyi Nagy István 67, 86, 191
Szörényi László 69, 75, 77, 212
 Sztárai Miklós 164
Szügyi-Szűcs Judit 107, *Judit* 113

T

Tamás Zsuzsanna 68
Tasi Réka 191, 209
 Tauler, Johannes 88, 90
Taylor, Archer 222
Téglásy Imre 47
Tenberg, Reinhard 53
 Terentius, Publius Afer 33
 Thaurer, Benedikt 102
Thienemann Tivadar 174
 Thompson, Stith 215
Thury Etele 121–122
 Titus Mihály 182–183
 Titus, császár 99
Toldy Ferenc 23

Tolnai János 108
Tonk Sándor 11–12, 111
Toom, Tarmo 141
 Tordai János 192, 194
 Tordai Máté 164
 Toroczkai (Kovács) András 191
 Toroczkai Máté 192
Tóth Zsombor 67–86, 104, 191
 Török Mihály 80
 Tövisi Máté 117–118, 121–123
 Tövisi Mátyás 121–123
Trócsányi Zoltán 10, 68, 110
Túri Tamás 78, 224
 Tyndale, William 93

U, Ú

Ungler, Florian 52
Utasi Csilla 29–35, 37, 44–45, 48–49, 55, 168, 170–171, 180–181, 212–215, 227–228
 Utenhove, Jan 96
Uzoni Fosztó István 167, 169, 171, 190

V

Vadai István 43
 Vadas András 108
 Vadian, Joachim 107–108, 111
Vakarcs Szilárd 37
 Válaszúti György 164, 169
 Valdés, Ferdinando de 99
 Valla, Lorenzo 138
 Várfalvi Kósa János 192–194
Varga Bernadett 113, 215
Varga Szabolcs 11
Varjas Béla 18, 23, 44, 123, 125, 211
Várkonyi Ágnes, R. 28
Vásárhelyi Judit, P. 189, 215
Veres Anna Mária 107, 113
 Veresegyházi Szentyel Mihály 80
 Vergerio, Pietro Paolo 77
 Vietor lásd Wietor

Vives, Juan Luis 107–108
Vizaknai Gergely 118–120, 124–125,
135, 139
Voigt Vilmos 215–216, 219, 229

W

Wagner, Ernst 112
Wagner, Silvan 223
Waldapfel József 23–26, 30–33, 37,
44–45, 49, 55, 165–166, 169–171,
213, 216, 218–219, 223–224
Weinrich, William C. 90
Weisz Boglárka 11
Wendelin, Marcus Friedrich 80
Wickram, Jörg 51
Wien, Ulrich A. 96
Wierzbicka-Trwoga, Krystyna 59–61
Wietor, Hieronim 52, 54
Wolf Rudolf 106

Wolphardus (Enyedi), Adrianus 11–12,
106, 109–111, 116, 166
Wurmlocher, Albert lásd Kirschner
Albert
Wycliffe, John 92, 95, 103, 107

Z

Zander, Helmut 138
Zemplényi Ferenc 44–45
Ziomek, Jerzy 52
Zlinszky Aladár 216, 223
Zoványi Jenő 10, 13, 108, 118, 121–
122, 124
Zvara Edina 35, 120, 139, 141–142,
144, 151
Zwingli, Ulrich 41

Zs

Zsigmond, Luxemburgi, I., király 14

A szerzőkről

Balázs Mihály

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
professor emeritus

Gábor Csilla

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Kolozsvár,
egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja

Gálfi Emőke

Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, kutató

Kató Szabolcs Ferencz

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, egyetemi docens

Keserű Gizella

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, se-
nior kutató

Kovács Sándor

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, egyetemi tanár

Kőrösi Ferenc

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, doktorandusz

Lovas Borbála

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest,
egyetemi adjunktus

Ősz Sándor Előd

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, egyetemi adjunktus

Szigeti Molnár Dávid

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
egyetemi adjunktus

Tóth Zsombor

ELTE Humántudományi Kutatóközpont, Budapest, tudományos tanácsadó

Nyomdai munkálatok: Misztótfalusi Kis Miklós Református Sajtóközpont
Igazgató: Dávid Zoltán